

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

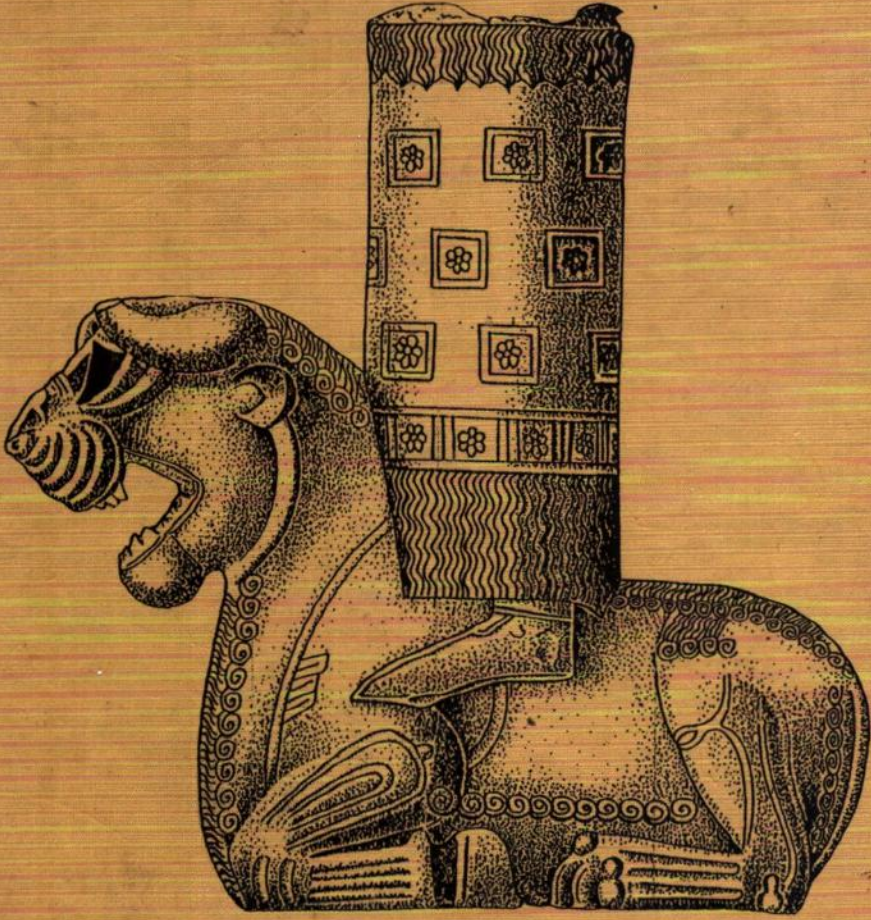
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Urartu tarihi ve kültürü

MİRJO SALVINI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Beatrice'ye

"Or dov' é il suono di que' popoli antichi?" (Giacomo Leopardi, I Canti, XI, 33/34)

URARTU TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

MIRJO SALVINI

Çev. Belgin Aksoy

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

URARTU TARİHİ VE KÜLTÜRÜ
Mirjo SALVINI

Kitabın özgün Adı:

© 1995 by Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt

Yayımlayan ve Yöneten
Nezih BAŞGELEN

Redaksiyon: *Erkan ILDIZ*

Kapak Tasarımı: *Lalehan UYSAL*

Düzenleyen: *Erol BARLAS*

Baskı: Mart Matbaacılık Sanatları Tic. ve San. Ltd. Şti.,
Mart Plaza, Merkez Mah. Ceylan Sok. No. 24,
80360 Nuruosmaniye/Kağıthane-İstanbul, 2006
Telefon: (0 212) 321 23 00 Faks: (0 212) 295 11 07

ISBN: 9944-75-008-5

©2006 Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Her türlü yayın hakkı saklıdır / All rights reserved.

Yayınevinin ve yazarın yazılı izni olmaksızın elektronik mekanik,
fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla
kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Kitabevi/Satış Mağazası:

arkeo_{pera}

Yeniçarşı Cad. Petek Han

No: 16/A, Galatasaray, İstanbul

Tel.: 0 212 249 92 26 Fax: 0 212 244 31 64

www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

YALÇIN DAĞLARIN GÖRKEMLİ KRALLIĞI URARTULAR VE SIRADIŞI UYGARLIĞI.....	7
ÖNSÖZ.....	9
1. GİRİŞ	11
1.1. Araştırma Tarihi.....	15
1.2. Coğrafi Sınırlar	24
2. URARTU DEVLETİ'NİN SİYASİ TARİHİ.....	28
2.1 Erken Tarih ve Tanıtılmasındaki Sorunsal	28
2.2. Urartu Devleti'nin Yapısı	34
2.2.1. Aramu.....	36
2.2.2 I. Sarduri.....	43
2.2.3. İşpuini.....	47
2.2.3.1 Ortak Krallık Sorunu	57
2.3. Minua'nın Tek Başına İktidarı ve Urartu Gücünün Pekişmesi	58
2.3.1 Minua Zamanında Devlet Düzeni	65
2.4. I. Argiştı ve Aras Ovası'nda Kolonileşme Urartu'nun İran Yaylası'na Saldırması Parşua ve Mana'ya Karşı Seferler	66
2.5 II. Sarduri Yıllık Metinlerinin ve Eylemlerinin Yeniden Kurgulanması Doğu Anadolu İttifakı ve III. Tiglatpileşar'ın Müdahalesi	72
2.6 I. Rusa ve Aşşur'a Karşı Savaşlar	89
2.7 II. Argiştı Doğu Anadolu ve İran'da Yeniden Hak Talebi / Altın-tepe'nin Kuruluşu	110
2.8 II. Rusa ve Devlet Yönetiminde Yeni Düzenlemeler Yeni Kent Kuruluşları	114
2.9 Son Urartu Kralları / 7. Yüzyıl Zamandizini / Aşşurbanipal'e Heyet Gönderilmesi / Urartu Devleti'nin sonu	120
2.9.1 Sonuç	131

3. URARTU KÜLTÜRÜ VE UYGARLIĞI	134
3.1 Bölge ve Kent Planlaması	134
3.1.1 Su Ekonomisi	138
3.2 Bir Urartu Yerleşmesinin Ekonomik ve Toplumsal Yapısı	140
3.3 Mimari.....	144
Urartu Kaleleri Hakkında Genel Bilgiler	144
3.3.1 Urartu Başkenti Tuşpa'nın yapıları "Sardur Kalesi"	150
3.3.2 Van Kalesi'nin İç Kalesi	151
3.3.3 Kaya Mimarisi ve Açık hava Tapınakları	155
3.3.4 Diğer Kaya Mimarisi	160
3.3.5 Sorunlu Yapı Grupları.....	160
3.3.6 Akhaimenid Mimarisinde Urartu Mirası.....	162
3.3.7. Nekropoller ve Kaya Mezarları	163
3.4 Taş Yontu.....	171
3.4.1. Heykel ve Kaide Kabartmaları.....	171
3.4.2. Steller	180
3.5. Tunç Sanatı.....	183
4. URARTU DİNİ	196
5. YAZI VE DİL ÜZERİNE	206
5.1 Urartu Hiyeroglifleri	217
Urartu ve Assur arasındaki Eşzamanlılıklar.....	221
Kısaltmalar	222
Kaynakça	225
Dizin.....	262
Çizimler, Harita ve Levhalar Listesi.....	277

YALÇIN DAĞLARIN GÖRKEMLİ KRALLIĞI URARTULAR VE SIRADIŞI UYGARLIĞI

Nezih BAŞGELEN

Adlarına Assur kaynaklarında Uruatri adı altında en erken M.Ö. 1273 yılında rastlanan Urartular, batıda Fırat Nehri'nden doğuda İran Azerbaycan'ına, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras vadisinden güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güneyine geniş bir alanda M.Ö. 9-7. yüzyıllarda egemen bir güç olarak yakınoğunun büyük devletlerinden biri olmuştur.

Urartu yerleşimleri yoğun olarak Doğu Anadolu başta olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan, İran ve Irak topraklarında yayılmış durumdadır. Krallığın merkezi bugünkü eski Van Kalesinde bulunan Tuşpa'dır.

Doğu Anadolu'nun dağlık coğrafyasının sert iklim koşulları altında kendilerine özgü bir kültür yaratan Urartular, özellikle mimarlıkta ve maden işçiliğinde özgün eserler yaratmışlardır. Taş, kemik ve keramikten özgün eserler veren Urartular bronz işçiliğinde de çağlarını aşan bir ustalıkla erişmişlerdir. Kullandıkları bronz kemerlerin ve miğferlerinin üzerinde zengin bezemeler yer almaktadır.

Yalçın kayalıklar üzerinde kurdukları görkemli kaleler, büyük saraylar, anıtsal tapınaklar, onlara özgü planlı yerleşimler ve çok odalı kaya mezarları eriştikleri üstün uygarlık seviyesini yansıtmaktadır. Tanım alanında da önemli işler başarmışlar, topraklarını sulamak için uzun kanallar açmışlar, suni göletler ve barajlar yapmışlar, nitelikli bağlar, bahçeler kurmuşlardır. Tarlaları işleyecek aletler geliştirmişlerdir. Bu yönleriyle bayındırlık alanında bölge coğrafyasını tarihte en iyi değerlendiren ulus oldukları geride bıraktıkları eserlerden anlaşılmaktadır.

Bu eserlerin yapımındaki irade ve düşünce değerleri irdelendiğinde Urartuların Batı'daki uygarlıklardan çok önce pek çok sıradışı başarıyı gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu açıdan Doğu

Anadolu'daki Urartu mirasını özenle korumalıyız. Urartu yerleşimlerinin maruz kaldığı kaçak kazılar ve define bulma amacıyla yapılan tahribat bu uygarlığa ait pek çok değerli bilgiyi yok etmiştir. Öte yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sorunlarını akıllıca çözmek istiyorsak Urartu uygarlığından alınacak pek çok ders bulunmaktadır.

1960'lardan sonra Doğu Anadolu'da yapılan kazılarda çok sayıda Urartu merkezi gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlar içinde Toprakkale (Van), Altıntepe (Erzincan), Adilcevaz (Bitlis), Aznavurtepe (Ağrı), Çavuştepe (Van), Kayalidere (Bingöl) sayılabilir. 1990'lardan itibaren ise Van bölgesinde Ayanis, Yukarı ve Aşağı Anzaf, Eski Van Kalesi ve Höyüğü, Karagündüz'de yapılan yeni kazılarda Urartu uygarlığına ait pek çok yeni bulgular elde edilmiştir. İlk dönemlerde Tahsin Özgüç, Afif Erzen, Emin Bilgiç, Baki Ögün, Kemal Balkan, günümüzde Taner Tarhan, Veli Sevin, Altan Çilingiroğlu, Oktay Belli gibi değerli bilim adamlarımızın büyük özverileriyle sürdürdükleri kazı ve araştırmalar bu sıra dışı uygarlığın daha iyi tanınmasını sağlamıştır.

Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın Belgin Aksoy'un çevirisiyle Türkçe'ye kazandırdığı "*Urartu Tarihi ve Kültürü*" eseri bu alanda yazılmış önemli başvuru kaynaklarından birisidir. Eserin yazarı Mirjo Salvini, Urartu dilinin dünyadaki önemli uzmanlarından biri olup aynı zamanda Van-Ayanis kazılarının da heyet üyesidir. Eserin yazımından sonra özellikle Doğu Anadolu'daki kazı ve araştırmalarda çok sayıda yeni ve çarpıcı bulgular ele geçtiği de görülmektedir. Bu yeni verilerin de bir an önce yayınlanması Urartu uygarlığının ülkemizde daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

ÖNSÖZ

Urartu Krallığı İ.Ö. 1. binin ilk yarısında Ön Asya'da oldukça başarılı olmuş bir devlettir. Urartu, 9. yy. sonlarından başlayarak 7. yy. sonlarına kadar Yakındoğu'nun tarihini kalıcı bir biçimde etkilemiş ve 7. yy. ortalarına kadar Yeni Aşşur Devleti'nin kuzeydeki en güçlü rakibi olmuştur. Aşşur Devleti için, Urartu hanedanının henüz tam olarak açıklanamamış çöküşüne değin, Urartu'yu tamamen egemenlik altına almak asla mümkün olamamıştır. Doğu Anadolu'da dağlar arasındaki korunaklı durumları, onların bağımsızlığını neredeyse doğal olarak güvence altına almıştı. Aynı coğrafi koşullar, Urartu uygarlığının anıtsal tanıklarını binlerce yıl boyunca koruyagelmış ve bugün dahi onların geçmişteki ihtişamını canlandırmamıza yardım etmiştir. Urartu'nun yükselişi gibi çöküşü de ani olmuştur.

Göl, nehir, dağ geçitleri kenarlarında veya dağ tepelerinde bulunan yerleşim alanlarında Urartular kültürlerinin kalıcı eserlerini bırakmışlardır. Bunların dikkate değer bir bölümü, arkeolojik araştırmaların başlaması ve bu halkın yeniden keşfedilmesine değin görülür bir durumdaydı. Bu insanlar, yararlanılamayan tabiat ile de bir çeşit ortak yaşam oluşturmuş, onun dize gelmezliği ile adeta bir ahid yapmışlardı. Doğal kayalıklarda, büyük bazalt bloklar üzerinde kurulu kaleler, büyük kaya odaları, derin basamaklı tüneller fakat özellikle de düzeltilmiş yapı taşları veya kaya duvarlar üzerine özenle işlenmiş çiviyazılı yazıtlar, onların kendi büyüklüklerini sergileme ve kendilerinden sonraki dünyada da hatırlanma dileğine yönelik isteği belgelemektedir.

Bize kendini gösterebildiği kadarıyla bu kültürü tahayyül etmek ve söz konusu dönemin tarihi çerçevesine yerleştirmek bu kitabın amacıdır.

Bir dizi farklı çalışma yükümlülükleri, beni yıllar öncesinden gelen bu görevi bitirmekten alıkoymadı. Uzun süren sabrı için Wissenschaftliche Buchgesellschaft'a özellikle teşekkür etmek isterim. Ayrıca manuskriptin gözden geçirilmesi ve kontrolünde Würzburg'dan Bayan Christl Fries-Wilhelm'e, yapmış olduğu ve

çok büyük takdiri hak eden yardımdan dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Kendisi bu çalışmanın oluşmasını bölüm bölüm takip etti, çok sayıda önemli öneride bulundu ve aynı şekilde kitabın üslubunu daha güzel hale getirdi. Memnuniyetle gördüm ki, ilk okur olarak bu kitabı okurken, dil kontrolünün ötesinde konuya yönelik derin bir ilgi geliştirip sıklıkla benimle mektuplaşarak birçok detay üzerine tartışmıştır.

Urartu dili ve kültürü araştırmalarına çok sayıdaki yayınıyla katkısı olan, Berlin'deki öğrencilik dönemimden meslektaşım Prof. Wilhelm de konuya ilişkin pek çok yönlendirmede bulundu. Her iki dostuma da burada içten teşekkürümü ifade ederim.

Yazım şekline dair de bir şeyler söylemek isterim: Doğru transkripsiyonda emfatik t'nin kullanılarak Urartu şeklinde bir yazım uygulanması gerekirdi; ancak burada kolaylık olması açısından emfatik t kullanımdan Urartu ve Urartuca yazılışı tercih edilmiştir.

Roma, Mart 1994
Mirjo Salvini

1. GİRİŞ

Yakın Çağ tarih yazımı sıklıkla, Eski Ön Asya'daki iktidar ilişkileri üzerine oldukça yetersiz bir görünüm çizer. Bu durum, geçmişteki büyüklüğü yeniden keşfedilen ve yazılı belgelerde hâlâ yaşayan, dolayısıyla da görüşleri ve kendilerini ifade ediş biçimleri günümüz tarih kitaplarına giren söz konusu baskın kültürlerin, sadece tanınmamasından kaynaklanmamaktadır. Yazıyı tanımayan ya da az kullanan halklar da benzer nedenlerle, neredeyse hiç tanınmamaktadır. Bunlar yukarıda sözü edilen yazıya hakim halkların kaynaklarında adları geçtiği için tanınırlar. Yazılı kaynaklarda bu halklardan, sadece egemenlik altına alındıklarında söz edilir.

Haklarında birkaç şey bildiğimiz bu halkların gördüğü üvey evlat muamelesi, tarihi olayların betiminde, tarih anlayışımızda daha kolay yer bulan halklara önceliğin verilmesi eğiliminden kaynaklanmaktadır. *İncil*'de adı geçen bölgeler, örneğin Aşşur ve Babylonia, tarih anlayışımızda daima daha sağlam bir yere sahip olmuştur. Henüz 20. yy.da keşfedilen kimi kültürler dahi eğer sağlam bir dayanak sunuyorsa daha büyük bir ilgi görmüştür. Oldukça zengin bir edebiyat ile dikkat çekici anıtlar sunan ve en eski Hint-Avrupa dilini konuşan Hititler buna örnektir ve haklı olarak da kültür tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptirler.

Buna karşın Urartu Ülkesi, *İncil*'de oldukça önemsiz bir rol oynar. Ayrıca mevcut tarih anlayışıyla da bir bağlantısı yoktur. Ancak "Babil Dünya Haritası"nda (Horowitz 1988), Urartu'nun aynı dönemlerde Eski Doğu'nun siyasi coğrafyasında aldığı yer anlaşılır. Sippar veya Borsippa'dan çıktığı sanılan bu kil tablette Urartu, Aşşur'un hemen kuzeyinde yer alan dağların bitişiğinde ve Fırat'ın doğusunda doğru bir biçimde konumlandırılmıştır. Bu durum Urartu'nun, var olduğu dönemde ne denli önemli rol oynadığına da işaret eder.

Her kim Urartuları sınırlı bir alan içinde tanıtabilirse, söze öncelikle ne Sami ne de Hint-Avrupa dillere dahil olan Urartu-
canın yalıtılmış bir dil olduğu yolundaki olumsuz ifadelerle baş-

Çizim 1: Urartu'nun konumu ile birlikte Babil "Dünya Haritası", (B.M. 92687) (Horowitz, 1988, 152).

lar ve Urartu tarihinin sadece Yeni Aşşur Devleti'yle zaman dizinsel bağlantı sağlanıyorsa netlik kazanacağı ifadesiyle devam eder.

Ancak en azından Urartu dili o denli yalıtılmış değildir. Bu çalışma, dizinin bir diğer kitabına doğrudan bağlanır (G. Wilhelm). Urartu dili kendine oldukça yakın ve II. binde iyi bir şekilde belgelenmiş olan Hurrice ile oldukça yakın ilişki gösterir. Yeni araştırmalar doğrultusunda iki ayrı diyalekten, hatta aynı dilin iki farklı aşamasından söz etmek pekâlâ olasıdır.

Ancak geleneğimiz tarafından daha çok dikkate alınan kültürlerle olan ilişkileri bir tarafa bırakarak vurgulanmalıdır ki, eski bir kültür halkı, sadece kendi eserlerinden ötürü, tıpkı Urartu örneğinde olduğu gibi okuyucunun ilgi ve merakını çekmeyi hak eder. Araştırmacı, bu halkların sadece kendi varlıklarıyla tarihte yer almalarından ötürü, onların geride bıraktıklarının yeniden kurgulanmasında kendi görevini görür.

Bu çalışmada tarih ve kültür kavramları her zaman ayrı ayrı ele alınmayacaktır. Urartu kültürünün kimi diğer unsurları; örneğin kurumlar ve devlet düzeni siyasi tarihle ilişki içinde görünmektedir. Kaynakların bize ilettikleri bilgi henüz kısıtlıdır ve bu bilgiler kanıtlanamayan varsayımlar, kesin olmayan spekülasyonların ve bunların kaygan zemininin götürdüğünden daha çeşitli zaman dilimlerinden gelmektedir.

Öte yandan yıllıklarda ve diğer yazılı kaynaklarda adı geçen her savaşa değinmekten kaçınılmıştır. Genel bir şemada (Harita 1) okuyucuya ilgili metinlere yönelik bilgiler verilmiştir: Siyasi tarih içinde ilgili kaynaklara yönelik bilgi sunulmuştur. Bunun yanı sıra bazı özel durumlarda; özellikle eğer bilgimiz, doğası ve sınırlılığı bakımından bunları yansıtan belgelerden geliyorsa, söz konusu kaynaklar, çevirileriyle verilmiştir.

Tarihi olayların sıralanmasından da kaçınılmış, bunun yerine kaynak durumundan ötürü ortaya çıkan kimi sorunsallar üzerinde yoğunlaşarak bunlara dikkat çekilmek istenmiştir. Bu nedenle de kimi sorunların denk olmayan bir biçimde değerlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Fakat bu, kısmen de yaza-

rın ilgi alanından kaynaklanmıştır. Gene de bunlar bilimin en çok tartışılan konularıdır.

Urartu uygarlığının tüm açılımlarını eşit kapsamda ve özenle değerlendirmek bu kitabın amaç ve çerçevesini aşardı. Urartu kültürünün tüm alanlarını kapsamak için, son zamanlardaki malzeme artışına rağmen yazılı ve arkeolojik kaynaklar hâlâ çok kısıtlıdır. Edebiyat, hukuk ve tıp gibi alanlarda hâlâ neredeyse hiçbir şey bilmemekteyiz. Buna karşın sanat ve el sanatları gibi alanlarda oldukça etkileyici eserler ortaya çıkarılmıştır. Özellikle tunç işçiliği üzerine, görsel yanıyla dikkat çeken pek çok eser ve çok sayıda sergi kataloğu geniş kitlelere sunulmuştur; öyle ki, bu çerçeve içinde her ayrıntı üzerinde durulmayacaktır. Temel hatları itibarıyla Eski Doğu devletlerinin örgütlenmesi az çok belirli değişkenler altındadır. Kimi alanlarda Urartu kültüründe eşzamanlı Aşşur etkisi oldukça belirgindir. Özellikle fildişi işçiliği ve freskler düşünüldüğünde, sanatın kimi alanlarında bir “koine” olduğu düşünülebilir. Fakat Urartu tarzının da özellikleri dikkati çeker.

Dini açıdan bakıldığında, ulusal Tanrı Haldi kavramının önemli ölçüde Tann Aşşur tarafından belirlendiği anlaşılır. Kral ideolojisi de Aşşur'ununki anımsatır. Epithetlerin** de gösterdiği gibi tamamen Aşşur kökenlidir. Bilgi edindiğimiz kadarıyla devlet yönetimindeki kimi kurumlar için de aynı şey geçerlidir (örneğin eyaletler bir LÜENAM, yani bir vali tarafından yönetilir). Urartu yazı kültürü de gelişimini Aşşur yazı geleneğine boçludur. Sadece en erken yazılı anıtlar Aşşur dilinde olmayıp, Urartu savaşlarının vakayınamelerinin terminolojisi de (II. Sarduri Yıllıkları ve Yapıları 2.5.) fazlasıyla Aşşur tarzından etkilenmiştir. Urartu savaş tarzı da yayılcı devletler için tipiktir: Haraç seferleri, yağmalar, toplu sürgünler. Çağdaş olan Aşşur saraylarından farklı olarak Urartu sarayları ürkütücü kabartmalara sahip olmadığından (nitekim tarihi tasvirlerle rastlanmaz) ve edebi kaynakların düşmanların öldürülmesine ilişkin anlatılar içermemesine karşın, Aşşur'un bilinen yöntemlerinin Urartu tarafından da kullanıldığını varsayabiliriz.

* Ortak bir dil. (r.n.)

** Bir isme yakıştıran yaygın sıfat; unvan. (r.n.)

Büyük siyasi olayları bir tarafa bırakırsak, gerçekte Urartu sarayı ve toplumunun gündelik yaşamı hakkında ne biliyoruz? Eski Çağ araştırmacısı çok küçük ayrıntıları içeren bölük pörçük bilgilerle uğraşmak zorunda kalır. Bağlamlarından yalıtılmış birkaç kaynak aşağıda sıralanmıştır; fakat bu çalışmada bunlar daha geniş olarak ele alınmayacaktır.

1- Spor: Kral Minua'nın bindiği Arsibini adlı atın 22 kol uzunluğundaki atlayışı (HchI, 175), II. Argišti'nin 950 kol uzunluğundaki ok atışı (HchI, 123) stellerde Olympia'yı andırır bir şekilde kaydedilmiştir.

2- Aile: "İhtiyar (büyükbabasını) sevmesi için büyükbabası (Kral) İşpuini küçük torunu İnuşpua'ya gümüşten küçük bir bakraç hediyeye etti (Salvini 1978b, 1980b). Minua kızı Tariria için bir bağ yaptırdı ve onun adına burayı "Taririahinili" olarak adlandırdı (HchI, 40).

3- Özel Mülkiyet: Kraliyet ailesinin dışındaki kişilerin de mülkleri olduğu belgelenmiştir. Bu, yukarıda adı geçen HchI, 123 yazıtının aşağıdaki ifadesinden anlaşılmaktadır: "Rusa'nın oğlu Argišti buradan Batu'nun oğlu Gilurani'nin koruluğuna kadar 950 kol uzağa ok attı".

1.1. Araştırma Tarihi

Urartu Krallığı'nın yeniden keşfi, çoğu Ön Asya kültüründen daha önce gerçekleşmiştir. Musul'daki Fransız Konsolosu P. E. Botta tarafından yapılan Ninive (Koyuncuk 1842) ve Khorsabad* (1843 ve sonraki yıllarda) kazılarıyla Mezopotamya arkeolojisinin başlamasından 15 yıl önce genç bir Alman şarkiyatçısı, Van kayaları üzerinde yer alan eski Urartu başkenti Tuşpa'yı keşfedip betimlemeyi başarır. F. E. Schulz (1799-1829) henüz oldukça genç yaşta Gießen'de felsefede ordinaryüs profesör adaylığına atanmış, daha sonra da Eski Doğu dilleri eğitimi için Paris'e gitmişti. Burada Fransız Doğu Cemiyeti "Société Asiatique"nin üye-

* Assur kaynaklarında Dur-Şarrukin (r.n.)

si olmuş ve Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından Türkiye'nin doğusuna ve İran'a "edebi bir yolculuk" ile görevlendirilmişti. "Akadémie des Inscription"un yönergeleri doğrultusunda Schulz 2 şey amaçlamıştı: 1. İran'da eski Zerdüşť dinine ait yazılı belgeleri aramak, 2. Erken Orta Çağ'da Ermeni tarihçi Khoreneli Moses tarafından anlatılan, Van Gölü'nün doğu kıyısında yer alan Semiramis kentinin harabelerini görmek ve bilim dünyasına tanıtmak (bkz. St. Martin 1828).

Bilim dünyası, yaşamı ve çalışmaları trajik bir biçimde sona eren Schulz'a (1829'da Başkale yakınlarında Kürtler tarafından öldürüldü) Van kayalarının araştırılmasını ve özellikle de ölümünden sonra yayımlanan çiviyazılı 42 yazıtın kopyasını borçludur. Kendisi bu yazıtlardan birisinin doğru bir biçimde üç dilli olduğunu saptamış ve Pers Kralı Kserkses zamanına tarihlen-dirmiştir. Nitekim Schulz, G. F. Grotefend tarafından 1802'de başlatılan eski Pers çiviyazısı sisteminin çözülmesi konusunda iyi bilgi sahibiydi. Bunun dışında kalan belgeleri ise gene doğru olarak, daha eski bir hanedana ait belgeler olarak değerlendirmiştir. Ölümünden bir ay önce Kelişin Steli'nin ilk ziyaretçisi oldu. Bunun da Van kayalarındaki yazı tipinin bir örneği olduğunu saptadı. Zamansız ölümü, Schulz'un çiviyazısının çözülmesinde tarihe geçmesini engelledi. Ancak gene de onun çalışmalarının daha sonraki araştırmalara önemli bir temel oluşturduğunun da altı çizilmelidir. Bu bağlamda İran uzmanı E. Burnouf'un Hemedan yakınlarında 2 eski Persçe yazıt hakkındaki değerlendirmesi de anılmalıdır (Burnouf 1836). Schulz'un Van çevresinden gelen yazıt kopyaları, ayrıca Botta'nın kazılarından önce Avrupa'da tanınan ve "üçüncü Persepolis çiviyazısı sistemi" (yani Babil-Aşşur çiviyazısı sistemi) olarak çözme çalışmaları konusuna konu olan çok sayıdaki çiviyazılı belgeyi oluşturur. Çiviyazısını ilk çözen Grotefend (1845) ve ilk Assiriologlar P. E. Botta (1847), E. Hinks (1848) ve J. C. Saulcy (1848) tarafından araştırılırlar. O dönemlerde Sargon ve Urartu yazıtları, yazılışlarındaki benzerliklerinden ötürü, bir bakıma haklı olarak Aşşurca olarak değerlendirilmişti (genel olarak bkz. Fossey bibliografya 1904).

Boğazköy kaşifi Charles Texier 1838'de Van'ı ziyaret eder; 40'ların sonlarındaysa ünlü İngiliz araştırmacı ve Ninive hafiri Sir Henry Layard, Van kayalarına ziyarette bulunur. Kendisi Van Kalesi'nin betimlemesini ve özellikle de Argiştı Odası'nın bir çizimini bize bırakmıştır (1853). 19. yüzyılın ikinci yarısında çok sayıda seyyah Van ve çevresindeki eski eserlerle ilgilenmiştir. Bunlardan birisi de Fransız Deyrolle olup kendisi 1869'da bugün hâlâ Louvre Müzesi'nde sergilenmekte olan, kimi yazıtların kılıpla kopyalarını çıkarmıştır. Avrupalı seyyahların bu ilgisi yerli halkı define kazılarına teşvik eder ve bu şekilde 7. yy. Urartu krallarının ikametgahı olan Toprakkale'den kimi arkeolojik eserler Londra'ya gelir. Gene bu durum İngiliz Clayton, Raynolds ve İngiliz hizmetindeki Hormuzd Rassam'ın 1880 ve 1881 yıllarında ören yerini oldukça tahrip eden kazılarına gerekçe oluşturmuştur (Wartke 1990: 6 vd). British Museum'a ulaşan tunç ve diğer buluntular ancak 20. yüzyılda R. D. Barnett tarafından bilimsel bir şekilde yayımlanmıştır (Barnett 1950, 1954, 1972).

Eski Doğu kültür ve dil araştırmalarının hemen her alanında etkinlik gösteren bir diğer İngiliz Sir A. Sayce, bu süre içinde sayıları iyice artmış olan Urartu yazıtlarının ilk düzenli derlemesini yapar. Bu arada "Aşşur" çiviyazısının çözülmesi, "Vannic Inscriptions"ın (Van yazıtlarının) ne Aşşurca ne de bir başka Sami dilinde olduğunu göstermişti (Sayce bunları 1877'den itibaren *Journal of Royal Asiatic Society*'de yayımlamıştı).

60'lı yıllardan sonra Rus Ermenistanı'nda da yerli halk yazıtlar bulmaya başlar. 70'li ve 90'lı yıllar arasında artık çok sayıda ülkeden bilim adamı bu yazıtlarla ilgilenmeye başlamış ve bu şekilde de bilgi dağarcığı genişlemiştir. F. Lenormant 1871'de Gürcüce yardımıyla Hurri dili çözmeye çalışmış, A. D. Mordtmann ise 1872 ve 1877 yılları arasında aynı şeyi Ermenice ile denemiştir. Ancak her iki deneme de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu dönemde Urartolojiye hizmette bulunan diğer bilim adamları K. P. Patmakof (1874-1884), S. Guyard (1880-1884), D. H. Müller (1885-1888), Jacques de Morgan (1889-1906), M. V. Nikolskij (1893-1910) ve V. Scheil'dır (1893-1896) (tümü için bkz. Benedict 1958'deki kaynakça). O güne değin "Van dili", daha sonra-

larıysa “Haldice” olarak (Tanrı Haldi’den ötürü) tanınan dil için doğru terimi, yani “Urartuca”yı kullanan Ermeni bilim adamları J. Sandalgian ve L. Z. Mseriants da unutulmamalıdır. 1936’da J. Friedrich, “Chälder und Urartäer” adlı bir makalede konuyu irdelemiş ve erken bir dönemde bir yargıya ulaşmıştır (Friedrich 1936). F. W. König ise 50’li yıllara kadar “Haldice” terimini kullanmıştır. Ermeniler, Urartu Ülkesi’nin yakın zamanlardaki ilk sahipleri olarak, uzak geçmişlerine tarihi bir bilinç ve İsa’dan önceki dönemlerden kalma anıtlara kültürel bir ilgi göstermişlerdir. 1863 ile 1910 yılları arasında *Ararat* dergisinde Urartu yazıtları ve eserleri hakkında düzenli olarak yazılar yazan Etschmiadzin’in piskoposu Mesrop Smbateanz bunlara örnek olarak gösterilebilir (Benedict 1958 ve Piotrovskij 1966: 6 vd).

19. yy. sonlarına doğru gene Alman seyyah ve bilim adamları Urartu kültürüyle yoğun bir biçimde ilgilenmişlerdir. Nemrut anıtlarını ilk kez keşfeden mühendis Sester, 1890’da Van’da çalışmış ve çivi yazılı belgeler toplamıştır. Kimyager W. Belck 1891’de Van’a gelir; kendisinin Transkafkasya’dan kazı deneyimleri vardır. 1898-1899 arasında C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck’in Berlin’de uzun süre hazırlıkları yapılan “Ermenistan Keşif Yolculuğu” gerçekleştirilir. Toprakkale / Rusahinili’nin ilk bilimsel incelenmesine başlayan bu iki araştırmacının (Wartke 1990) yoğun ve titiz çalışmaları, Urartu kültürü ve tarihinin pek çok alanında kapsamlı yeni bilgiler getirmiştir (bkz. kaynakçada Belck ve Lehmann-Haupt). Aralarında Zagros Bölgesi’nde Topzawä ve Kelişin’deki çiftdilli (bilingual) yazıtlar olmak üzere, yeni yazıtların bulunması ve okunmasıyla birlikte, Urartu dilinin anlaşılmasında önemli adımlar atılmıştır. Lehmann-Haupt’un yanlış olarak “Haldice” olarak adlandırdığı yazıtların resimlerinin yer aldığı ilk derlem (corpus) ne yazık ki tamamlanamaz (Lehmann-Haupt 1928-1935). Lehmann-Haupt ve onun “yol arkadaşı” Belck’in çalışmaları her şeye karşın Urartu araştırmalarında oldukça büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışmaların, 1915 ve onu takip eden yılların korkunç olaylarıyla ülkenin harap olmasının ardından, bütün Türkiye Ermenistanı’nın onlarca yıl araştırmalara kapanmasının hemen öncesinde gerçekleşmesi, onların çalışmalarını özellikle önemli kılar. 1916 da

Rus işgali sürerken N. Marr ve I. Orbeli başkanlığında, Van kayalarının kuzey yamacında II. Sarduri'nin yıllıklarını kazıttığı bir alanın açılması çalışmalarına başlanır (Marr-Orbeli 1922).

1. Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa müzelerinde bulunan çok sayıdaki orijinal yazıt aracılığıyla filolojik ve dilsel araştırmalar yoğunlaşır. Bu bağlamda A. Götze ve J. Friedrich anılması gereken isimlerdir. Götze, Kelis'in'deki Urartuca-Aşşurca çiftdilli yazıtı kullanarak en önemli eleştirileri yapmış ve dilbilimin esaslarına yönelmeyi gerçekleştirmiş (Götze 1935, 1936a, b), Friedrich ise bugün de geçerliliği olan dilbilimsel verileri derlemiştir (Friedrich 1933). Eski Doğu dil ve kültür araştırmalarının Hititoloji ve Akkadbilim gibi pek çok dallarında da önemli katkılarda bulunan bu bilim adamları, Urartu dili hakkında bugünkü bilgimizin temellerini atmışlardır. Son olarak Rus I. I. Meşcaninov da filolojik ve dilbilimsel açılardan yaptığı çalışmalarla bu bağlamda hatırlanması gereken bir diğer isimdir.

30'lu yılların sonunda Urartu Bölgesi'nde arkeolojik araştırmalara devam edilir; ancak bu defa Sovyet Ermenistanı'nda Aras Nehri'nin kuzeyinde çalışılır. 1939'da Rus B. B. Piotrovskij ilk defa olarak bir Urartu merkezinin, yani Karmir-blur'un bilimsel kazısına başlar. Erivan'ın dışında yer alan bu merkezde çalışmalar 70'li yıllara kadar sürmüştür. Yağmalandıktan sonra St. Petersburg'a getirilen ve Ermitaj Müzesi'nde korunan tunç eserler, Piotrovskij'nin Urartu kültürüne karşı ilgisini uyandırmıştı (Piotrovskij 1939 b).

Çoğu arkeolojik araştırmaya, Avrupa müzelerini zenginleştirmeyi amaçlayan buluntuların neden olduğu söylenebilir. Doğrudan olmasa da kimi define kazıları ve yağmalamalar da bazı bilimsel girişimlere önayak olmuşlardır.

Buna karşın, sadece bilimsel ilgileri ve tarihi bilgiye duydukları gereksinimle hareket eden İran uzmanı St. Martin ve şarkiyatçı Schulz'un bu bağlamda kişisel çaba ve fedakârlıklarının, geriye dönüp bakıldığında takdirle altı çizilmelidir.

1939-1940 yıllarında Amerikalı arkeologlar K. ve S. Lake, Van kayalarında çalışmışlardır; tüm arkeolojik malzeme, bir Alman deni-

zaltısı tarafından batırılan bir gemide Amerika yolunda olduğu için, bu çalışmalar asla yayımlanamadı. Ancak yakın dönemlerde Alman arkeologlar, her iki araştırmacının Amerika'ya göndermiş olduğu mektup ve fotoğraflar aracılığıyla kazının gidişatı ve amaçlanan sonuçlarının yeniden kurgulamasını yapmışlardır (Korfmann-Schiele 1977). Savaş yıllarının ardından Sovyet Ermenistanı'ndaki çalışmalar kısıtlı olarak kalır; Piotrovskij'nin çalışmalarını destekleyip devam ettiren Ermeni arkeologlarından bir grup oluşur. 60'lı ve 70'li yıllarda Karmi-blur / Teişebai URU kazısına Arinberd / Erebuni ve Armavir / Argıştinihili (Martirosjan 1974, Tiracjan 1978a) kazılan eklenir. Bu arada Eski Urartu topraklarının diğer bölgelerinde de arkeolojik çalışmalar yeniden canlanır. Van Bölgesi'ndeki yüzey araştırmalarıyla Ch. Burney yeni araştırmalara önayak olur (Burney 1957, Burney-Lawson 1960). Böylece Doğu Anadolu'da yeni Urartu kaleleri keşfedilir ve belgelenir. Altın-tepe kazısıyla Türk arkeolog Tahsin Özgüç en batıdaki Urartu kalesini ortaya çıkarırken (T. Özgüç 1966, 1969), aynı dönemlerde Van Kalesi'nde sınırlı çalışmalarda bulunan Afif Erzen, Toprakkale'deki çalışmalara yeniden başlar (Erzen 1962). Kendisi Van'ın güneydoğusunda yer alan bir diğer kale Çavuş-tepe / Sardurihinili'de de kazılar yürütmüştür (Erzen 1978=1988).

Ayrıca bir diğer önemli arkeolojik merkez olan ve Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan dağlarda bulunan Kefkalesi kazısı da bunlara eklendi (Bilgiç-Öğün 1964, 1965). Van Gölü'nün batısında İngilizler Kayalidere'de -ne yazık ki sadece bir sezon- çalışmışlar, ancak çok çabuk ve oldukça da iyi bir şekilde yayımlamışlardır (Burney 1966).

Çavuş-tepe'nin çok uzağında olmayan Giyimli'de, ne yazık ki A. Erzen'in yasal kazısından önce defineler kabartmalı tunç levhalara ait bir depoyu ortaya çıkarmış (Erzen 1973) ve böylece maalesef bu eserler dünyaya yayılmıştır. Fakat bu şekilde Urartu tunçlarına olan ilgi de yeniden canlanmıştır.

Mimarideki bilgiler ve seramiğin sistematikleşmesi (Kroll 1976a) Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün İran Azerbaycanı'nda yürüttüğü çalışmaların bir sonucudur. Kleiss ve Kroll tarafından 70'li yıllarda gerçekleştirilen yıllık araştırma gezileri ve Bastam / Rusai

URU.TUR'daki önemli kazı, daha önce çok az incelenmiş olan bu bölgedeki çalışmalardır (Kleiss 1979a, 1988a). Urartu'nun doğu eyaletlerinin aydınlatılmasına katkıda bulunan bir İtalyan araştırmasının (Pecorella-Salvini 1984) hemen ardından, bölge arkeolojik araştırmalara tekrar kapanır. Buna karşın Türk bölgesindeki çalışmalar araştırma gezileriyle devam eder (O. Belli 1984, 1986, 1989). Erzurum nekropoller (F. Işık 1987b) ve özellikle de Van Bölgesi'ndeki araştırmalar bunlara eklenir. Bir yandan Van kayalarının düzenli araştırmaları yapılırken (Tarhan-Sevin 1989), öte yandan Van Gölü kıyısında, Van kent merkezinin 35 km kuzeybatısında yer alan II. Rusa'nın kurduğu 7. yüzyıla ait bir kale keşfedilir (A. Çilingiroğlu'nun kazısı).

Yukarıda da söz edildiği gibi Urartu kültürüne yönelen ilgi öncelikle tunç eserlerden kaynaklanmaktaydı. Yakın zamanlarda gerçekleştirilen kimi sergilerin de gösterdiği üzere, günümüzde araştırmalar Urartu metal üretimi teknolojisi üzerinde yoğunlaşmaktadır (Kellner 1976, De Meyer 1983, Merhav 1991).

Kısa bir şekilde Urartu kültürünün etkilerinden söz edecek olursak, bu bağlamda Batı'da Hellen-Etrüsk sanatına dikkat çekmek gerekir. Ancak klasik sanatın gelişimi açısından önemli olmakla birlikte, bunun üslupsal ayrıntılarına bu çalışmada girilmeyecektir. Hellen tapınaklarında (Samos, Olympia) ve Etrüsk mezarlarında (Vetulonia, Praenesta) bulunan Urartu kökenli olduğu tahmin edilen tunç eserlerin Urartu'daki tunç üretimi ile ilişkileri olduğu öne sürülmekte ve bunların Anadolu (Altın-tepe-Gordion) ve Ege ticaret yollarını izleyerek buraya gelmiş oldukları düşünülmektedir (Pollotino 1955, 1958, Maxwell - Hyslop 1956, Amandry 1956, Herrmann 1966, Kyrieleis 1977). Ancak malzemenin bu şekilde yorumlanmasına karşı kimi şüpheler de mevcuttur (Muscarella 1978, Wartke 1985, Salvini 1988).

Şimdiye kadar oldukça az incelenmiş bir diğer konu da, Urartu kültürünün Akhaimenid* Devleti'ndeki devamıdır. Pers hanedanı kültürü, sadece mimari ile sınırlı olmayan (bkz. 3.3.6.) oldukça önemli kimi diğer yönlerinden bazılarını da Urartu'dan devral-

* Persçe Hakhamaniş. (r.n.)

mıştır. Bu konuyla ilgili araştırmalardan gelecekte çok şey beklenmektedir. Şu an itibarıyla toplanan malzeme değerlendirildiğinde, Pers krallık anlayışının da Urartu'dan etkilendiği izlenimi uyanmaktadır (Seidl baskıda).

Filolojiye bakacak olursak, şimdiye kadar Urartu yazıtlarına ilişkin 2 derleme (corpora) yayımlanmıştır. Bunlardan biri Rusça (Melikişvili 1960, ilk baskısı 1953-54 VDI'de yer almıştır), diğeri de Almandır (König 1955, 1957). Bunlar bir ek ciltle birlikte (Melikişvili 1971b), esas olarak 1970 yılına kadar yayımlanan tüm metinleri içerir. Ancak o günden bugüne değin ortaya çıkan metin sayısı da az değildir. Gerek kazılarla gerekse diğer yollarla ortaya çıkan metinler, yeni bir derlemeyi gerekli kılmaktadır. Dilbilim alanındaki çalışmalar da Urartoloji kaynakçasını zenginleştirmiştir. Benedict (1958), Meščaninov (1958, 1962) ve Melikişvili'nin (1963, 1971a) gramer alanında yaptıkları araştırmaları (Salvini 1968), Urartuca ile akraba, coğrafi olarak da yakın fakat daha erken dönemlerden belgelere sahip olan Hurrice ile ilişkileri üzerine yapılan araştırmalar izledi (Diakonoff 1971, Chačikjan 1986). Özellikle Hitit başkenti Boğazköy / Hattuşa'da bulunan Hititçe-Hurrice çiftdilli yazıt sayesinde bu dilsel ilişkiler (Salvini 1991b, 1992b), bu arada Urartu ve Hurri dilinin kimi ortak görüngüleri (fenomenleri) daha da netlik kazandı. Bu alandaki çalışmalar hâlâ devam etmekte olup, gerek Hurrice gerekse Urartuca hakkında yeni yorumları mümkün kılacaktır.

Arkeolojik ve filolojik araştırmalar sonuçta genel kültür tarihi araştırmalarına da yol açmıştır. C. F. Lehmann-Haupt'un *Armenien einst und jetzt* (Berlin-Leipzig, 1910-1931) adlı önemli eseri bu bağlamda anılmalıdır. Yazar, Ermenistan coğrafyası ve tarihinin yanı sıra Urartu'nun maddi kültür kalıntılarını da incelemiştir. Urartu tarihinin ilk düzenli betimlerinden biri de 1925'te *Cambridge Ancient History*'de (Kap. VIII: *The Kingdom of Van*) yayımlanmıştır. Yazarı A. H. Sayce aynı zamanda Urartu yazıtlarını ilk defa derlemiştir. A. Götze, kitabı *Kleinasien*'de (Münih 1933, güncelleştirilmiş ikinci baskısı 1957'de), kısa fakat ustalıkla bir şekilde "das Reich von Urartu" bölümünde bir özet yazmıştır.

Gürcü bilim adamı Melikişvili, yazılı belgeleri temel alarak oldukça kapsamlı bir Urartu tarihini Rusça olarak yayımlamıştır (*Drevnovostosnye Materily po istoriinarodov Zakavkaz'ja I. Nairi-Urartu*, Tbilisi 1954).

Rus Urartolog ve Karmir-blur hafiri B. B. Piotrovskij, Urartu uygarlığına ilişkin bir diğer eseri yazmıştır. 1959'da Moskova'da yayımlanan *Vanskoe Carstvo, Urartu* (yeniden değerlendirilen baskısı *Istoriya i kultura Urartu*, Jerewan 1944), tarafımdan yapılan çevirisiyle 1966'da Roma'da İtalyanca olarak yayımlanmıştır.

H. Schmöckel'in editörlüğünü yaptığı *Kulturgeschichte des alten Orients* adlı kitapta, Th. Beran (bkz. 'Urart' bölümü, Bern 1961) Almanca olarak konu üzerine bir bölüm yazmıştır. R. Labat da "Fischer Weltgeschichte" serisinde Urartu tarihini ele almıştır (Cilt 4, 1967 s. 44 vd).

M. V. van Loon, Urartu sanatını ele aldığı eserinde (van Loon 1966), Piotrovskij gibi Urartu tarihinin kısa bir derlemesine yer vermiştir.

M. Salvini 1967'de, Roma Devleti'nin kuruluşu öncesinde Urartu kabilelerini konu alan *Nairi e Uru(a)tri* adlı monografiyi yayımlanmıştır.

Diakonoff'un 1968 de Erivan'da yayımladığı *Predistoriya armjanskogo naroda* adlı eseri Urartu tarihini, genişletilmiş çerçevesiyle Küçük Asya, Kafkasya ve Kuzey Mezopotamya halklarının I. ve II. bindeki etnik ve siyasi durumlarıyla birlikte verir. Bu eser 1987 yılında New York'da *Prehistory of Armenian People* başlığıyla İngilizce'ye çevrilmiştir.

N. V. Harutjunjan, doğrudan Melikişvili'nin yöntemine bağladığı ve oldukça ayrıntılı olan tarihi coğrafya ile ilgili eserini 1970 yılında Erivan'da Rusça olarak *Biajnili (Urartu)* başlığıyla yayımlamıştır.

Tarihöncesi dönemlerden Hristiyanlık dönemine kadar Kafkasya, Fırat ve Urumye Gölü arasında kalan bölgedeki dağ kavimlerinin araştırılmasında Urartu (Burney-Lang 1971), farklı disip-

linler tarafından ele alınmıştır (Bölüm 5: 'From the Rise of Urartu to the Birth of Armenia'). Burada bölgenin ayrıntılı arkeolojik verileri temeli oluşturmaktadır.

British Museum'un eski yöneticisi R. D. Barnett 1982'de *Camb-ridge Ancient History*'nin yeni baskısında "Urartu" adlı bölümünü yeniden kaleme almış ve bu şekilde de Sayce'in artık eskiyen yazısını yenilemiştir.

Salvini tarafından Urartu ve Aşşur kaynakları ele alınarak, İran'ın Batı Azerbaycan Eyaleti'nin Urartu Dönemi tarihi yazılmıştır (Salvini 1984a, b).

Gerek yazıtların çözülmesi gerek kazı sonuçları (özellikle Bastam), gerekse tarihi coğrafya çalışmaları temel alınarak yazılan Zimanski'nin *Ecology and Empire* adlı eseri (1985), Urartu Devleti'nin yapısını, topraklarının coğrafi ve jeolojik özellikleriyle olan bağlantısı itibarıyla ele alır.

1986 yılında yayımlanan 1984 yılı Konstanz Sempozyumu'na ait bir yayında da Urartu tarihinin önemli konularının değerlendirilmesi yer alır (Haas 1986). Son olarak, diğer konularla birlikte Urartu tarihinin de oldukça iyi bir şekilde değerlendirildiği bir diğer eser, R. B. Wartke tarafından yazılan *Urartu- Das Reich am Ararat* adlı kitaptır.

1.2. Coğrafi Sınırlar

Urartu Devleti yaklaşık olarak Klasik Dönem'deki Büyük Armenia'nın kapladığı alanda ortaya çıkmıştır. Bugün bu bölge farklı devletler arasında dağılmıştır: Türkiye, Ermenistan İran ve küçük bir bölümüyle de Irak.

Devletin başkenti Doğu Anadolu'da Van Gölü'nün doğu kıyısında yer almaktaydı; daha geç dönemlerdeki adıyla Tosp, Urartu-cadaki Tuşpa'ya dayanmaktadır. Van Gölü denizden 1.625 m yüksekte olup Urumiye Gölü'nden 336 m daha yukarıda yer almaktadır. 3.400 ve 5.000 km"yi bulan alanlarıyla her iki göl de Anadolu-İran bölgesinin en büyük gölleridir. "Deniz" olarak da

değerlendirilirler. Aşşurların coğrafi metinlerinde Van Gölü'nden "Nairi'nin Yukarı Denizi". Urumye Gölü'nden "Nairi'nin Aşağı Denizi" olarak söz edilir. Bugün dahi Urumye Gölü'nün Farsçası "Deryächa" yani "Küçük Deniz" anlamındadır.

Urartu yerleşim bölgesinin sınırlarını, batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan dağları, doğuda İran Azerbaycanı'ndaki Savalan Dağları, güneyde ise Zagros Dağları'yla birleşen Doğu Toroslar oluşturur.

Efsanevi Ağrı Dağı (Ermenicedeki adıyla Masis) bu dağlık bölgenin orta noktasındadır. İncil'deki masoretik* ünlüleştirmeden ötürü bu dağ, Urartu adının rrt ünsüzleriyle yazılması sonucu "Ararat" adını almıştır. 5.165 m'lik yüksekliği ile Büyük Ağrı Dağı, Kafkasya'nın güneyindeki en yüksek dağdır. Küçük Ağrı Dağı, Tendürek, Aladağ, Süphan Dağı ve Nemrut Dağı gibi genelde 3.000 m'yi geçen diğer dağların çoğu Van Gölü yakınlarında yer almaktadır. Van, Urumye ve Sevan gölleri etrafındaki verimli düzlükler yoğun bir tarımsal ekonominin temelini oluşturur. Yerleşimlerin çoğu Van Gölü'nün doğu ve kuzey kıyısı ile Urumye Gölü'nün batı ve güneyinde yer alır. Sevan Gölü'nün 1.926 m yüksekteki batı ve güney kıyıları ise daha mütevazı yaşam koşulları sunar. Öte yandan her iki büyük gölde (Van ve Urumye) tuz oranının yüksek olmasından ötürü balıkçılık mümkün değildir ve bu durum bazı kısımlarda tarım alanlarının tuzlanmasına da neden olmaktadır. Hatta tuzlanma Erçek Gölü'de olduğu gibi arsenik zehirlenmesine de yol açabilmektedir.

Dağlar volkanik kökenlidir. Ancak patlamanın jeolojik ölçekte yakın bir dönemde gerçekleşmiş olması, verimsiz geniş düzlüklerin oluşmasına yol açmıştır. Bu dağlık bölgede Ön Asya'nın en önemli ırmakları doğar; Fırat, Dicle ve Aras. Özellikle Aras kimi zaman sulama için iyi olanaklar da sunmaktadır. Ancak nehirler sıkça dar boğazlar oluşturmakta ve bu nedenle de tarımsal kul-

* Tevrat'ın elyazması kopyaları, Masoret'ler (Mazorit'ler) denilen bir Yahudi heyet tarafından dikkatle kontrol edilir, kitabın orjinal hali korunmaya çalışılır. Bu nedenle bu tür elyazmaları "masoretik metin" olarak anılır. Masoret'lerin kutsal metinlerde tanımladıkları şekliyle adlar günümüze kadar korunagelmıştır. (r.n.)

lanımı mümkün kılmamaktadır. Aras'ın bir kolu olan Arpaçay* ve Murat Suyu bu durumun örnekleridir.

Yılın yarısını kaplayan kış mevsimine rağmen Doğu Anadolu Yaylası'nda 1.800 m'ye kadar buğday, 2.100 m'ye kadarsa arpa yetişir. Tarımsal olarak daha elverişli olan yerler ve özellikle Aras Vadisi'nde, daha Urartu zamanında üzüm üretilmekteydi. Herodotos (I. 194) Ermenistan'dan Fırat yoluyla Babylonia'ya şarap ihraç edildiğini yazmaktadır.

Bölgenin verimliliği, hayvancılık, bağcılık, yağ, meyve plantasyonları hem Aşşur ve Urartu yazılı kaynaklarında, hem de arkeolojik bulgularla ortaya konmuştur. Ermeni tarihçi Hovannes Katolikos 10. yüzyılda, tarımdaki yüksek düzeyi aşağıdaki biçimde övmektedir:

"Bağlar yaptılar, zeytin ağaçlarının sıralarının güzel kokulu aralıklarını ve bahçeleri yaptılar, zararlı otu olmayan tarlaları sürdürdüler ve yüz kat daha fazla meyve aldılar. Zengin bir hasatla depoları ve siloları fazlasıyla doldu ve bağbozumunda da tekneleri" (Haas 1986: 15).

Urartu bölgelerinde hayvancılığın önemini, fethedilen bölgelerdeki çok sayıda sığır ve koyun sayısını içeren belgeler göstermektedir. Aşşur Kralı Sargon, Urartu'ya karşı ünlü 8. Seferi'ne çıktığında, kendisinin vakayinüvisi, oradaki at besiciliğinden bahsedebilmektedir: "Bu ülkenin insanların (Batı Azerbaycan'ı kastederek) binek atlarının kapasitesi bakımından Urartu Ülkesi'nde hiçbir eşi yok" (Sg 8 170). Strabon'da "Armenia'nın atçılık için çok elverişli" olduğunu ve bu bakımdan "otlaklarının Med'lerinkine denk" olduğunu söyler (Strabon XI, 149). Marco Polo (1254-1325) Büyük Ermenistan hakkında yaptığı kısa betimde (Milione, Kap. 21) burayı 3 kente göre 3 bölüme ayırır: Arzinga, Arziron, Arzici (Erzincan, Erzurum ve Van kıyısındaki Erciş). Bu büyük eyalette yazın batı Tatarlarının bütün hayvanlarını topladıklarını yazar. Ramusio'nun metninin bize aktardığı kadıyla, Ağrı'dan çıkan nehir ve dereler ile bunlara bağlı olarak var olan zengin bitki ör-

* Yazar Ahurjan olarak kullanmış. (r.n.)

tüsü, bunun nedenidir (G. B. Ramusio, *Delle Navigationi e Viaggi*, c. 2, Venedik 1559).

Tıpkı 5. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçi Khoreneli Moses gibi, ilk Avrupalı seyyahlar da ülkenin güzelliğinden derin bir şekilde etkilenmişlerdir. 1821'de Amédée Jaubert (*Voyage en Arménie et en Perse*, Paris) Van hakkında şunları yazmaktadır:

"Cette ville est environnée de jardins dans lesquels s'élèvent des pavillons élégans, où resident en été des habitans qui jouissent de quelque aisance. Rien n'est plus enchanteur que l'aspect de ces vergers arrosées par une infinité de ruisseaux, et ombragés par des beaux arbres. Ils sont clos de murs construits, comme en Perse, avec de la terre."*

Son olarak bu toprakların jeolojik zenginliklerine dikkat çekilmelidir: Doğu Anadolu'nun eski gümüş, bakır ve demir yatakları ya Urartu Bölgesi'nde ya da Urartu askeri seferlerine hedef olan yerlerde yoğunlaşmaktadır (bkz. O. Belli, şurada: Merhav 1991: 16 vd). Kısmen değerli metallere oluşan oldukça zengin metal haraçlardan yazılı kaynaklar söz etmektedir.

* "Bu şehir, bahçelerin içine inşa edilmiş mükemmel evlerle ve yazın bu zenginliğe katılan sakinleriyle çevreniyor. Hiçbir şey meyve bahçelerinin sonsuz akarsularla sulanması ve güzel ağaçlarla gölgelenmesi görünüşünden daha fazla zevk vermiyor. Onlar kapalı duvarların arkasındalar, tıpkı Pers topraklarında olduğu gibi". (r.n.)

2. URARTU DEVLETİ'NİN SİYASİ TARİHİ

2.1 Erken Tarih ve Tanıtılmasındaki Sorunsal

Yazılı kaynaklarda adları geçmediği için tarihlerinin başlangıcı karanlıkta kalan pek çok halk gibi, kendilerini Urartu olarak adlandırmaya alıştığımız bu halk da, önemli olaylara ilk defa adları karışmaya başladığı andan itibaren varlıkları saptanabilir bir hale gelir. Ancak bırakalım erken tarihleri hakkındaki bilgiyi, kaynaklarda görülen isimlerini dahi bize kendileri aktarmaz. Daha ziyade M.Ö. 13. yüzyıldan başlayarak Urartu ve Nairi'deki kabilelerden söz eden Aşşur kaynakları, Urartu Devleti'nin erken dönemleri hakkında bilgi verir.

Bu erken dönem belgelerinde yansıtılan olaylar ve 9. yy. sonrasında ortaya çıkan Urartu Devleti arasında bir ilişki olduğu, Aşşurlular tarafından kullanılan kimi isimleri zaman zaman daha sonraki Urartu krallannın unvanları arasında kullanılmasından anlaşılmaktadır. Urartuların kendilerine ait ilk belgelerde "Nairi kralı" unvanını görmekteyiz. Ancak kendi ülkelerini aslında "Biainili" olarak adlandırmaktaydılar. "Bia" sözlük anlamı itibarıyla bilinmeyen bir kelime olmakla birlikte, soneki nedeniyle Urartuca olarak değerlendirilebilir. "Nairi kralı" unvanıyla Urartular, Aşşur tarih yazımının eski geleneğini sürdürmektedirler. Urartuların en eski belgesi olan Aşşur dilinde yazılmış I. Sarduri (M.Ö. 9. yy.) yazıtında, bu unvanın ilk kullanılışı belgelenmiştir. Aynı unvan oğlu İşpuini tarafından Kelışin çiftdilli yazıtında da sürdürülmüştür. Ancak burada, Urartu dilindeki versiyonda "Biainili kralı" kullanılırken, Aşşurca metinde yukarıda adı geçen unvan tercih edilmiştir.

Bir asır sonra Kral I. Rusa kendisine ait çiftdilli stel yazıtında Urartuca Biainili'ye karşılık Urartu (ideogram olarak KUR.URİ) adını yazması, bu terimin o günkü siyasi koşullara uymasından kaynaklanmıştır.

Ancak her iki terimin de, gerek Urartu gerekse Nairi'nin, Urartuca olmadığına altı çizilmelidir. Aşşur tarihi ve siyasi coğrafyasının terimlerinin seçilmesi, olasılıkla yayılmacı propagandaya

hizmet etmekteydi. Bizim şu an, yukarıda açıklanan karışık ilişkileri yetersiz bir şekilde ifade eden Urartu terimini kullanıyor olmamız, çağdaş araştırmalarda Urartu değil, öncelikle Aşşur belgelerinin irdelenmesinden kaynaklanmaktadır. Buna rağmen çağdaş literatürde Biainili de Urartu yerine sıkça kullanılmaktadır (Arutjunjan 1970).

Uruatri veya diğer biçimiyle Urañri üzerine ilk tarihi kayıt I. Sal-manassar'ın (1263-1234) yazıtlarında karşımıza çıkar. O, bu terim altında 8 ülkeyi birleştirir. Uruañri'ye karşı gerçekleştirdiği bir sefer, Aşşur'da da bulunmuş kaymaktaşından bir tablet üzerinde korunmuştur. Buna göre kral, iktidarının ilk yılında kendisine karşı ayaklanan söz konusu ülkelere karşı birliklerini gönderir. Seferden şu şekilde söz eder:

"Onların görkemli dağlarının kayalarına çıktım. Himme, Uatkun, Maşgun (veya Margun), Salua, Halıla, Luha, Nilipahri (veya Z/Sallipahri) ve Zingun ülkelerini fethettim, 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yendim, 51 kentini yakıp yıktım, tüm mal varlıklarını ellerinden aldım. Bütün Uruañri Ülkesi'ni 3 gün içinde yendim. Aşşur'a boyun eğdirdim. Gençlerini seçtim ve hizmetime aldım. Onlara (yani Urartu ülkelerine) her zaman için ağır bir haraç yükünü zorla kabul ettirdim" (Grayson 1972: 81 vd).

Bu satırlar bir yorumu gerekli kılmaktadır. Her şeyden önce Aşşur savaş anlatıları oldukça eleştirel olarak okunmalıdır. Edebi olarak metinler birbirine benzeyen ifadeleri sürekli olarak tekrarlar. Basmakalıp betimler ve edebi deyimlerle devam ederler. Abartmalar, belirsizlikler, örtbas etmeler ve başka kralların yazıtlarından kimi pasajların üstlenilmesi, kuşkusuz metnin propaganda amacından kaynaklanmaktaydı.

Bunlar göz önünde bulundurulduğunda, yukarda verilen pasaja ilişkin şu çıkarımlarda bulunulabilir: Büyük bir olasılıkla Aşşur'un Urartu ile ilk karşılaşması söz konusudur. İsyandan söz edilmesi, daha önce Uruañri denen ülkenin fethedilmiş olduğuna; dolayısıyla da asıl saldırganın saldırısına bir gerekçe bulmaya yöneliktir. Bunun dışında fethin 3 gün sürdüğü iddiası da edebi propaganda yönünden anlam taşır.

Bölgenin son derece dağlık olduğuna yönelik coğrafi ifade, çok daha geç dönemlerdeki Aşşur krallarının yıllıklarındaki ifadelerle örtüşmektedir (örneğin Aşşur-bêl-kala 1073-1056). Bu tanım Van Gölü yakınlarındaki bölgeyi tahmin ettirmektedir. Bu tahmine en kesin destek Van Gölü'nün kuzeyindeki Adilcevaz'dan gelme, II. Rusa'ya ait bir yazıttır. Ziuquni Ülkesi tanrısı Haldi'nin (Friedrich 1955: 66) buluntu yerinin çok yakınında olması muhtemel bir kentinden söz eder. Ziuquni Ülkesi kesinlikle Salmanassar'ın sözünü ettiği Zingun olmalıdır. Aşşur-bêl-kala'nın fethettiği kentler arasında saydığı Ziqunu Kenti (Grayson 1976: 48) böylece Orta Aşşur Dönemi'nin sonlarından itibaren de kayıtlara geçmiştir. Aşşurluların bu şekilde kuzeye ilerlemeleri, bunun öncesinde Hanigalbat'ın (Hitit geleneğinde Mitanni) en azından doğu kesimlerinin fethini zorunlu kılmış olmalıdır (Wilhelm 1982: 55). Eğer Salmanassar, Urartu Seferi'nden birkaç satır sonra kendini Hanigalbat fatihi olarak övüyorsa, bu bölümlerin kısmen de olsa babasının yıllıklarından alıntı olduğunu varsaymak için iyi nedenler vardır (Grayson 1972: 58).

Metin değerlendirmelerindeki tek sorun, ne yazık ki olayların aktarımındaki inandırıcılık değildir. Aynı zamanda ülke ve yerlerin doğru olarak konumlandırılmaları ve saptanmaları da diğer bir sorunu oluşturur. Aşağıdaki açıklamalar Urartu Devleti'nin sınırlarının tanımlanmasının da ne denli güç olduğunu ifade edecektir: Salmanassar'ın seferinden yaklaşık 2 yıl sonra I. Tiglatpilesar'ın (1114-1076) metinlerinde Urartu yörelerinden üçünün adı (Himme, Luhi, Salua) Ur(u)atri adı anılmaksızın, başka coğrafi ilişkiler içinde geçmektedir. Tiglatpilesar Yıllıkları'nda (sütun IV 7 vd, Grayson 1976: 11), Hime ve Luhi (yukarda adı geçen yerler) Habhi Ülkesi ile ilişkilendirilmiştir. Salua'dan ise bir başka yerde ve biraz karanlık bir bağlamda söz edilmektedir. Zira daha batıda adı geçen Qumenu, Katmuhi ve Alzi (Grayson 1976: 26) ülkeleriyle yan yana anılmaktadır. Bu durum Ur(u)atri ülkeleri arasındaki bağların da ne denli zayıf olduğunu göstermektedir.

Uruatri Ülkesi üzerine bir diğer kayıt da Aşşur-bêl-kala iktidarının ilk yılından gelir. Aşşur kralı canlı betimlerle ordusunun

"gökyüzünün kanatlı kuşlarının bile geçemeyecekleri sarp yerlerden yürüyüşünü anlatmaktadır (Grayson 1976: 48). Yönetiminin 3. yılında Aşşur-bêl-kala (1073-1056), Salmanassar'ın sözünü ettiği yörelerden Himme ve Maşgun'u fetheder. Aşşur krallığının metinlerindeki belirsizlik ve çelişkileri hesaba katsak dahi, söz konusu Uruatri Ülkesi'nin Dicle kaynaklarını Zap Suyu'nun orta kesimine bağlayan hattın kuzeyinde olduğu ve merkezinin de Van Gölü Havzası'nda bulunduğunu görürüz.

Nairi (veya diğer yazılışıyla Na'iri) ismine bakacak olursak, Salmanassar'ın ardılı I. Tukulti Ninurta (1233-1197) zamanında bundan ilk defa söz edildiğini görürüz. Bu kralın yazıtlarının üçte birinden fazlası Nairi Ülkesi'ne karşı yapılan seferleri anlatır (Weidner 1959: 63; Grayson 1972: 111 vd). Bu da göstermektedir ki, bu ülkeler Aşşur'un kuzeye yayılmasında önemli bir engel oluşturmaktaydı. Bu erken dönemde daha sonraki Aşşur-Urartu çatışmalarının da temeli atılmış oldu. Tukulti Ninurta'nın "tüm Nairi ülkeleri kralı" unvanını alması, kendisinin zaferinden sonra duyduğu gücün bir yansımasıdır. Bir diğer yerde ise kendisine karşı gelen "Nairi'nin 40 kralı"ndan söz edilmektedir. Bir diğer yerde ise Nairi ve Yukarı Deniz'in kıyısındaki 40 kraldan söz edilir. Burada kastedilen Van Gölü'dür. Bu göl, görünümüyle deniz izlenimini uyandırır ve Aşşur kaynaklarında da "Nairi'nin Yukarı Denizi" olarak bilinmektedir. II. Sargon (721-705) zamanında da bu ifade kullanılır.

Bu ülkelerin konumlarına ilişkin diğer bir metin de II. Assurnasirpal'den kalmıştır. Kendisi Nairi'ye girmek için "Kaşıari Dağları'nı" (= Tur Abdin) aşmıştır. Bu durum da Dicle ve kuzeyinde kalan bir bölgenin söz konusu olduğunu göstermektedir. Bu bağlamdaki daha önemli bir kanıt, Diyarbakır'ın 100 km kuzeyinde, Lice yakınlarındaki Dicle kaynağında (Dicle Tüneli) yer alan I. Tiglatpilesar'a ait bir yazıttır. Burada kral 3 defa Nairi Ülkesi'ne karşı sefere çıktığını söylemektedir. Tiglatpilesar kendi yıllıklarında bir defasında 23, diğerindeyse 60 Nairi kralını (*šarrāni*: Bununla kabile şefleri kastediliyor olmalıdır) ve onların bağlaşıklarını (müttefik) yendiğini söylemekte ve Tumme'den Daiaeni'ye kadar uzanan geniş Nairi Ülkesi'ni belirterek kendini övmektedir (Grayson 1976: 12, 22).

II. Assurnasirpal, yıllıklarında Tumme'nin yerinin saptanabilmesi için iyi bir dayanak sunmaktadır (sütun I, satır 54. Grayson 1976: 122). Burada Kurruri'nin komşusu olarak Tumme'den söz edilir. Bu kentin de adı gene II. Salmanassar'ın (858-824) iktidarının 3. yılını anlatan yazıtında, Arbela ile yakın ilişki içinde geçer. "Kurruri Ülkesi'nin geçidinden, yani Arbailu Kenti'nin başından (kuzeyinden) çıktım" (Michel, 31. metin, ön yüz, II. sütun, satır 1-2). Kurruri (yeni okunuşuyla Hıbrürü), buna bağlı olarak da Tumme, Büyük Zap vadilerinde bulunmalıdır. Bu nehir de Nairi'nin güneydoğu sınırı olsa gerektir. Daiaeni Ülkesi konusundaysa, II. Salmanassar'ın yazıtları bize yardım etmektedir. Yazıtlarında bu Aşşur kralının, iktidarının 15. yılında Fırat'ın doğduğu bölgeye (Karasu) geldiğinde Daiaeni kralından haraç kabul ettiğini yazar (Michel, 31. metin, arka yüz, III. sütun, satır 41-43). Bu konumlandırma, söz konusu siyasi coğrafyaya ait ismin daha sonraki Urartu kaynaklarında adı geçen Diau(e)hi ile özdeşleştirilmesini mümkün kılmaktadır. Bunun dışında Ksenophon'da sözü edilen Taokhoi kabilesi de (Melikişvili 1960: 424) gene benzer bir şekilde bununla ilişkilendirilebilir. Şu halde Tumme Büyük Zap'a, Daiaeni ise Erzurum'a denk geliyorsa, Nairi için kullanılan geniş (*rapšati*) sıfatı da oldukça yerinde olsa gerektir. Nitekim burada kullanılan kaynaklara göre 13 ve 9. yüzyıllar arasındaki Aşşur tarih yazımında Nairi Ülkesi, yaklaşık olarak güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde de Erzurum'dan oluşan geniş bir alanı; neredeyse Doğu Anadolu'nun tümünü içermekteydi.

Burada genel temeli oluşturan Nairi'nin anlamının, bir de daha dar kapsamı olan bir ifade biçimi vardır. II. Tukulti-Ninurta, II. Assurnasirpal ve III. Adad-nêrâri'nin çok sayıdaki kaynaklarında Nairi'den, Nairi'nin parçası olarak kabul edilen ülkelerle birlikte söz edilir (Salvini 1967: 23), (aynı durum Urartu kavramı söz konusu olduğunda da saptanmıştır). Daha da dar anlamıyla Nairi, sonraları Zagros Dağları'nda bir vadi içinde yer alan Hubuşkia için kullanılmıştır.

Yukarıda verilen konumlandırmalar doğruysa, Aşşur kaynaklarında adı geçen Nairi ülkelerinin genişliği konusunda en azından

bir fikir edinmek mümkündür. Bunun gerçekteki coğrafi koşullara ne derece uyduğu saptanamasa da aslında bu noktada büyük bir önemi de yoktur. Urartu krallarının hangi siyasi coğrafya geleneğini kendi yayılmacı tasarıları içine aldıklarını saptamak daha önemlidir.

Nairi ülkeleri, özellikle de daha sonraki Nairi-Ḫubuškia, daha erken dönemlerde Hurrilerin yaşadığı bölgelerdi. Kimi isim karşılaştırmaları, özellikle de “Ḫubuškia” (RIA IV: 479) ile karşılaştırılan kimi kişi isimleri bu kanıyı güçlendirmektedir. Bir diğer kanıt da Hurri Ehli Teşup’un, ülkesi Alzi’nin I. Tukulti-Ninurta tarafından fethedilmesinin hemen ardından Nairi Ülkesi’ne sığınmasıdır (Grayson 1972: 104). Şu halde Urartu krallarının eski Nairi adıyla ilişki kurmaları, kendilerini eski Hurri geleneğine bağlamak istemeleriyle ilgili olabilir.

Ancak Uru(a)ṭri/Urartu ve Nairi terimlerinin arasında coğrafi bir sınır belirlemeye çalışmak çok daha fazla zorluk içerir. Nairi, 11. yüzyılda Aşşur için oldukça büyük bir coğrafi alanı ifade ederken, Uru(a)ṭri/Urartu daha sınırlı bir bölgeymiş gibi gözükmektedir. Hem Nairi hem de Uru(a)ṭri yüzyıllar boyu sürekli değişen bölgeleri ifade etmiş olsalar da, coğrafi yakınlıklarına rağmen daima siyasi açıdan birbirinden farklı bölgeler olarak görülür. Aşşur kaynakları her iki kavramı da net bir biçimde ayırır. Ne Uru(a)ṭri/Urartu ne de bölgelerinden biri, Nairi’ye ait olarak anlaşılmıştır (Salvini 1967: 32). Her iki isim de, Doğu Anadolu Yaylası’nın en önemli Hurri ve erken Urartu gruplaşmaları için kullanılmıştır. Bunlar, Ḫanigalbat ve Mitanni’nin yıkılmasından sonra önemli rol oynamış olmalıdır (bu konuya ilişkin bkz. Wilhelm 1982).

I. Tiglatpilesar Yıllıkları, Uruaṭri ve Ḫabḫi ülkeleri arasında ilk defa bir örtüşmeyi vermektedir. Buna göre daha önce Uru(a)ṭri’ye ait olan 2 bölge (Hime, Luhi), Ḫabḫi’ye ait olarak anılır. Bu ülkenin erken bir Urartu kabileler birliği olduğu sanılır. Ancak yerli tarih yazım geleneği olmadığı için, birbirine benzeyen kabile isimleri ve yer adlarının net olgular olarak görülmesi yanlıştır. Geniş dağlık bölgelerde, Mezopotamya düzlüklerinden farklı olarak çok sayıda kabile ve farklı dillerin yaşadığı kabul edilebi-

lir. Bunlar da kısmen hareket halindeydi. Ayrıca yer adlarının başka dillerle ilgisi olmadığına da altı çizilmelidir.

13. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasındaki 400 yıllık dönem, eksik olarak kaydedilmiş ve birbirleriyle bağlam içine oturtulamayan çok sayıda kabilenin başını çektiği olayların yer aldığı, kuruluşa bir hazırlık dönemi olarak olarak görebiliriz. Urartu'nun, dilsel olarak akraba olduğu 2. bindeki Hurrilerle arasındaki bağa ilişkin verilen bilinmese de, Aşşur'un rakibi olması dolayısıyla Urartu bu noktada Mitanni Devleti'nin ardılı olarak ortaya çıkar.

2.2. Urartu Devleti'nin Yapısı

Urartu Devleti'nin ortaya çıktığı 9. yüzyılın coğrafi ve siyasi geri planı oldukça karmaşıktır. Orta Toros ve Zagros Dağları arasında kalan bölgedeki ülkeleri gösteren tarihi harita bu konuda bir izlenim vermektedir (bkz. Harita 1).

Batıdan doğuya doğru Geç Hitit devletleri Milid, Kumuh (Klasik Dönem coğrafyasında Kommagene), Gurgum (bugünkü Maraş) ve Karkemiş; bundan başka Orta Fırat'taki Arami devletleri Bit Agüsi, Bit Adini ve Bit Bahiani (Guzana) bulunmaktadır. Henüz kesin konumlandırılamayan Kumme ise olasılıkla Habur'un doğusunda yer almaktaydı. Aynı ismi taşıyan başkente sahip Mari ise aynı zamanında Fırtına Tanrısı'nın önemli bir tapınım merkeziydi (Salvini 1978c: 166 vd).

Daha önce adı geçen Hıbuşkia Ülkesi ya yukarı Büyük Zap (Levine 1977a: 144; Salvini 1984a: 13) veya bunun doğusuna (Reade 1979) konumlandırılır. Van Gölü'nün güneyi ile Yukarı Botan Suyu'nun doğduğu yer arasında bulunan, maden bakımından zengin, dağlık bu bölgenin Hıbuşkia olduğu önerilmiş olup burada oldukça canlı bir demir metalurjisinin izleri de bulunmuştur (Belli 1986, ayrıca Kleiss 1989).

Kitap içinde çokca adı geçecek olan küçük Muşasir Devleti, Urartu tarihinde önemli bir yere sahiptir. Urartu'nun baştanrısı Hal-di'nin ana tapınım merkezi Muşasir'de bulunmaktaydı. Büyük ölçüde kabul gören bir fikre göre bu kent, Irak Kürdistanı'nda

Revandiz Bölgesi'nde yer almaktaydı. Olasılıkla bugünkü Mudjesir Köyü'nde ismi hâlâ yaşamaktadır (Boehmer 1973).

Gilzanu Ülkesi muhtemelen Urumiye Gölü'nün batı kıyısında yer almaktaydı; ancak bu gölün güneyinde yer alan Uşnu Ovası'nda da (Uşnaviye) olabilir (Reade 1979). Urartu kaynaklarında olasılıkla Mešta olarak adı geçen Hasanlu, buranın en önemli merkezidir. 9. yüzyılın 20'li yıllarına değin bu bölge Aşşur'a en iyi atları göndermiştir.

Son olarak adları geçen 4 ülke (Kumme, Muşaşir, Hubuşkia ve Gilzanu), Aşşur'un kuzeydeki komşuları arasında yer alır. Nimrud'da ele geçen "Ziyafet Stel"inin bize aktardığı kadarıyla, başka devletlerin temsilcileriyle birlikte bu 4 ülkenin kralları, II. Assurbanipal'in Kalhu'daki ikametinin açılışına davet edilmiştir (Grayson 1977: 172 vd).

Haritanın doğusuna bakacak olursak, Zagroslar'ın diğer yanında Parşua, Mann ve Amādāja ülkelerinin isimleriyle karşılaşırız. Parşua ismi, Perslerin kendi tarihi mekanları Fars'a göçlerinin en eski belgesidir; bu hareket, 9. ve 7. yüzyıllar arasında ve III. Salmanassar (858-824) ve Assurbanipal'in (668-627) belgelerinde izlenebilmektedir. Buna karşın Mana Ülkesi'nin aynı adı taşıyan halkı; Kassit, Hurri ve İran (Hint-Avrupa) halklarının bir karışımıdır (Boehmer 1964). Amādāja, Aşşurluların 853'teki seferiyle beraber tarihe ilk defa geçen Med Ülkesi'ni ifade eder (Levine 1977: 117 vd).

Bu çok çeşitliliğe sahip olan etnik, coğrafi ve siyasi panoramanın başlangıcı III. Salmanassar zamanına denk gelir. Aşşur tarih yazıcılığının bize aktardığı kadarıyla, Urartu kavimlerinin birleşme süreci Aşşur'u; askeri baskısına bir tepki olarak 9. yüzyılda tamamlanır.

Bu süreç, 3 tarihi kişiliğin eseridir. 9. yüzyıl boyunca Urartu Devleti'nin kurulmasına bulundukları katkıdan ötürü bunlar ayrı ayrı ele alınacaktır. Bu krallar Aramu, Sarduri ve İşpuini'dir.

2.2.1. Aramu

III. Salmanassar'ın yıllıklarında, kralın iktidarının 3. ve 15. yılında Urartulu Aramu'ya karşı kazanılan askeri başarılarından söz edilir (Salvini: 1967: 66 vd). Bu isim, bölge adı Urartu ile ilişki içinde geçen ilk kral ismidir. 858 yılında "korunaklı" kent (*āl dannūtu*) Sagunia, Aşşurlular tarafından alınır ve yakılır. III. Salmanassar'ın 3. yılında, Aramu'nun ikameti (*āl šarrūtti-šu*: Doğrudan anlamı "krallığının kenti") olan bir diğer kent Arşaşkun(u) alınır. Balavat'ın tunç kapısında bu savaşın görsel tasvirleri yapılmıştır (Gunter 1982: Lev. I). Aşşur kaynaklarında ise ilk defa bu krallara ait ikametlerden ve müstahkem kentlerden söz edilir. Bu terimler dahi, oldukça gelişmiş bir hükümlanlık topraklarının varlığını ortaya koymaktadır. Tarihselliği kanıtlanan bu ilk kral hakkında, Aşşur karşıtı olmasının ötesinde çok az şey bilmekteyiz.

Kendisinin köken bakımından Urartu değil Arami olduğu da tahmin edilmiştir (van Loon 1966: 7, dipnot 24; Salvini 1987: 399). Gerçekten de Aramu adı "Arame" olarak yazılır ve "Aramiler" kalıbına tamamen uymaktadır. Aramu isminin daha sonra 9 ve 7. yüzyıllar arasında ülkeyi yöneten hanedan tarafından kullanılmamış olması, daha önceki Hitit tarihinde Pithana ve Anitta örneğinde olduğu gibi, daha sonra bir başka hanedanın iktidara geldiğini düşündürür.

Salmanassar'ın yıllıkları, iktidarının 1. yılında bir başka Aramu ismine de yer verir. Ancak bu, Karkemiş yakınındaki Bit Agusi Devleti'nin başındaki kral için kullanılmıştır (RLA I, 1928: 130; Michel, metin 7, dipnot 10). Tarihi çerçeve bilinmemektedir; II. binde Mitanni egemenliği altında kalan bölgelerin büyük çoğunluğu yoğun bir Aramileşme süreci yaşamıştır. Arami devletleri Bit Agusi, Bit Bahiani, Bit Adini ve Bit Zamanı'den (Başkent Amedi= Diyarbakır) aşağıda söz edilecektir.

II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar dönemlerinde bu küçük devletler fethedilerek Aşşur eyaletleri haline dönüştürülür. Salmanassar'ın iktidarının 3. yılında başkenti Til Barsiple beraber fethettiği Bit Adini'nin kaderinden söz etmeye değer. Aşşur askeri baskısına maruz kalınan bu dönemde bir Arami kurucu dü-

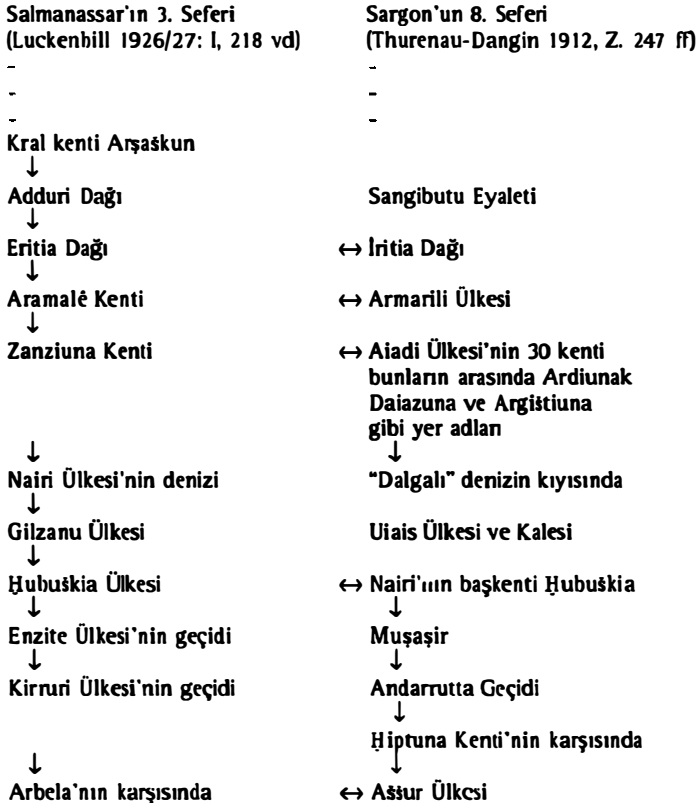
şünülebilir. Doğu Anadolu'nun en önemli kavmi Urartuları birleştirmeyi ve bu şekilde topraklarını korumaya yönelik bir dizi kaleyi kurmayı başarmış olabilir. Dünya tarihi buna benzer örneklerle doludur. Bulgaristan'da Omurtag Han veya Kuzey Slavlarını tek bir devlet içinde yani "Rus"ta toplamayı başaran Kuzey Germen hanedanı (bunların arasında Prens Oleg ve Rjurik de bulunmaktaydı) bu tip gelişimlerin örnekleridir.

İlk Urartu merkezlerinin nerde olduğu ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Zira bu konuyla ilgili olarak net coğrafi değerlendirmeler yapılamamaktadır. Sadece Aşşur kaynaklarının az bilgi aktarması, buradaki adlandırmaların da askeri seferlerin güzergâhlarına bağlı olarak yapılması, bu kaynakları göz önünde tutmayı zorunlu kılar.

Salmanassar'ın Urartu'ya karşı giriştiği seferler son dönemlerde sıkça tartışmalara konu olmuştur. Yeni güzergâhların oluşturulması, olaylara yeni bir bakış getirmiştir. III. Salmanassar'ın, British Museum'da korunan "Kurkh Steli" üzerinde yer alan yazıtına göre olaylar şu şekilde sıralanmıştır: Hubuşkia'nın fethi, Sagunia'ya yürüyüş, kentin yakılması, "Nairi Denizi"ne kadar yürüyüş, kurban ve adak sunuşu, bir heykel dikilmesi, dönüşte Gilzanu'dan haraç alınması.

"Nairi Denizi" ile büyük bir olasılıkla çoklannın iddia ettiği gibi Van Gölü değil, Urumiye Gölü kastedilmektedir. Sagunia'nın konumu Hubuşkia'ya bağlıdır. Bu ülkenin kuzeyde kaldığını varsayarsak, yani yaklaşık olarak Yukan Büyük Zap'taki Yüksekova Vadisi'nde, bu şekilde Sagunia'nın Urumiye Gölü'nün batısında kaldığı anlaşılır. Buna karşın Hubuşkia'nın Aşağı Büyük Zap ve Zagroslar arasında kalan Revandiz Çayı taraflarında, daha güneydoğuda bir konuma sahip olduğunu varsayarsak (Russel 1984: 197), o zaman da Sagunia'yı Urumiye Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede aramalıyız. Her iki varsayımın da zor yanların vardır. Ancak güneydoğudaki bir konum pek mümkün görünmemektedir. Hasanlu'nun bir hayli güneyinde kalan ve çok daha sonra İşpuni ve Minua dönemlerinde, 815-810 arasında yönetim altına alınabilen bu bölgenin esas Urartu Bölgesi'nin siyasi merkezlerine uzak olması, tarihi bir çelişki izlenimi verir.

Adı geçen diğer Urartu ülkelerinin konumlarına bakacak olursak, III. Salmanassar'ın üçüncü yılında tahrip ettiği (836) Arşaskun kenti daima Van Gölü'nün doğusunda veya kuzeyinde aranmıştır. Elbette konumu için yapılan öneriler Salmanassar'ın 3. Seferi'nin yeniden kurgulamasına bağlıdır. Ancak Aşşurluların seferlerini anlatmalarının ne denli belirsizliklerle dolu olduğu da bilinmektedir. Tüm tutarsızlık ve belirsizliklere karşın, aynı savaş hedeflerinin genelde aynı güzergâhlara uyduğunu varsayabiliriz. Bu nedenle daha sonra değineceğimiz Sargon'un 714'teki 7. Seferi'nin son etaplarının güzergâhı III. Salmanassar'ın 856'daki 3. Seferi'nin güzergâhıyla, Muşasir üzerinden yapılan uzatma dışında hemen hemen aynıdır (bkz. aşağıdaki şema).

Bu satırların genel olarak uyuştukları ortadadır. Ancak bunların, görelî olarak verilen coğrafi sabit noktalarla nasıl uyuşacakları sorusunun yanıtı açık bir soru olarak kalmaya devam eder. Eğer Sargon'un sözünü ettiğı deniz Urumiye Gölü ise, Sargon'un 8. Seferi'nin farklı yeniden kurgulanmasına dayanarak iki alternatif üretilebilir. Bir açıklamaya göre Sargon, Urumiye Gölü'ne güneyden ulaşmıştır (Levine 1977 a). Diğer sanıya göreysé Aşşur-lular, kuzeyden ve doğudan dolaşmalarının ardından bu gölün adından söz ederler. Bu şekilde ülkelerin konumlandırılmalarının sonuçları anlaşılmaktadır.

Burada adı geçen güzergâhlar birbirlerini karşılıklı olarak zorunlu kıldıkları için, Salmanassar'ın seferiyle ilgili çok temel bir sorunun yanıtlanması gerekir: Yani Salmanassar'ın Ninive'den çıktıktan sonra batıya yönelip Kuzey Suriye'nin Aramiler tarafından yönetilen bölgesine geldiğı, Bit Adini'yi işgal ettiğı, ardından Fırat ve onun daha güneydeki kolu Arşania'yı (Murat Suyu) takip ederek Erzurum'a kadar dayandığı 3. Seferi'nin tüm akışının nasıl olduğı sorusu. Bit Adini, Bit Zamani, Enzite, Suğme Daiaeni etapları oluşturmaktadır. Bu durumda Nairi Denizi'ne kadar gelebilmek için Salmanassar'ın daha önceki kurgulamaya göre, Van Gölü etrafındaki bir çemberin içine girmesi gerekirdi (Piotrovskij 1976: 76 vd).

Ancak ben bir başka çözüm önermek istiyorum. Her şeyden önce 3. Sefer için önerilen uzaklıklar bana çok büyük görünmektedir. Bu seferin yeniden kurgulanması (Russel 1984) esas kapsamı itibarıyla 2.830 km'ye ulaşır. Ninive ve Til Barsip arasındaki mesafe 600 km olup 20-25 km'lik bir günlük yürüyüş hızıyla aşılabilir. Buna göre eğer gerçekten Til Barsip üzerinden Fırat kaynaklarına, oradan da Van ve Urumiye göllerinin yanından geçip tekrar Arbailu'ya dönmüşse, bu yaklaşık 1.870 km tutacaktır. Arazinin ne denli zor olduğı düşünülürse, günde 12 km'yi aşmayan bir hızı kabul etmeliyiz. Sadece en son etap kolay bir arazi üzerinden devam etmektedir. Bu durumda savaşlar, yağmalar, kovalamalar ve dört zafer anıtının (!) dikilmesi için gereken zamanı saymaksızın, 170-180 günlük bir zaman söz konusudur. 6 ayı aşan böylesine uzun bir dönem söz konusu oldu-

ğunda, nisanın ikinci yarısında (ajjaru ayının 13'ü) Ninive'den yola çıkmış olan Aşşur ordusu, kritik sonbahar aylarını zor ve tehlikeli olan Zagroslar'da, geçitlerin öte yanında geçirme riskiyle karşı karşıya kalacaktır.

Bu nedenden ötürü, biri Fırat kaynaklarını diğeri Zagrosları hedef almış 2 ayrı sefer söz konusu olamaz mı? Bunlardan her ikisi de yılın uygun zamanlarını dolduracak kadar kapsamlıdır.

Salmanassar'ın aktarılan bu seferlerinin, biri kral diğeri de komutan (*turtanu*) tarafından yapılan 2 seferin bir özeti olduğu da düşünülebilir (Salvini 1982c). Batı seferinin dönüş yolu, gidiş yolu ile aynıysa, zaman tasarrufu da mümkün olurdu. Başlangıç ve bitiş noktası olarak Til Barsip, iyi bir üst noktası oluşturmaktadır. Elbette olayların bu biçimine yönelik nedenler bilinmemektedir, ancak Aşşur kaynaklarında benzeri örnekler vardır.

Etaplar arasındaki kopukluk, batı seferinin son etabındaki Daiaeni ve doğu seferinin ilk etabını oluşturan Arşaskanu arasındaki uzaklıktadır. Gerçi metinde bir kopukluk fark edilmemektedir; zira burada da alışıldık kalıplar kullanılmaktadır (Daiaeni'den yola çıktım ve Aramu'nun kraliyet kenti Arşaskun'a yaklaştım). Ancak yazman, metnin sonunda bir çelişkiye düşmektedir. Nitekim orduyu, birbirinden yüzlerce km uzaklıkta bulunan 2 ayrı geçitten Aşşur Ülkesi'ne ulaştırmaktadır. Enzite (Klasik Dönem'in Anzite-ne'si) geçidi (*nērebu*), bugünkü Ergani olup Fırat Seferi'nden dönüş açısından önemlidir. Buna karşın Kurrur Geçidi Arbailu'nun karşısında yer alır. Zagros Dağları'na bağlantıyı sağladığından, İran Seferi'nin son etabı olarak anlaşılır. Şu halde seferlerin gerçekteki akışlarını yansıtmaktan uzaktır. Bunlar derleme sırasındaki birleştirmeler olarak değerlendirilmelidir (Kessler 1986: 71).

Bu durum, III. Salmanassar Yazıtları'nın derlenme tarih bakımından önemli sonuçlar getirir. Zira eğer 2 ayrı sefer olduğu sanısı doğruysa, Kurkh Steli'nin diğer tüm kısa metinleri, derlenme geçmiş yönünden buna bağlı olacaktır. Metin bu şekilde, benzer diğer tüm betimlerin prototipini oluşturacaktır.

Sargon'un 8. Seferi'nde Arşaskun'un konumu hakkında önemli bir bilgi ediniyoruz. Levine'in (1977 a) yeniden kurgulanmasını

dan yola çıkacak olursak, güneyden kuzeye Urumiye Gölü kıyısına uzanan yol, Arşaskun'un Urumiye Gölü'nün güney ve güneybatısında yer almasını gerektirir. Bu şekilde Sagunia için de aynı sonuca ulaşırız. Ancak burada Arşaskun için dikkate alınması gereken bir diğer belge daha vardır. Gaziantep'in 60 km kuzeyindeki Kenk Boğazı'nda yer alan kaya yazıtı (Taşyürek 1979a), kralın iktidarının 3. yılına ilişkin zaferlerinin bir özeti içerir. Fakat ilginç bir farklılık da sunar. Daiaeni ve Gilzanu ülkeleri arasında Arşaskun'un yerine "Urartu Ülkesi ve Muşaşir" kentinden söz edilir. Bu farklılık kısmen yazıtın yazılış tarihinden kaynaklanır. Zira Muşaşir adı esasen 31. yılın olayları arasında geçer (824) (Michel, metin No. 33, "Siyah Obelisk" British Museum 2 188 vd). Bu durumda metindeki farklılık, Muşaşir'den uzak olmayan Arşaskun'un güneyde ki konumunun bir diğer kanıtıdır.

Aramu'nun adının geçtiği diğer bir 3. metin, Salmanassar'ın 15. Seferi'ni anlattığı metindir:

"İktidarımın 15. yılında Nairi'ye karşı sefere çıktım. Dicle'nin kaynağının başında, kayaların üstüne krallığımın bir anıtını diktim. Gücümün ününü ve kahramanlıklarımı üzerine yazdım. Tunibuni Geçidi'ne girdim. Urartulu Aramu'nun egemenliğindeki yerlere boyun eğdirdim. Fırat kaynaklarına kadar yaptım yıkım. Fırat'ın kaynağına kadar gittim. Tanrılarıma sunular sundum ve Aşşur'un silahlarını arındırdım. Daiaeni Kralı Asia ayaklarıma kapandı."

Bunu haraç ödemeleri ve bir stelin dikilmesi takip eder. Ardından Suḥni (Suḥme) ve Enzi (Enzite) ülkeleri üzerinden dönüş takip eder. Bu arada batıda Melidi'ye (Malatya) kadar önemli bir hareket de gerçekleştirilir (Michel, metin No. 31, sütun III, satır 34-57).

Samanassar'ın 844'te Dicle kaynaklarında diktirdiği anıtlar (yazıtlar ve kabartmalar) Diyarbakır'ın yaklaşık 100 km kuzeydoğusunda korunagelmıştır. Dicle'nin doğu kolu olan Birklin Çayı'nın doğal bir tünelden çıktığı yerde yer almaktadır (Salvini 1988 b). Bu yer şarkiyat literatürüne, Belck ve Lehmann-Haupt'un Ermenistan incelemelerinin yayımlanmasının ardından Dicle Tüneli şeklinde girmiştir (Lehmann-Haupt 1907: 31; 1910: 430 vd). Ay-

nı yerde I. Tiglatpileşar'dan kalma bir kabartma ve yazıt da bulunmaktadır.

Dicle Tüneli'nin üzerinde ve bugünkü Diyarbakır-Bingöl yolu olan Tunibuni Geçidi'nin öte yanındaki dağlık bölgede Urartu hakimi Aramu'nun toprakları uzanmaktaydı. "Fırat kaynaklarının başı" terimi bahsinde ise Murat Suyu ya da Karasu'nun yukarı bölgeleri arasında seçim yapmak durumundayız. Ancak unutulmamalıdır ki, iki büyük Mezopotamya nehri arasında kalan yerlerin fethedilmesi, Akkad zamanından beri kral yazıtlarının konuları arasındadır ve her zaman gerçeklere uymamaktadır.

Urartu ve Aramu adlı kişinin tarihiyle ilgili olarak 9. yüzyıl yazılı belgelerine dayanarak şu çıkarımlarda bulunabiliriz. 858 ve 856 yıllarındaki yenilgilere rağmen bu kral, gücünden ve siyasetinden çok fazla şey kaybetmemiştir. Oldukça uzun sürdüğü anlaşılan iktidarı süresince (iktidarının ne başlangıcı ne de bitişi hakkında bilgimiz vardır) Urartu topraklarında bir devlet oluşturacak serbestiye sahip olmuştur. Bu sadece onun eseri miydi yoksa selefleri de var mıydı, bu konular hakkında kaynaklar bilgi vermemektedir. Gene Aramu Dönemi'nin, gelişmiş bir devlet düzeninin parlak zamanına işaret ettiği söylenebilir. Salmanas-şar'ın 31. yılında sözünü ettiği Sagunia ve Arşaşkun kalelerinin varlığı, devletin kuruluşu açısından anlamlıdır (kastedilen I. Sarduri; Michel, metin 33, satır 179).

İlk Urartu başkentinin kuruluşu da belirsiz sorulardan bir diğeridir. Arşaşkun ilk kraliyet kenti olarak bilinmesine karşın Aramu'nun 844'te Tuşpa'da ikamet edip etmediği net değildir.

Bu döneme ilişkin Urartuca yazıtımız yoktur. Bu nedenle de Aramu'nun tarihsel önemini değerlendirirken belirli olaylardan çok varsayımlara dayanmak durumundayız. En eski Urartuca belgeler, Van'da I. Sarduri'nin "Sarduri Kalesi"ndeki yazıtlardır. Ancak ileride açıklanacağı üzere Urartu'nun en az bir kuşak önce yazıyı kullandığına ilişkin işaretler de mevcuttur. Sarduri zamanına tarihlenen arkeolojik buluntular da vardır. Doğubayazıt'tan bir mezar kabartması (bkz. heykel ve kabartmalar), Erken Urartu Dönemi'nden bir zafer sahnesinin betimlendiği (Calmeyer-Seidl 1983)

bir disk ve Van Müzesi'ndeki Boş Araba Steli (Calmeyer 1984) bu bağlamda anılabilir. Bazı üslup öğelerindeki arkaizm, net bir şekilde Urartu sanat ve el sanatlarında, tarihlenebilir dönemlerden bilindiği kadarıyla tipolojik karşılıklar olmadığını göstermiştir. Bu nedenle de erken dönemlerden oldukları söylenebilir.

Bu da Aramu'nun, sadece dikkat çekici bir büyüklüğe ve örgütlülüğe ulaşmış (ikametler, kaleler) bir devlet kurmakla kalmadığını, aynı zamanda Aşşur'dan alınmış bile olsa yazı ve saray sanatına da sahip olan, krallarının daha Tuşpa kurulmadan önce anıtlarda ölümsüzleşme isteklerini ifade etmiş olduğu bir devlet kurduğunu göstermektedir.

2.2.2 I. Sarduri

M.Ö. 832'de krallığı belgelenmiş olan I. Sarduri, Urartu Devleti'nin 2. kurucusudur. Salmanassar iktidarının 27. yılında *turtanu* Dayyan-Aşşur, Karasu Bölgesi'nde "Urartulu Sedur"a karşı dövüşmekteydi (Michel, metin 31, satır 144). Bu tarihi kişilikle birlikte Urartuların tarih aktarımları da başlar. Van kayalarının eteklerinde, "Sarduri Kalesi"nin sarp kireçtaşı bloklarının üzerine birinin aynı Aşşurca metni içeren 6 metin kazınmıştır. Urartuların ilk yazılı anıtları söz konusu olduğundan, burada metnin tam çevirisi verilecektir (bkz. G. Wilhelm 1986: 101).

"Liturbi'nin oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı, Nairi'nin kralı, eşi benzeri olmayan, hayrete değen, savaştan korkmayan, kendisine karşı gelenleri dize getiren, Sarduri'nin yazıtı (sözcük olarak 'tableti'), Liturbi'nin oğlu, kralların kralı, kendine tüm kralların haraç ödediği Sarduri şöyle konuşur: Alniunu kentinden buraya bu temel taşlarını getirttim. Bu duvarı inşa ettim."

Sarduri, Urartu Devleti'nin 2. kurucusu olarak kabul edilebilir. Zira büyük bir olasılıkla kendisi Tuşpa'yı ikamet yeri olarak seçmiş ve müstahkem bir hale getirmeye başlamıştır. Ancak kendisinden ikinci bir metin daha bilinmediğinden (Sarduri'ye bağlanabilecek ikinci bir metin henüz net olarak açıklanabilmiş değildir, bkz. 4), bu noktada tahminlere ya da arkeolojik gözlemlere bağlıyız. Arkeolojik belgeler aracılığıyla mimari anıtların ta-

nımı konusuna daha sonra girdiğimizde, Van kayaları üzerinde yer alan kalenin, kuruluş yazıtına sahip olmasa da I. Sarduri'nin bir girişimi olduğunu göstereceğiz.

Kendisini, selefi Aramu'ya değil de, hakkında bir bilgi olmayan Lutibri'ye bağlaması, kendisinin sadece farklı bir hanedandan değil aynı zamanda da farklı bir kabileden; yani asıl Urartulardan olduğunu düşündürür. Her durumda I. Sarduri, ülkeyi 7. yüzyılın 2. yarısındaki çöküşe kadar yöneten Urartu hanedanının ilk üyesidir.

Metinde, 'Sarduri Kalesi'nde kullanılan taşların geldiği yer olarak tanımlanan Alniunu kenti, başka hiçbir kaynaktan bilinmemektedir. Yeni arazi çalışmalarının ışığında burası, Van'ın güneyinde ve çok da uzağında olmayan bir taş ocağı (atölye?) ile bir tutulmaktadır (Belli 1980a). Ancak taş bloklarının geldiği yer olan Alniunu ve 'Nairi kralı' unvanı arasında bir ilişki olduğu da düşünülebilir. Bu durumda Alniunu, Hubuškia (daha geç dönemde Nairi) Bölgesi'nde aranmalıdır. Bu da Hubuškia ve Urartu arasında, her iki ülkenin de uzun bir geleneği ifade eden bu unvanla kendilerini ilişkilendirmelerinden ötürü siyasal bir ilişki olduğu anlamına gelir. Bu aynı zamanda Hubuškia Ülkesi'nin o zamanki Urartu Ülkesi'yle, yani Van Gölü Bölgesi'yle bir sınıra sahip olduğuna bir kanıttır. Ancak olukça engebeli ve sapa yerlerden bu denli büyük kitlelerin getirilmesi ekonomik olmayacağı için, bu durum ortaya bir başka soruyu çıkartır: "Bu taşları Alniunu kentinden getirdim" cümlesiyle kral, egemenliğini, daha eski bir merkezden veya müstahkem bir yerden yeni kurulmuş olan başkent Tuşpa'ya naklini simgesel bir şekilde mi ifade etmektedir?

Ancak bu türlü fikirler, fikir jimnastiğinin ötesine geçememektedir, zira net belgelere sahip değiliz. Gene de devasa (kyklobik) kırçtaşı bloklarının geldiği yer olarak kentin adının geçmesi oldukça değerli bir bilgidir; nitekim bu şekilde Sarduri'den önceki döneme dayanan kalelerin varlığından haberdar olacağız, ki bu da Aramu'nun müstahkem kaleleri üzerine yazılmış Aşşur metinleriyle uyum gösterir.

Arkeolojik çalışmalarda, şimdiye dek kesin olarak 9. yüzyılın ilk yansına tarihlenebilen bir kale bulunamamıştır. Gerçi Sevan Gölü çevresinde olasılıkla Urartu öncesi dönemden kalma kaleler keşfedilmiştir (Mik'ajeljan 1968), ancak bunlar Urartu Devleti'nin kuruluşunun gerçekleştiği asıl sahnenin çok kuzeyinde yer almaktadır (Bu noktada filolojik bir gözleme de yer verilmelidir: Alniuni isminin son harfi Sagunia ve Arşaşkun[u] ile benzeşmektedir. Bu 3 yer adında da tıpkı diğer yer isimleri Luhiuni ve Arşuniuni [Aşşurca Arşuniunu] gibi Urartuca -uni soneki temelde yatıyor olabilir).

Şu halde Urartu yazılı aktarımın başlangıcında bir Aşşurca kaynak yer almaktadır. Bunun Urartu Yaylası'ndaki yazı geleneğini bilmeyen, sadece bildiğinden esinlenen bir Aşşurlu yazman tarafından kaleme alınmış olması muhtemeldir. Örneğin DUB yani "taş yazıt" teriminin yerine IM, yani "kil tablet" sözcüğünü kullanılmaktadır. Bu, yazıtın diğer pek çok anıtsal yazıt gibi önce kilden bir tablet üzerine yazılmış olmasından ziyade, Aşşurlu yazmanların aşına oldukları mektup girişi kalıplarından kaynaklanmaktadır. Kralın unvanları konusunda da "Nairi kralı" unvanının dışında kalanların hepsi II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar zamanının Aşşur örnekleriyle tam bir örtüşme içindedir. Sarduri'nin bütün unvanları II. Assurnasirpal'dan devralınmıştır. Bunların bazıları ise III. Salmanassar zamanında artık kullanılmaz olmuştur (Wilhelm 1976). Bu durum yazı kullanımının bir kuşak öncesinden başladığının bir kanıtıdır. Zira eğer yazı ilk olarak Sarduri tarafından getirilmiş olsaydı, kendisiyle çağdaş olan III. Salmanassar'ın geleneksel kalıpları kullanılırdı.

Urartu yazılı geleneği, alışılan tahminlerden daha eski olup Aramu zamanında dahi yazı kullanılmıştı; ne var ki, bu krala ait yazıt şimdiye dek bulunamamıştır. Ancak Urartu'da yazının, Mitanni Dönemi'ne uzanan eski yerel bir gelenekten değil, güçlü siyasi rakip Aşşur'un kültüründen devralınmış bir öge olduğundan şüphe etmemek gerek (Diakonoff'un görüşüne karşı olarak, bkz. Wilhelm 1986; Diakonoff-Medvedskaya 1987: 392 vd).

Aşşur'dan çiviyazısının alınması her şeyden önce hanedanın siyasi gücünün gelişmesine ve yeni kurulmuş devletin güçlenme-

sine hizmet etmiştir. Çeşitli halkların bir arada yaşadığı bir bölgede yazı, yönetimin oldukça önemli bir aracı ve diplomasinin silahıydı. İlk Urartu yazıtı, yayılmacı siyasetin hizmetinde, basit ve olgunlaşmamış bir eser olarak görülebilir; ama bununla birlikte, daha sonra göreceğimiz gibi, uygulanacak olan bir programı da içermektedir. 2 kuşak sonra gerçekten de Urartu Devleti'nin toprakları Nairi Ülkesi'nin çok daha ötesine uzanacaktır.

Mezopotamya'da ortaya çıkan çiviyazısı kültürünün, bölge sınırlarındaki dağlık bölgelere yayılması, çevre kültürlerin en önemli temsilcisi olmasına rağmen sadece Urartu Devleti ile sınırlı değildir. Ancak bu önemli bir olayın göstergesidir. Nitekim Zagros Dağları'nda Zeribor Gölü yakınında küçük bir siyasi yapılanma olan İdi Ülkesi'nde de Aşşur çiviyazısı bilinmekteydi. Bu durum, Urumiye Gölü'nün güneyinde Hasanlu'da bulunan üzeri yazılı nesneden anlaşılmaktadır. Media'nın merkezindeki Hemedan'da ele geçen ve tunç bir levha üzerinde yer alan, bir Aşşurlunun "serbest bırakılmasına" ilişkin metin, diğer bir belgeyi oluşturur (Salvini 1984b: 55 vd). Bu dağın örnekler kuşkusuz hatları henüz bizim için çok net olmayan geniş bir tarihi döneme aittir.

Bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak işlenecek olmasına karşın, bir nokta daha burada belirtilmelidir: Yerli dilde yazılan daha geç dönemlerdeki tüm kral yazıtlarının aksine, Sarduri'nin yazıtlarında ulusal Tanrı Haldi'nin adı geçmez. Aşşur dilinde yazılmış dini içerikte, fakat kısmen korunagelmiş bir metinde de benzer bir durum vardır. Söz konusu metin, Van kayalarının güney yamacında bulunan, şimdiye dek ihmal edilmiş ve yazı karakteri (duktus) itibarıyla "Sarduri Kalesi"ndeki yazıta benzeyen, bundan ötürü de I. Sarduri zamanına tarihlenen bir yazıttır; burada da Haldi adı anılmamaktadır (Salvini 1982b). Bu tesadüf olamayacağından, bunun gerisinde siyasi bir neden olmalıdır.

Haldi kültürünün ana tapınım merkezinin, Urartu siyasi sınırlarının dışında yer alan Muşasır olduğunu biliyoruz. Haldi kültü geliştiği çok eskidir; Kuzey Mezopotamya'da tanrısal öğe olarak kişi isimlerinde "Haldi" kullanımı, Orta Aşşur Dönemi'nde belgelenmiştir, ki bu ismi taşıyanlar sadece Urartu halkından kimselele sınırlı değildir.

Bu durum, bir yanda Haldi kültü diğer yanda Urartu Devleti, halkı ve hanedanı arasındaki ilişkiye yönelik soruna götürür bizi. Mevcut kaynakların yeni bir değerlendirmesi, ülke ve tanrı arasındaki ilişkinin ikincil bir gelişim olduğu olasılığını güçlendirmektedir. Zira Haldi'nin başından beri bir Urartu tanrısı olduğunu doğrulayan bir kanıt elimizde yoktur. Bu adın, Hurri-Urartu dil ve kültür topluluklarından gelmesine olasılık tanımayan pek çok neden mevcuttur. Bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, Haldi'nin Urartu ulusal tanrılığına yükselişi, devletin kuruluş sürecinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu da kuşkusuz Urartu Devleti'nin 3. kurucusu İşpuini'nin kişisel girişimine dayanmaktadır.

2.2.3. İşpuini

Sarduri'nin oğlu İşpuini (821 yılının bir Aşşur savaş yazıtına göre Uşpina) ile birlikte Urartu Devleti, daha sonraki dönemlerde tarihini belirleyecek olan tipik ana hatlarını kazanır. Pek çok epigrafik kaynak ve anıtsal eser bize, dönemine göre oldukça iyi örgütlenmiş bir devletin görünümünü sunar. O andan itibaren sadece Urartu dilinde olan belgeler, bize savaş seferleri, kent ve tapınak kuruluşları, tarım, din, yapı ve metal sanatları üzerine bilgiler aktarmaktadırlar.

İşpuini zamanından bize gelen metinler 2 gruba ayrılabilir: Bunlardan ilki, az sayıdaki kuruluş yazıtı olup genelde sütun kaidelerinde bulunur ve İşpuini'nin hamiliğinin belgesidir. Daha geniş bir içeriğe sahip olan metinlerden oluşan 2. grup ise, kült metinleri, yapı yazıtları ve savaş içerikli vakayinamelerdir; bunların tümünde İşpuini'nin varisi ve oğlu Minua'nın da adı geçer. Bunlara ek olarak 2 yapı yazıtında, Minua'nın oğlu ve varisi olan İnüşpua'nın da adı yer alır. Hanedandaki isimler arasındaki ilişkiler bize tek tarihleme ölçütünü sunmaktadır. Çünkü Urartu yazılı geleneği, Mezopotamya'da 3. binden beri bilinen evrak tarihlemesini, 7. yüzyılda II. Rusa zamanından birkaç dağınık örnekte yıl isimlerinin kullanılmasının dışında uygulamamıştır.

İşpuini'nin en önemli icraatları yazıtlarında anlatılmıştır. Bu yazıtlarda oğlu Minua'nın da adı geçmektedir; öyle ki, adeta İşpuini'nin gücü ancak bu "ortak yönetim"in başlamasından sonra artmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki, Urartu Devleti'nin örgütlenmesindeki ilerlemeler, yazı kültürünün gelişmesini sağlayacak önkoşulları yaratmıştır. Bunlar da İşpuini'nin yönetiminin ilk yıllarında gerçekleşmiştir.

İşpuini, Kelişin'deki çiftdilli yazıtta (Benedict 1961) babasının unvanlarını devam ettirmektedir ("büyük kral..., bütünlüğün kralı, Nairi kralı") ve bu şekilde de Aşşur kalıplarından ("güçlü kral") yararlanmaya devam eder. Ancak bunlar arasında yeni ulusal öğelere de yer verilir; ülkenin yerli dildeki adı Biainili (Urartu dilindeki şekliyle Nairi'ye karşılık gelir), başkentin adı Tuşpa ve her şeyden önce ulusal Tanrı Haldi'nin adı da geçer. Daha önceki Sarduri zamanı yazıtlarında ne Tuşpa ne de Haldi'den söz edilmiştir.

Görünüşe göre bu yeni ulusal öğelerle birlikte kral, devletin kuruluş aşamasını tamamlamıştır. Sarduri ile birlikte Urartu kabillesi –ya da Bialar (Urartuca Biainili)– Doğu Toroslar ve Van Gölü havzaları arasında kalan alandaki halkların yönetimini ele almıştı. Aramu zamanında da var olan kaleler sistemi Sarduri zamanında daha da geliştirilir; kendisi Tuşpa'da yeni bir kraliyet merkezi ve yeni bir hanedan kurar. İşpuini'nin ise bu icraatları devam ettirdiği anlaşılır. Anıtsal yazıtlarda oğlunun ve torununun adının geçmesi, hanedanının geleceğini güvence altına alma isteğini gösterir. Aynı anda kendisini ve ailesini, Muşaşir'deki tapınım merkezinin tannısı olan Haldi'nin himayesine sokar.

Muşaşir doğrudan Urartu egemenlik bölgesi sınırları içinde olmadığı gibi Tanrı Haldi de başlangıçta Urartu pantheonuna* dahil değildi. Orta Aşşur Dönemi'nden beri bilinen tanrısal bir öğe olarak "Haldi" sözcüğünü içeren isimler, sadece Muşaşir'den Yukarı Mezopotamya'ya doğru yayılmış bir külte işaret etmektedir. Gerek Hurrielerde gerekse Urartularda Fırtına Tanrısı (Hurrice Teşub, Urartuca Teişeba) ve Güneş Tanrısı (Hurrice Şimigia, Urar-

* Bir halkın/milletin bütün tanrıları. (r.n.)

tuca Siuini) ortaktı. Buna karşın Haldi, Hurrilere, dolayısıyla da Hurri-Urartu geleneğine yabancıydı. Haldi'nin karısı Bagbartu –bu şekilde Muşafir'de tapınım görmekteydi– Urartuca metinlerde karşımıza çıkmamaktadır; onun yerine Arubanu adında, Bagbartu'nun yerel Urartuca uyarlaması olabilecek bir başka tanrı söz konusudur (Salvini 1987: 404 vd).

Urartu tanrılar hiyerarşisinde 2. sıraya sahip Fırtına Tanrısı'nın, Habur'un doğu kıyısında yer alan ve uzun süre görece bağımsızlığa sahip olan tapınım merkezi Kumme (= Qumenu) gibi Muşafir de uluslararası bir tapınım merkeziydi. "Sarduri Kalesi"ndeki yazıtlar henüz herhangi bir tanrı adını içermemekteydi ve Haldi bu dönemde olasılıkla Urartu'nun ulusal tanrısı konumuna getirilmemişti.

İşpuini'nin en önemli icraatı bu nedenle, Haldi devlet kültürünü Urartu'ya getirmesi olmuştur; her durumda bu tanrıya tapınım, İşpuini'nin siyasetinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu tür dini ve siyasi bir reform, yeni bir hanedanın egemenliği altında birleşmiş olan dağ kabilelerini ideolojik bakımdan kaynaştırmak anlamına gelmiş olabilir. Bu şekilde Aşşur tehdidine karşı, tıpkı Aşşur'daki Aşşur kültürünün işlevine karşılık gelen ortak bir unsur da yerleştirilmiş oldu. Yazılı kaynaklar İşpuini zamanındaki bu gelişimin net olarak izlenmesini mümkün kılmaktadır; nitekim Haldi'yi öven pek çok mimari ve anıtsal epigrafik eser onun dönemine bağlanmaktadır.

Urartu tarihinin yeniden kurgulanması, tamamen yerli yazılı anıtların yorumlanmasına bağlı olduğundan, ilerleyen bölümlerde yazılı kaynakların sürekli dayanak olarak alınması şaşırtıcıdır. Urartu savaşlarının ilk aktarımları, içeriksel ve üslupsal olarak hâlâ Aşşur kalıplarına bağımlılığı göstermektedir. Bunlar aynı zamanda daha sonraki I. Argiştı ve II. Sarduri'nin metinlerindeki tüm yapısal bileşenleri de içermektedir.

İlk defa İşpuini tarafından getirilen ve yeni bir anıt tipi olan zafer stelleri, bize Urartu yayılma siyasetinin ana yölerini aktarmaktadır (bkz. Harita 1). Böylece Aras'ın diğer tarafındaki Transkafkasya kavimleri olan Uiteru, Luşa ve Katarza (Ptolemaios'ta Katarzēnē) kavimlerine karşı (HchI, No. 6, 6a, 6b) ve güneydo-

ğuda Urumiye Gölü havzalarına yapılmış (HchI, No. 7) 2 askeri sefer hakkında bilgi edinmekteyiz. Her iki metin de İspuini ve Minua tarafından yazılmıştır, ancak ne var ki görelî bir tarihleme için herhangi bir dayanak sunmamaktadırlar.

Transkafkasya kavimleri, Etiu terimi ile ifade edilen, rekabet halindeki bir bağlaşma içinde olmuşlardır ve Urartu kralı bu bağlaşıkları egemenliği altına sokmaya çalışmıştır. Ancak İspuini'nin ardılları döneminde gerçekleştirilen çok sayıdaki seferden de anlaşılmaktadır ki, tam anlamıyla bir fetih asla gerçekleştirilememiştir; söz konusu seferler başlangıçta, daha ziyade yağma seferleri olarak adlandırılabilir.

Gerçi Transkafkasya bölgeleri Urartu tarihi boyunca tercih edilen bir askeri hedef olarak kalmıştır, ancak diğer yayılma yönleri üzerine aktarılan olaylar çok daha ilginçtir. Zira bunlar devletin kuruluşunun, askeri ve ideolojik yönlerden sağlamlaşması ile hanedanın oturması süreçlerinin yeniden kurgulamasını mümkün kılmaktadır.

İspuini ve Minua'nın, Erçek Gölü yakınlarındaki Karagündüz'de bulunan steli, Urumiye Gölü'nün güneyinde yer alan verimli vadilerin fethini şu şekilde anlatmaktadır.

"Sarduri'nin oğlu İspuini ve İspuini'nin oğlu Minua, Tanrı Haldi'ye bu steli diktiler. Haldi silahını çekti, Mešta Kenti'ni yendi, Parsua Ülkesi'ni yendi. Haldi'nin yanında (?), Haldi'nin silahının yanında (?), Haldi'nin gücüyle Mešta'ya karşı Sarduri'nin oğlu İspuini ve İspuini'nin oğlu Minua yürüdüler. İspuini ve Minua'nın yanındaki orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari X [on binler +] 2.704 yaya. Haldi, Sarduri'nin oğlu İspuini ve İspuini'nin oğlu Minua'nın önünden yürüdü. Parsua Ülkesi'ni (veya: Parsua Ülkesi'nin) Mešta, Qua, Saritu ve Nigibi kentlerini fethettiler. Oradan (ganimet olarak) [X bin]lerce + 483 katır (?) [X bin]lerce + 160 yaşayan erkek, [X bin]lerce + 6.600 kadın ve çocuk, 1.120 at, [X on bin]lerce + 2.000 sığır, 365 deve, [X] on binlerce + 5.000 koyun geldi. X birlik(lerin) yağmaladıklarının dışında Haldi'nin gücüyle Sarduri'nin oğlu İspuini ve İspuini'nin oğlu Minua bunları kaleleri fethettiklerinde götürdüler..."

Bunları henüz çevrilemeyen, sürgün edilenlerin belirlenmesine ilişkin bir cümle daha izler (Salvini 1984b: 57 vd).

Bu döneme ait, başka türden kaynaklardan gelen diğer bilgilerle karşılaştırıldığında, bu kısa tarihi bilgi gerçek anlamını kaza-

nır. Tarihi coğrafyanın yeniden kurgulaması açısından yazılı in situ* anıtlar oldukça büyük bir önem taşır. Ne yazık ki geçtiğimiz yüzyılda, kötü üne sahip Rahip Faber'in tahribata yol açan eser toplama hırsına kurban giden Kral Minua'ya ait Taštepe'deki kaya yazıtından (parçalanmış kısımlar bugün British Museum'da tekrar bir araya getirilmiştir. Salvini 1989b: 65 vd), seferin esas hedefi olan Mešta Kenti'nin Urumiye Gölü'nün güneyindeki ovada olması gerektiğini öğreniyoruz. Bu seferin 9. yüzyıl sonlarına tarihlenmesi, bölgedeki en önemli höyük olan (Dyson 1989) Hasanlu'da IV. tabakanın arkeolojik olarak yaklaşık 800'lere tarihlenen tahribatıyla da uyushmaktadır (son olarak Dyson-Muscarella 1989).

Urartular -tıpkı III. Salamanassar zamanında Aşşurlular gibi-, Parşua adıyla birlikte tarihsel olarak ilk defa Perslerden söz etmelerine (Levine 1974: 106 vd) karşın, ne yazık ki metinde konuya ilişkin daha fazla bilgi vermemektedirler. İran araştırmalarının haksız yere göz ardı ettiği bu kısa değinme, Parşua'nın 820 ve 810 arasındaki döneme konumlandırmasını mümkün kılmaktadır; buna göre, Urumiye Gölü'nün güneyindeki çağdaş merkezler Nagadeh, Mahabad ve Miandoab arasında kalan ovalarda Perslerin yerleşim alanı aranabilir. Hasanlu IV'teki maddi kültür de olasılıkla bununla ilişkilendirilebilir. Ne var ki kesin bir kanı ancak Karagündüz Steli'ndeki ilgili bölümün yorumlanmasına bağlıdır: Kent isimleri Mešta, Qua ve Şaritu'nun, ülke ismi olan Parşua ile birlikte mi sıralandıkları, yoksa arada bir ilgi durumu (genitiv) ile mi bağlandıkları net değildir; ancak her durumda adı geçen kentler Parşua'ya aittir.

Urumiye Gölü'nün güneyinde, Godar Çay Ovası'nda 1968 yılında gerçekleştiren bir Amerikan araştırması, diğer bir önemli epigrafik buluntuyu ortaya çıkarmıştır: Müstahkem Qalatgah Tepesi'nin eteklerinde, Uşnaviyeh'nin yaklaşık 20 km doğusunda keşfedilen, İşpuini ve Minua'ya ait (van Loon 1975b) olan, her iki kralın bu bölgeyi fethettiğine ilişkin bir kanıttır. Karagündüz

* Bir eserin bulunduğu konum değişmeden ele geçtiğini belirten terim. (r.n.)

Steli'ndeki Mešta Kenti'nin Hasanlu ile özdeş olduğunu destekleyen ve aynı anda Parşua'nın konumunu da net bir şekilde ortaya koyabilecek çok şey vardır burada (1984a: 19 vd). Gerçi bu bölgede, bir konumlandırma için dikkate alınabilecek kazılmamış başka höyükler de bulunmaktadır (örneğin Nagadeh'teki höyük), ancak bu durum temelde büyük bir değişikliğe yol açmaz. Nitekim Karagündüz Steli yörede başka 3 kentten daha söz etmektedir. Yazılı kaynakta yer alan bu açık ifade kesin bir sonuca ulaşmaya elverme de, İşpuini ve Minua zamanında Urartuların Hasanlu'nun doğusunda ve batısında 2 kale inşa etmeleri ve daha sonraki Hasanlu III Evresi'nde kent duvarını yapmaları, Hasanlu IV uygarlığının savaş sonucunda yıkılmasının ardından Kuzeybatı İran'da Demir Çağı'nın gelişmiş 2. bir uygarlığını kurduklarının (Dyson 1989) yeterince sağlam kanıtıdır.

Godar Çay'ın bereketli ovalarının ve Solduz'un fethinden önce, elbette Urumiye Ovası ve başkent Tuşpa'nın işgali gerçekleştirilmiş, yani Van'la olan yol bağlantısı ele geçirilmiştir; arkeolojik ve epigrafik izler bu bölgedeki Urartu varlığını belgelemektedir. Urartuların ilk askeri yolu olan Azerbaycan'a ulaşan rota, Van'dan çıkıp önce kuzeydoğu yönüne, Erçek Gölü'ne doğru yönelir (Karagündüz Steli'nin konumu dikkate değer), ardından da Kötür Dere Vadisi'nden Zagros Dağları'nı aşarak Urumiye Havzası'na ulaşır.

Bir diğer metin İşpuini zamanında ulusal Tanrı Haldi kültünün getirilmesiyle yapılan dini ve siyasi reforma ilişkindir: Söz konusu olan, daha önce de adı geçen, 3.000 m yükseklikte bulunan aynı isimdeki geçitte dikilmiş olan Kelişin Steli'dir. İran ve Irak arasındaki savaş patlak verinceye kadar bu stel, tam bu çift ülke arasındaki sınırda in situ olarak aynı yerde durmaktaydı (Salvini 1979c). Metin, stelin doğu yüzünde Urartu, batı yüzünde Aşşur dilinde yazılmıştır. Bu yazıt da İşpuini ve Minua'nın adının beraber geçtiği metinler grubundadır. Görelî tarihlendirmesi (Karagündüz ve Qalatgah yazıtlarına göre) gene bir yorum sorunudur. Aşağıda, tüm zorluklarına rağmen, Urartu dilinin çözülmesine azımsanamayacak katkıda bulunan bu çiftdilli yazıttan kimi alıntılar verilmiştir:

"Sarduri'nin oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı, Nairi kralı (Urartuca şekliyle Biainili kralı), Tuşpa Kenti'nin efendisi, İşpuini ve İşpuini'nin

oğlu Minua, Haldi'nin önüne Muşafir'e (Urartuca şekliyle Ardini) geldiklerinde, ana caddede (?) Haldi için bir kült kaidesi diktiler. Sarduri'nin oğlu İşpuini kült kaidesinin önüne bir yazıt bıraktı. Güzel silahlar getirdi... bakır âlemler... bir bakır vazo... Haldi Kapılarının önüne bir *uru* dikti, Haldi'ye hayatını verdi, 1.112 sığır, 9.120 keçi(?) ve koyunu kurban etti..." (Benedict 1961).

Sözcüklerin anlaşılmasındaki kimi sorunlara karşın bu metnin ifade ettiği şey oldukça açıktır. İşpuini ve ardılı Minua'nın Muşafir'deki Haldi tapınım merkezine yaptıkları bir dini ziyaretten söz etmektedir. Yazıtta "biz" değil de "ben" ifadesinin kullanılmış olması metnin İşpuini, yani asıl yöneten kral tarafından kaleme alınmış olduğunu gösterir. Bu yazıtla İşpuini, hanedanını açıkça Muşafir'in baştanrısı Haldi'nin himayesi altına sokmaktadır ve aynı zamanda da tapınım merkezinin bulunduğu bölgede kendi egemenliğini ilan etmektedir. I. Rusa zamanına dek bu tapınım merkezinin Urartu için oynadığı önemli rol, bir diğer kaynak olan II. Sargon'un 8. Seferi'nin metninde aydınlatılır. Buna göre Urartu veliaht prensi, tanrı için zengin hediyelerle Muşafir'e gitmek durumunda ve Haldi olmaksızın iktidarın simgelerini, yani krallık asası ve tacını taşıyamamaktadır (Thureau-Dangin 1912: Satır 338; aynı konuda Salvini 1982d).

Pek çok aşamada gerçekleştirilmiş olması gerektiğinden, Haldi kültünün Urartu'ya getirilişi net olarak tarihlenememektedir. Kuşkusuz Meher Kapı'daki açık hava tapınağının inşasıyla doruk noktasına ulaşmış olmalıdır. Bu anıt üzerindeki yazıtla (HchI, No.10) devlet kültünün litürjisi* ve biçimi sonunda sağlamlaştırılmıştır. Böylece Urartu hanedan ailesi, görünüşe göre "güneş ayında" (= Güneş Tanrısı?) gerçekleştirilen büyük kurban bayramıyla, tarımda harman ve bağ bozumuyla kendini gösteren doğal döngüyü, ulusal tanrının ve tüm devlet pantheonunun koruması altına vermişti. Tapınağın nişleri güneye doğru konmuş ve başkent etrafındaki tarla ve bağlara doğru açılmıştı. Bu şekilde Haldi, sadece zafer stellerinin ortaya koyduğu gibi, silahıyla kralların önünde giden, ülkeleri fetheden bir Savaş Tanrısı değil, aynı zamanda Urartu halkının yaşamının temelini oluşturan tarım ve hayvancılığın da koruyucusu olmuştur.

* Dinsel tören kuralları. (r.n.)

Bu noktada ilgilendiğimiz mimari görünümünden ziyade (bu konuya ilişkin bölüm 3.3.3), Urartu Devleti'nin bütün tanrılarının hiyerarşideki yerlerine göre, kendilerine düşen kurbanlarla birlikte listelendiği metindir. Kısmen 60 ve 70'li yılların arazi çalışmaları ışığında, dilsel verilerin tarihi ve coğrafi bakımdan ayrıntılı çözümlemesini yapan yeni bir araştırma alanı, artık tarihi geri planı eskisinden daha iyi anlamamıza izin vermektedir.

Tanrılar ve tanrısal tözler (hipostaz) ile Haldi'nin tanrılaştırılmış niteliklerinden oluşan yaklaşık 80 ismin başında, en yüksek tanrı üçlüsü gelir. Haldi'nin yanı sıra Fırtına Tanrısı Teişeba ve Güneş Tanrısı Şiuini görülür. Adı geçen tanrılar ve onların tapınım yerleri, bu listenin İşpuini'nin (belki hatta babası Sarduri'nin) fetihlerinin bir yansıması olduğu olasılığını ortaya koyar. Diğer pek çok yayılcı imparatorlukta olduğu gibi Urartular da yeni fethedilen bölgelerdeki tanrıları pantheonlarına katmışlardır. Öyle ki, Meher Kapı'daki tanrılar listesi adeta Urartu Devleti'nin İşpuini zamanındaki siyasi haritası olarak yorumlanabilir. Bu metnin ayrıntılı bir çözümlemesini vermeksizin, gene de bu belgenin tarihi önemini vurgulamak için birkaç alıntıya burada yer verilecektir.

Bu listedeki 2 tanrıdan Şebitu ve Artu'arasau* hakkında daha önce herhangi bir bağlamda hiçbir bilgiye rastlamazken, 70'li yıllardaki bir epigrafik buluntu sayesinde bunların Batı Azerbaycan'da Urumiye çevresinden 2 yerel tanrı olduğu anlaşılmıştır (Salvini 1977). Bu durum, Zagros Dağları'nın öte yanındaki bu bölgenin İşpuini zamanında çoktan Urartu Devleti'nin bir parçası olduğunun kanıtı olup bize ulaşan başka verilerle de uyumaktadır. Buna karşın 2 kuşak sonra I. Argişti'nin, yeni kurduğu Transkafkasya ikametgahı Erebuni'de (Arin-berd) kendisine bir tapınak adadığı, Ağrı Ovası'nın yerel tanrısı İubša, Meher Kapı'daki pantheonda yer almaz. Çünkü bu bölge İşpuini zamanında Urartu tarafından henüz işgal edilmemiştir.

Bu bağlamda İşpuini yönetiminin çeşitli dönemlerini anlamamız açısından, Meher Kapı'da Adaruta adında bir tanrının isminin geçmesi büyük önem taşır. Bu uzun zamandan beri bilinen An-

* Diğer bir adı da Arsimela. (r.n.)

darutu/Andarutta Dağı ile uyuşmaktadır. II. Sargon'un 8. Seferi (Thureau-Dangin 1912: Satır 424) ve I. Rusa'nın çiftidilli steline göre (Salvini 1984b: 84) burası Muşasir ve Aşşur bölgeleri arasındaki sınırı işaret eder. Bu da, Meher Kapı'daki anıt yapıldığında Muşasir topraklarının çoktan kesin bir şekilde Urartu topraklarında olduğunun bir kanıtı, en azından bir diğer onayıdır.

İşpuini yönetiminin erken dönemlerinden itibaren Muşasir'in Urartu denetiminde olması mümkündür. Ne yazık ki, I. Sarduri zamanının yetersiz kaynakları, Muşasir'in ilk fethedilme girişimlerinin bu kralın yönetimi atında gerçekleşip gerçekleşmediği hakkındaki soruyu yanıtlamaktan uzaktır.

Meher Kapı'daki metnin siyasal coğrafik yorumu, seferlere ilişkin günümüze kalanlar ve diğer metinlerle bir arada değerlendirildiğinde, Urartu fetihlerinin bir dereceye kadar zamansal sıralamasını mümkün kılmaktadır.

Buna göre aşağıdaki görünüm ortaya çıkmaktadır:

1. Urartu Devleti'nin Urumiye'ye doğru yayılması ve gölün batı kıyısının işgali,
2. Mešta / Hasanlu'nun fethi ve Perslerle (Parşua) ilk ilişki,
3. Urumiye Gölü'nün güneyindeki bölgelerde kolonileşme ve Qalatgah gibi kalelerin inşa edilmesi,
4. Uşnaviyeh Vadisi ve Muşasir arasındaki "via sacra" (kutsal yolun) açılması ve Muşasir'de Urartu valiliğinin oluşturulması.

Elbette bu sıralamada da kesin olmayan bir durum söz konusudur. Örneğin Muşasir'in alınması 2 aşamada gerçekleşmiş olabilir: Mešta Seferi'nden önce ve Urumiye Havzası'nın tamamen işgalinin ardından. Transkafkasya'ya yönelik seferleri de buraya yerleştirmek için ne yazık ki elimizde tarihlemeye yardım edecek, örneğin Transkafkasya Seferi'nin Mešta Seferi'nden önce mi sonra mı olduğu ortaya koyacak, herhangi bir veri yoktur. Her durumda doğu ve güneydoğudaki bu fetihler, bunu takiben Uşnaviyeh, Solduz ve Mahabad ovalarında Urartu egemenliğinin pekiştirilmesi, Urartu Devleti'nin daha sonra güneye doğru Man-na Bölgesi'ne ve ardından Zagros Dağları'nın kenarı boyunca

İran Kürdistan'ının zengin bölgelerine doğru yayılmasının da temel taşıını koymuştur. Böylece Aşşur'la sürütüşme alanı da genişlemiş oldu. Bir sonraki yüzyılın sonlarına doğru bu durum, bu güçlü rakiple çatışmaya götürecektir.

Şimdiye dek ele geçen kaynaklardan yola çıkılarak yapılan yeni den kurgulamalar doğru olarak kabul edilirse, Urartuların Muşasir'i alamak için seçtikleri yol, ilk bakışta uzun bir yolmuş gibi gözükür. Ancak daha net bir gözlemde, arazinin güvenli bir yolun geçişine uygun olmamasından dolayı, zaten kısa bir kuzey-güney bağlantısının var olmadığı anlaşılır. Doğal engeller bugün de bir sorun olmaya devam etmektedir; bu nedenle de Urartuların en azından Sargon'un 714'teki 8. Seferi'ne değin, Erçek-Kotur-Urumiye-Uşnaviyeh-Kelişin yolunu izlemeleri şaşırtmamalıdır. Kelişin'in doğusunda ele geçen I. Rusa'ya ait bir stelden M.Ö. 820'den 714'e kadar Muşasir yolunun aynı kaldığı anlaşılmaktadır. Bugünün haritası temel alındığında, 9. yüzyılın son çeyreğinde Godar Çay Vadisi ve Urumiye ile Zagroslar'ın doğusundaki Salmas ovaları Urartu'ya ait, buna karşın Hakkari Dağları ve Orta Büyük Zap arasında kalan alan Urartu'nun değildir. Nitekim Hakkari Bölgesi dört yanından sarp dağlarla çevrilidir ve bugün dahi Van-Başkale-Hakkari-Amediye kervanyolu, gerçek bir yol bağlantısı şeklinde geliştirilmemiştir. Bölge, yalıtılmışlığından ve tehlikesinden bugüne dek bir şey kaybetmemiştir.

Urartu yayılmasından II. Sargon'un 8. Seferi'ne dek bu bölge, zaman zaman Nairi ile bir tutulan küçük bir ülke olan Hubuškia'ya aitti. Her durumda Hakkari Bölgesi'nde şimdiye dek net bir Urartu eseri bulunmuş değildir. Hubuškia krallannın isimlerinden yola çıkarak anlaşıldığı kadanyla (RLA'da Hubuškia), burası Hurri-lerin çekildikleri bir bölgedir. Urartu kaynakları Hubuškia Ülkesi'nin adını tanımamaktadır. Bu durum hem Urartu'ya olan görelili yakınlık hem de Nairi egemenliğine yönelik hak iddiasından ötürü gerçekten de şaşırtıcıdır. Ancak çeşitli dillerdeki kaynaklardaki farklı isimlerin varlığı, Eski Doğu'da bilinen bir olgudur ve bu nedenle de Hubuškia'nın bir başka isimle Urartu kaynaklarında geçmiş olması mümkündür. Urartu Kralı I. Argiştı (8. yüzyılın ikinci yarısı) Yıllıklarında bir Hubuškia kralının da adı

olan Data(na) (Michel, metin 33, satır 161) ile aynı olan “Dada-ni” adı geçmektedir (HchI, metin 80: 6V). Tüm çivi yazısı literatüründe bu isim esasen Hubuškia ile ilişkili olarak geçer.

Muşaşir isminin Urartu dilindeki -daha doğrusu “Biaca”daki karşılığı “Ardini” ile ilgili olarak bir noktayı daha belirtmekte yarar vardır. Bu sözcüğün, Urartu dilinde olmasa da Hurricedeki etimolojisi son derece açıktır: *arde=ni* (-ni Hurricede tekil artikel) “kent” anlamına gelmektedir. Bu da dağlık olan bu bölgedeki Hurrice konuşan halk için, bu kutsal merkezin ne anlama geldiği üzerine bir fikir verebilir. Roma için “Urbs”, Konstantinopolis için “İstanbul” (eis ten polin) terimlerinin kullanılması örnekleri hatırlanmalıdır.

Tannı Haldi’nin bu anlatılanlara rağmen, 2. binin yerel Hurri pantheonlarında yer almaması da aynı ölçüde şaşırtıcıdır. Ancak Urartu geleneği bu noktada kendisini Hurri geleneğinden ayırmaktadır. Kente karşılık gelen Urartuca sözcük de farklıdır: *pa-tari*, yeni ve “daha çağdaş” olan müstahkem şehir modeline karşılık gelmektedir.

2.2.3.1 Ortak Krallık Sorunu

Daha önce de belirtildiği gibi, İşpuini’nin en önemli anıtsal yazıtlarında oğlu Minua’dan, hatta 2 örnekte torunu İnuşpua’dan da söz edilmektedir. Urartu tahtındaki sıra şimdiye değin netlik kazanmamıştır. Bu nedenle de bu noktada, gerçekten ortak bir krallık mı yoksa sadece hanedanın devamlılığına işaret eden bir baba-oğul (ve torun) ilişkisinin belirtilmesi mi söz konusudur, açık değildir.

Bugüne dek bilinen bu türden yazıtlarda İşpuini’nin adı, 3 kez krallık unvanlarıyla birlikte daima önden gelir. Minua ise tüm metinlerde sadece isim veya hami olarak karşımıza çıkar. Bu durum, bir ortak krallıktan söz etmeye yetmez.

Savaşa ilişkin metinlerde, baba ve oğulun seferlere beraber çıktıklarına dair iddianın inandırıcılığı da aynı şekilde tartışmalıdır. Nitekim görece bir tarihlendirmeye zemin oluşturabilecek bir dayanak yoktur; sadece istatistiki olarak İşpuini’nin önemli icraatları

nın tümünün oğlu Minua'nın erginlik dönemine denk gelmediği tahmin edilebilir. Kesin olan, en geç çiftdilli yazıtların yapımına dek ardıl Minua'nın çoktan doğmuş olduğudur. Aynı şey İşpuini, Minua ve İnüşpua'nın üçünün birden isimlerinin geçtiği diğer 2 yazıt için de söz konusudur (Hchl, No. 12; Salvini 1993c).

Şu halde ortak krallık sorununa kesin bir yanıt bulunamaktadır. Ancak 70'li yılların sonlarında yayımlanan bir diğer metin grubu, ortak krallık için bir zaman aralığı öngörmektedir (Dinçol-Kavaklı 1978a, b). Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda Karahan'da bulunan stel yazıtları, İşpuini ve Minua tarafından yeni kurulmuş Arşuniuni ve Haldiei URU (Haldi'nin Kenti) kentlerindeki (konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi; bölüm 2.3 ve 3.4.2) büyük imar etkinliklerini ve tarımsal tedbirlerden söz etmektedir. Bu yazıtlar içeriksel ölçütlere bağlı olarak çok sayıda paralel serilere ayrılabilir. Bu şekilde biri İşpuini, diğeryse Minua'ya ait 2 yazıt grubu ortaya çıkar. Ancak dilek kalıplarında her iki isme de yer verilir. Söz konusu yazıtlardan, en azından buradaki imar işlerinin yürütülmesinde İşpuini ve Minua'nın eşit sorumluluk taşıdıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu da İşpuini'nin hayatının sonlarında yürütülen ortak bir krallık kanısını güçlendirir. Eğer bu kanı doğruysa, bu anıt grubu ve ona bağlı olarak da adı geçen imar çalışmaları için görece bir tarihleme mümkün olmaktadır.

2.3. Minua'nın Tek Başına İktidarı ve Urartu Gücünün Pekışmesi

Ne eşzamanlı ne de daha geç Aşşur kaynakları Minua'dan söz etmez. Bundan ötürü icraatları üzerine bilgiyi sadece yerli kaynaklardan ediniz. Şimdiye dek bilinen Urartu yazıtlarının önemli bir bölümü (bunlardan pek çoğu tarihsel içeriktedir) onun iktidarı döneminden kalmadır. Bunların buluntu yerleri sadece Van Gölü çevresi olmayıp sıkça daha uzak bölgelerde olanları da vardır. Bu da Urartu'nun bu dönemdeki egemenlik bölgesi hakkında bir fikir vermektedir.

Minua zamanında Urartu Devleti her yöne doğru bir yayılma gösterir: Batıda Fırat hattına ulaşılır, kuzeyde nihayet Aras Ova-

sı topraklara katılır ve bunun güneyinde koloniler kurulur; Urartular güneydoğuda, Zagros'un diğer yanında Manna topraklarını tehdit eder hale gelirken, güneyde Yukarı Dicle Bölgesi'nde Aşşur Bölgesi'yle yüz yüze gelirler.

Ancak İşpuini için daha önce saptadığımız şey, Minua için de geçerlidir: Yönetim dönemine ilişkin sağlam bir tarihleme ölçütü mevcut değildir. Ardılları I. Argiştı ve II. Sarduri'nin aksine, en azından olayların (seferler, imar, kent kuruluşları) sıralamasını içeren yıllıkları dahi yoktur. Patnos yakınlarında Anzavurtepe'deki kalenin iç duvarlarına kazınmış, tarihi içeriğe sahip 2 metin bu dönemin tek istisnasını oluşturur (Balkan 1960). Bu metin Kral Minua'nın ilk seferinin bir özetini içerir. Nitekim metnin başlangıcında zaman dizinsel bir hususa yer verilmiştir:

"İşpuini'nin oğlu Minua, Haldi'nin gücüyle ve Haldi'nin emriyle babasının tahtına oturduğunda..."

Bu, aşağıdaki seferlerin, Minua'nın iktidarının ilk yıllarına tarihlenmesini mümkün kılar.

"Şatiru Ülkesi ayaklandı. Haldi silahını çekti, Huradinaku(nu) Kenti'ni yendi, Gidimaru(ni) Kenti'ni yendi, Şatiru topraklarını zapt etti. Tarzu'anana Kenti'nden Buştı Ülkesi'ne ve Malmali Ülkesi'ne kadar ilerledi... Aynı yıl Alzi Ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi, İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti, Qutume Kenti'ni yendi, Alzi Ülkesi'ni ve Şaşnu Ülkesi'nin topraklarını işgal etti. Qutume Kenti'nde (Minua kastedilmekte) bir kale inşa etti..."

Bu ifadelerde daha şimdiden, Minua'nın ardılı I. Argiştı ve II. Sarduri'nin yıllıklarında aktarılan tarz kendini göstermektedir. Ancak bu metin iktidarının ilk yıllarındaki olayları yansıtmaktadır. Metnin bulunduğu yer Anzavurtepe ve metinde adı geçen savaş hedefleri arasındaki bağlantıya bakacak olursak; Aşşur kaynaklarında da bilinen Buştı Ülkesi (Levine 1974: 111), aslında aykırı yönü yani Parşua'nın güneyinde yer alan İran Bölgesi'ni göstermektedir (Melikişvili 1960: 424). Buna karşın Hitit (Del Monte-Tischler 1978: 10) ve Aşşur kaynaklarında (Parpola 1970: 125 Enzi) aynı isimle Murat Suyu (Klasik Dönem'de Arşanias) kıyısında karşımıza çıkmasından ötürü, Alzi'nin konumu batıda aranmalıdır (Haas 1986: 22 vd).

Şu halde Anzavurtepe Kalesi'yle (= Urartuca Aludiri) birlikte Patnos Bölgesi, batıya doğru giden, Van Gölü'nün kuzey ucundaki Bendimahî Çayı Vadisi'nin üzerinden Yukarı Murat Suyu'na bağlantı sağlayan, oradan da ırmağı akıntı yönüne doğru takip ederek Fırat'a ulaşan, önemli bir bağlantı yolunun üzerindeydi. Eğer bu metine inanacak olursak, Minua, babasının ölümünden sonra yönetiminin ilk yılında tek başına, biri İran'ın kuzeyine, diğeri batıda Fırat Bölgesi'ne 2 sefer yapmıştır. Anzavurtepe'deki mimari ve yazılı anıtlar bu sonuncu seferin ardından ulusal Tann Haldi'ye bir şükran olarak yapılmış olmalıdır.

Alzi'ye yönelik bu sefer ve Urartu egemenliğinin pekişmesi, batıda Fırat-Murat Bölgesi'ne doğru diğer seferlerin de önünü açmıştır. Palu'da (Urartuca Şebeteria) Murat Suyu kıyısında yer alan yazıttan da öğrendiğimiz gibi (HchI, No. 25) Minua, Klasik Dönem'de Sophênê olarak bilinen Supa(ni) Ülkesi'ni işgal etmiş ve Malatya (Melitia) kralını haraç ödemeye zorlamıştır. Bu da Minua'nın Fırat'ı geçmiş olduğunu gösterir. Bu tarihten itibaren bu önemli su yolu Urartu'nun batı sınırını oluşturacaktır.

Sophênê'nin fethi ve "Hitit" Bölgesi'ne girilmesi mantıken Alzi Seferi'nin ardından gerçekleşmiş olmalıdır. Bu bölge daha sonra batıya yönelik diğer seferler için bir üs noktası olmuştur. Palu yazıtındaki tarihi coğrafya bilgileri, Anzavurtepe metnindeki ifadeleri de doğrulamaktadır. Görüldüğü kadarıyla, Minua tek başına iktidarının başlangıcında batıya doğru bu denli ilerleyebildiğine göre, Muş Ovası ve bunun kuzeyinde yer alan Kayalidere Kalesi (Burney 1966) civarı, daha İspuini zamanında Urartu egemenliği altına girmiş olmalıdır. Minua daha sonra bu bölgeden Toroslar'ın diğer yanına, Dicle'nin bir kolu olan Batman Suyu yöresine yönelik bir sefer yapmıştır (HchI, 26-28). Burada muhtemelen Aşşur kaynaklarında adı geçen (Sarkisjan 1976) ve Hurrilerin 1. bindeki bir çekilme bölgesi olan (Diakonoff 1984b: 90, 239) Şubria bulunmaktaydı (Kessler 1980: 106, 121, 138).

Anzavurtepe Yazıtı'nda ilk savaş hedefi gösterilen Buştu'nun Manna Ülkesi ile bağlantısına işaret eden bir diğer kaya yazıtı, Urumiye Gölü'nün güneyinde Taştepe'deki kaya yazıttır (Salvini 1984b: 65vd). Burada da 1. Sefer'in bir tekrarı veya devamı

söz konusudur. Urartu yayılma siyasetinde de, kimi Aşşur uygulamalarının aynısı geçerlidir: Bunlar, genelde fethedilen ancak uzun süreli bir ilhakin gerçekleşmediği ülkelere yönelik kısa yağma seferlerinden başka bir şey değildirler. Örneğin I. Argişti'nin Manna Ülkesi'ne (Mana) neredeyse yıllık olarak gerçekleştirdiği seferler bu şekilde açıklanır.

Aynı dönemde Aşşur'u yöneten III. Adad-nêrâri'nin de (809-782) İran Yaylası'nda Mannea (Mana) ve Media'ya karşı seferler düzenlemesi ilginçtir. Yakın dönemde Doğu Anadolu'da bulunmuş steller (Donbaz 1990), şimdiye dek bilinen belgelerden (Schramm 1973: 111 vd) daha açık bir şekilde, adı geçen kralın Suriye-Anadolu Bölgesine de bir sefer gerçekleştirdiğini göstermektedir. Antakya Müzesi'nde sakalanan bir stel, Adad-nêrâri ve komutanı (*turtanu*) Şamsi-Ilu'nun, Hamat Beyliği ve Arpad Bölgesi arasındaki Orontes sınırını belirlemek için yaptıkları müdahaleyi içerir. 2. stel ise Pazarcık'ta bulunmuş ve halen Maraş Müzesi'nde korunmaktadır. Burada Adad-nêrâri ve efsanevi olarak Semiramis olarak da bilinen Şammuramat'ın Kommagene ve Gurgum (= Maraş) arasında sınır anlaşmazlığını düzenlemek için askeri bir seferde bulundukları aktanılır.

Urartulann da batıda etki alanlarını genişletmek istemeleri, burada bir çatışma potansiyelini düşündürür. Aşşur ve Urartu'nun yayılma çabalarının geri planı, haritaya bakıldığında daha net anlaşılır: Urartu'nun egemenlik altına almaya çalıştığı Malatya ve Aşşur'a ait olan Pazarcık, Malatya dağları ile birbirinden ayrılmıştır. Doğu Toroslar, bu her iki gücün birbiriyle rekabet halindeki batıya doğru yayılma siyasetlerini, Doğu Anadolu'nun komşu bölgelerinde birbirleri ile yakın temasta bulunmaksızın sürdürülmelerini sağlayan doğal bir bariyerdi.

II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar dönemlerindeki büyük Aşşur seferlerinin ve Urartu Devleti'nin kurulması ve pekişmesinin ardından Toros Dağları'nın doğu uzantıları, Urartu Devleti'nin güney sınırını oluşturmaya başladı ve Aşşurluları eski Nairi ülkelerinden uzak tutmaktaktaydı. Bu nedenle de Aşşur ile askeri çatışmalar, ancak Urartu ordusu bu hattı aştığı zaman gerçekleşmekteydi. Bu durum bir süre sonra II. Sarduri zama-

nında, kendisinin III. Tiglatpilesar'a meydan okumasıyla gerçekleşmiş ve Kommagene'deki yenilgiyle sonuçlanmıştır (bkz. bölüm 2.5).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan ve doğu ucuna Zagros Dağları'nın eklendiği dağlık hat, Urartu ve Aşşur nüfuz bölgelerini birbirinden ayırırken, bunun orta noktasından Urartular defalarca Aşşur Bölgesi'ne girmişlerdir. Minua'ya ait, kısmen korunagelmış bir metin (Hchl, 16). güneye ve Yukarı Dicle'ye yönelik ilk Urartu seferlerinin bir özetini vermektedir. Ancak bunu henüz zamansal olarak bir yere oturtamamaktayız. Yukanda adı geçen yer isimlerinden birkaç tanesi, Aşşur kaynaklarında da karşımıza çıktığından, Yeni Aşşur tarihi coğrafyasını değerlendiren kullanabilmekteyiz. Fethedilen yerler arasında bir tarafta Dirgu(ni) ve İşala(ni), diğer tarafta ise Uliba(ni) ve Qumenu(ni) sayılır. Bunlardan ilk ikisi Minua'nın Karacadağ'a ulaştığını gösterir. Nitekim bunların Aşşurca karşılıkları olan Dirria ve İzalla, Diyarbakır yakınlarında Dicle'nin bükümünde (Kessler 1980: 25) yer alır. Aşşurca karşılıkları Ulluba/Ulliba ve Kumme olan diğer ikisi de buna göre Irak-Türkiye sınırında bulunan Zaho'da, yani Doğu Habur Vadisi'nde yer almalıdır (bkz. Postgate 1973a: 57).

Bu durumda kendini "Qumenu'nun diğer yanında Aşşur Ülkesi'ne (*pari Aşurini*) kadar" ilerlediğini söyleyerek övdüğünde, Minua'ya inanmamız gerekir. Böylece Minua bir *abaraku*, yani yüksek mevkide bir Aşşur memurunun yönetmekte olduğu bir eyaleti fethetmiştir (Salvini 1984a: 28 vd). Ancak Urartu birliklerinin, böylesine ileri bir noktada ne kadar dayandıkları bilinmemektedir. Diyarbakır ve Zaho arasındaki Dicle'nin yukarı bölgesi ve Habur Vadisi, her şeye karşın Urartuların bu bölgede ulaştıkları en güneydeki hattır.

Urartu ve Aşşur kaynaklarındaki yer isimlerinin bu şekilde eşleştirilmeleri ve Kuzey Mezopotamya'daki yeni tarihi coğrafya araştırmaları, Minua zamanında Aşşur ve Urartu'nun rolleri değiştirdikleri ve Urartu'nun kısa süre öncesine kadar Aşşur egemenliği altında bulunan bölgelere birliklerini başarılı bir şekilde gönderebildiği sonucunu çıkarmamızı sağlar.

Urartu ordusu güney, güneydoğu ve batıda olduğu gibi kuzeydeki sınır bölgesi Transkafkasya'da da başarılıydı. Burada, Minua ve ardılları zamanında Aras'ın diğer yanına kadar ilerlendi. Yayılma ile birlikte kuzeyde yeni fethedilmiş bölgelerde kentlerin kurulmasına başlandı. Bu konuyla ilgili olarak elimizde, yukarıda adı geçen yeni kurulmuş Haldiei URU ve Arşuniuini kentlerindeki mimari ve tarımsal etkinlikler hakkında bilgi veren Karahan Stelleri'nin (bkz. 2.2.3.1) yanı sıra, aynı bölgede ele geçen Minua'ya ait bir diğer yazıt daha vardır. Bendimahi Çayı Ovası'nda bir Urartu kalesi olan Körzüt ve çevresindeki köylerde, bir dizi taş bloğun üzerinde yer alan bir yazıttır (HchI, No. 18-20, Dinçol 1976). Bunlar aynı yazıtın, Körzüt'teki değişik yapılara ve olasılıkla civardaki diğer yerlere de dikilecek olan kopyalarından oluşmaktadır. Bunlardan çoğu temelleri hâlâ görülebilen bir "kule tapınağın" (Urartuca *susi*) cephesine aittir.

Bu metne ait kimi parçalar Tuşpa'da da bulunmuştur; bunlar Minua'nın kaybolmuş yıllıklarına ait olabilir (Salvini 1980c). Metnin bu denli geniş bir alana dağıtılmış olması, içerdiği övgüyle söz edilen eylemlere çok büyük bir anlam verildiğini gösterir. Bu yazıta göre Minua, Güney Transkafkasya'ya yaptığı başarılı bir seferden dolayı Haldi'ye bir tapınak (Haldi Kapısı) inşa etmiştir. Bu sefer sırasında Erikua (İrikua) kabilesinin topraklarını ve daha önce "kimsenin kuşatmadığı" başkenti Luhiuni'yi fethetmiş ve Etiuni Ülkesi'ni haraç vermeye zorlamıştır. Transkafkasya'nın Etui(hi/ni) adlı kabilesiyle, İşpuini ve Minua'nın ortak krallık devrinden beri savaşılmaktaydı (bkz. 2.2.3). Bu defa ganimet 1.733 at, 7.616 sığır ve 15.320 koyun ve abartıldığı kesin olan bir sayıda esirden oluşmaktaydı. Eğer metin doğru yorumlanmışsa, ilginç olan esirlerden bazılarının Tuşpa ve diğer iki kent olan Aelia ve 'Altuquia'ya sürülmeleridir. Altuquia'nın Sargon'un yazıtlarında adı geçen, Zagros Dağları'nın doğusunda, Urumiye Ovası'ndaki Ualtuquia olması, Urartuların da tıpkı Aşşurlular gibi savaş esirlerini uzak bölgelere sürme adetini üstlendiklerini göstermektedir.

Minua, kendi adını taşıyan Minuaşinili ("Minua'nın Yeri") kentini Aras'ın sağ kıyısında, fethedilen İrkua Bölgesi'nin karşısında, Ağrı Dağı ve nehir arasında kalan yerde kurmuştur (HchI,

No. 45). Bendimahi Çayı Vadisi'nde gene Minua'nın kurduğu aynı adda bir diğer kent daha vardır. Karahan Tabletleri'nden anlaşıldığı kadanyla bu kente bir de kanal inşa etmiştir (bkz. Dinçol-Kavaklı 1978a: 59). Bunların dışında Körzüt Kalesi de olasılıkla gene Minua'nın ortak krallık döneminde kurduğu Arşuniuni Kenti'dir. Bu bölgenin, en başından beri Urartular için hem ekonomik hem de stratejik bakımdan büyük önemi olduğu açıktır; buradaki askeri bir yol Aras'a doğru uzanmaktaydı. Ayrıca Patnos ve Malazgirt'e uzanan yol da buradan geçmekteydi ve Minua'nın yazıtlarında bu yollar boyunca yapılan kalelerden de söz edilmektedir (bkz. Kleiss-Hauptmann 1976: 12, No. 41, 45). Özellikle yukarıda da adı geçen ve Minua tarafından kurulmuş olan Patnos yakınlarındaki Anzavurtepe'deki kale çok önemlidir.

Şimdiye kadar adı geçen fetihlerin yanı sıra, kuzeybatıda yer alan ve daha geç dönemde Ksenophon'un *Anabasis*'te Taokhoi olarak sözünü ettiği bölge, oldukça önemli bir diğer askeri hedeftir: Erzurum'un Horasan İlçesi'ndeki Yazılıtaş'ta bulunan kaya yazıtı, yine eski bir askeri yolun kenarında yer almaktadır. Bu ve bunun kuzeyinde Erzurum-Kars yolunda bulunan bir stel (Hchl, No. 23 ve 24), Diauehi (diğerlerinde de olduğu gibi eril kişi ismi belirticisi [determinativi] burada bir halk ismini ifade eder) ülkesinin ve başkenti Şaşilu'nun fethe-dilmesini anlatmaktadır. Yazıtı göre, altın ve gümüşten oluşan bir haraç ödeyen Diauehi Kralı Utupursini'den de bu sayede haberdar olmaktadır.

III. Salmanassar'ın metinlerinde bu yer ve halk isimlerinden Daiaeni olarak tekrar söz edilmektedir (bkz. bölüm 2.2). Erzurum civarında yapılan konumlandırma, Diauehi ile de örtüşmesini mümkün kılmaktadır. Diauehi Seferi'ni en son ele almamızın nedeni, bu seferin Minua iktidarının geç dönemine denk geldiğini düşünmemizdir. Bu tahminimize en önemli dayanak, Diauehi Kralı Utupursini'nin, Minua'nın ardılı I. Argišti tarafından, kendisinin yıllıklarında da yazıldığı üzere, bir yenilgiye uğratılmasıdır (bkz. Hchl, No. 82, yıllıklarla ilgili bölüm aşağıda 2.4).

Dört bir yana doğru yaptığı seferlerle Minua, babası tarafından başlanan yayılma siyasetini sürdürmüş ve bir dizi yeni halkı da Urartu egemenliği altına almıştır.

Genişlemiş toprakların denetimi, uygun bir örgütlenmeyi de gerekli kılmıştır. Bu nedenle Urartu Dönemi'ne ait metinlerin ilk defa eyalet valilerinden söz etmesi şaşırtmamalıdır: Pagin Bölgesi, Titia adında bir valiye emanet edilmiştir (Hchl, No. 73). Kendisi Urartu kaynaklarının bize şimdiye kadar adıyla bildirdiği tek validir. Metinlerde LÜENAM Sumerogramıyla yazılan bu unvan, I. Argiştı ve II. Sarduri'nin yazıtlarının yanı sıra I. Rusa'nın bir yazıtında da karşımıza çıkmaktadır. II. Sargon'un, Urartu eyalet valilerinden söz ettiği mektupları, bize daha fazla bilgi aktarmaktadır (bkz. aşağıda 2.6).

2.3.1. Minua Dönemi'nde Devlet Düzeni

Tarihi dönemin başlarında yazılı kaynaklarımız, devlet yönetimi gibi konularda ne denli yetersiz idiyse, Minua Dönemi boyunca devletin düzenine bakışımızı sağlayan o denli de çok arkeolojik ve filolojik kaynak mevcuttur.

Sıkça askeri başarıları konu edinmiş yazıtlar karşımıza çıkar. Ancak fetih, ilhak ve kolonileşme süreçleriyle, boyunduruk altına alınmış bölgelerdeki kale inşaatı veya tarımsal önlemler gibi sivil projelere ilişkin metinler de mevcuttur. Anzavurtepe'deki yazıt, bu şekilde Minua'nın Alzi'ye karşı kazandığı zaferin ardından Qutume Kenti'nde bir kale (É.GAL) inşa ettiğini yazar. Bundan başka, filolojik olarak net olmayan bir bağlamda olmakla birlikte, tarlalar ve kurulmakta olan bir bağdan da söz edilir. Bu tip çalışmalar, Urartu'nun merkez bölgesinde de oldukça büyük önem verilerek yürütülmüştür. Minua'nın geride bıraktığı en önemli şey, çok sayıdaki yazıtlarla belgelenmiş (Hchl, No. 29a-30i) ve hâlâ da kullanılmakta olan "Minua Kanalı"dır (*Minuai pili*). Van'ın yaklaşık 55 km güneydoğusundaki bir kaynağın suyunu eski Tuşpa Kenti'ne getiren bu kanal ve su kemeri, bugün de ef-sanevi bir isimle, 'Semiramis Arkı' adıyla bilinmektedir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. bölüm 3.1.1).

2.4 I. Argiști ve Aras Ovası'nda Kolonileşme Urartu'nun İran Yaylası'na Saldırması Paşua ve Mana'ya Karşı Seferler

En başından itibaren Minua'nın oğlu Argiști ardıl olarak belirlenmemişti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi (2.2.3.1), daha İşpuini hayattayken, muhtemelen ardıl olarak belirlenen Minua'nın ilk doğan oğlu İnuşpua adında prens idi. Van kayalarının doğu ucunda, Tebriz Kapı'da yer alan kaya yazıtta (Hchl, No.12) ve Patnos yakınlarında yakın zamanda ele geçen bir tapınağa ait diğer bir yazıtta (Salvini 1993c) her 3 isim de -İşpuini, Minua ve İnuşpua- hami olarak yer almaktadır. İşpuini'nin torunu İnuşpua'ya hediye ettiği gümüş bir bakraç üzerinde Aşşur dilinde yazılmış bir ithaf yazısı da (Salvini 1978c, 1980b: 175), dede ve torun arasında çok yakın bir ilişki olduğunu göstermekte ve İşpuini'nin hanedanının devamı için gösterdiği özeni de yansıtmaktadır.

Argiști'yi tahta çıkaran koşullar bilinmemektedir; sadece İnuşpua'nın, babası Minua'dan önce öldüğü düşünülebilir. Daha az bir olasılık da yeni kralın, meşru ardıl olan kardeşini bir saray entrikasıyla ortadan kaldırmış olması ve onun adını da resmi yazıtlardan çıkarmasıdır.

Elimizdeki tek kaynak resmi saray belgeleridir. Argiști'nin iktidarı ele almasından itibaren görelî zaman dizinini mümkün kılan yeni bir metin grubu da karşımıza çıkar. "Yıllıklar" adını verdiğimiz bu yeni metin grubunun Minua zamanında çıkmış olması mümkün olmakla beraber, bu metinleri sadece I. Argiști ve II. Sarduri dönemlerine ait örnekler aracılığıyla tanımaktayız.

Bu dönemlere ait mevcut bilgilerin tümü bu kaynaklardan aktarıldığı için, burada Argiști-Sarduri yıllıklarının iç yapılarına burada kısaca değinilecektir.

Farklı giriş bölümleri bir yana bırakılacak olursa, her ikisi de birbirini defalarca tekrarlayabilen aşağıda sıralanmış temel öğelerden oluşur. Her bölüm bir askeri olaya veya takvim yılına dayanmaktadır:

1. O yılki askeri eylemlerin bir özeti olan giriş: "Haldi silahıyla çıktı. X ve Y ülkelerini yendi. Onları Argiști'nin ayaklarına attı."

Aşağıdaki bölümler doğrudan hitap tarzında, “Ḫaldi’nin büyüklüğü ile Argiști konuşuyor” kalıbıyla başlamaktadır.

2. “Ḫaldi’ye, Fırtına Tanrısı’na ve Güneş Tanrısı’na Biainili’nin tanrılarına Ḫaldi’nin büyüklüğüyle dua ettim... Tanrılar beni duydular.”

3. Savaşa veya imar çalışmalarına ilişkin bilgiler (terimler Aşşurcadan etkilenmiş).

4. O yılın insan (*tarṣuani* MU= yıl [da] insan) ve hayvandan oluşan toplam ganimetinin sayısı.

5. Yılın kapanışının kalıbı: “Bu işleri bir yıl içinde gerçekleştirdim.”

Argiști Yıllıkları metni (HchI, No. 80= UKN 127; karşılaştıran André-Salvini ve Salvini 1992) korunagelen en büyük Urartu kaya yazıtı olup, Urartu mimari ve yazıt anıtlarının en güzel örneklerinden birisidir. Yazıt, Van kayalarının güney cephesinde, Horhor’da Argiști mozolesini oluşturan odaların girişindeki kayalara oyulmuştur (bkz. bölüm 3.3: Mimari). Ne yazık ki metnin başlagıcı tahrip olmuştur.

Tıpkı kayada bugün boş görünen nişin, yazıttaki ilk satır metnin başlangıcının kaya içine yerleştirilmiş ancak günümüze ulaşmayan bir taş levha üzerinde olduğuna işaret etmesi gibi. Şans eseri bu eksik kısmı, bu yazıtın kopyası niteliğindeki bir stel sayesinde tamamlayabilmekteyiz. Buna göre metin şu şekilde başlamaktadır:

“Ḫaldi’nin gücüyle, Ḫaldi’nin izniyle, Minua’nın oğlu Argiști’ye Ḫaldi kralığı verince, o babasının tahtına oturdu” (HchI, No. 81 ön yüz).

Ayrıca bu yıllık metninin aktarılmış tarihine ilişkin bir probleme de burada değinilmelidir: Metnin başlangıcının tamamlanmasını sağlayan stel parçası (HchI, No. 81), Argiști’ye ait bir diğer stelin (HchI, No. 82) daha bulunduğu Surp Sahak Kilisesi’nden gelmektedir. Bunlardan birincisinin 4 yüzü, ikincisinin ise 2 yüzü yazıt taşıyor olmasına rağmen, Gürcü Urartolog Melikişvili bunların aynı anıta ait olduğu şeklinde bir kurgulama yapmıştır (UKN, No.128A, B; ayrıca s. 242 vd). Buna göre metin,

tüm yıllığı kapsamaktadır. Eğer bu doğruysa, 5 m'nin üzerinde bir stel yüksekliği düşünmemiz gerekir ki, bu da pek olası değildir. Ön yüz - arka yüz - sol taraf - sağ taraf şeklindeki hatalı okuma sırası bu yeniden kurgulamasının bir sonucudur.

Ayrıca Surp Sahak Stelleri tam olarak Horhor Yıllığı'nın kopyası değildir: Esas metine göre farklılıklara sahiptir. Bazı kısımlar tam olarak kopyadır, bazılarıysa sadece paralel metinlerdir. Kimi yerler ise esas metinle herhangi bir uyuma göstermez. Bunların dışında, 3. stele ait 2 parça da (HchI, s. 15, No. 83 ve 84) esas metinle örtüşen noktalara sahiptir. Metnin parçalanmış olması, redaksiyonunun türü hakkında fikir edinmemizi engellemektedir. Her şeye karşın, nerden gelirse gelsin, steldeki metnin Horhor Yıllıkları'ndan önce yazıldığı kesindir. Şüphesiz Argiști kendi mozalesini, iktidarının ileri bir döneminde yaptırmıştır. Bu sırada, daha önceki yazıtlardan ilgili metinler de toparlanmış olmalıdır. Bu, daha eski olayların aktarımındaki boşlukları ve kısaltmaları da açıklar.

Bu sorunlu duruma aşağıdaki örnek açıklayıcı olacaktır: I. Argiști'nin iktidarının 1. veya 2. yıllarında gerçekleştirdiği ilk seferler, Minua'nın da savaştığı (bkz. yukarıda 2.3) Diauehi kabilesi ve kralları Utupursini'ye karşıydı. Bu durum Argiști'nin babasının hedeflerini takip etmiş olduğunun da bir göstergesidir.

Diauehi'ye karşı yapılan bu sefer, Melikişvili'nin kurgulamasına göre Argiști iktidarının 19. (?) yılına denk gelir (Melikişvili 1960: 255). Bu durum, 2 ayrı metnin söz konusu olduğu kanısına varmamıza yol açar; biri Horhor Yazıtı'nın ilk sütunudur ("yıl içinde 2. kez askerleri topladım. Diauehi'ye yola çıktım..."), diğeri ise HchI, No. 81 (= UKN, No. 21 A1) stelinin sağ yüzünde, kralın da adının geçtiği ayrıntılı anlatıdır. Kral Utupursini'nin adının bu şekilde geçmesi, Minua'nın seferinden itibaren yaklaşık 20 yıllık bir zaman aralığını ifade eder ki, bu da pek inandırıcı olamamaktadır. Daha makul olan olasılık, Minua tarafından egemenlik altına alınan Diauehi kralının, Tuşpa'daki yönetim değişikliğini Urartu boyunduruğundan kurtulmak için bir fırsat olarak kullandığıdır. Yıllıklarda konu ile ilgili olan kısımda gerçekten de Diaehu halkının bir isyanından söz edilir ("Diauehi 2. kez ayaklandı, maiyetimdekileri toplayarak Diauehi'ye yürüdüm").

Minua'nın haraç ödemekle yükümlü kıldığı Diauehi kralı bu defa tahtından olur ("Diauehi'ye karşı yürüdüm, Diauehi kralını tahttan indirdim. Şeriazi Ülkesi'ni fethettim, köyleri yaktım, kallelerini yıktım...": Horhor, sütun I).

Şu halde Surp Sahak Stelleri'nin aynı anıta ait olmaları kanısı, tarihi olayların, bunların 2 ayrı küçük anıt olarak kabul edilmesiyle oluşturulandan daha az inandırıcı bir yeniden kurgulamaya götürmektedir bizi.

Argiştî'nin 1. (veya 2.) yılında Diauehi kralını yenmiş olduğu şüphe götürmemektedir. Kars'ın kuzeyinde Hanak'ta yer alan bir kaya yazıtı da (Dinçol-Dinçol 1992) bu seferin geniş sınırlarını göstermektedir. Argiştî aynı seferin akışı içinde, daha doğuda, Transkafkasya'da yer alan İgani, Eriaşi ve Uiteruşi gibi ülkeleri de fetheder. Bu ülkelerden kimileri Aras'ın bir kolu olan Arpaçay'ın doğusunda, bugünkü Ermenistan sınırları içine konumlandırılmaktadır. Urartu Devleti'nin merkezine olan büyük uzaklıklar, kalıcı denetim oluşturamayan seferlerin de sıklığını açıklamaktadır.

Bu ilk sefere ait oldukça abartılı ganimet sayımları, "kadın", "erkek" ve "askerler" in beraber sayıldığı 52.675 insandan söz etmektedir. Ganimet olarak alınan hayvanların da sayısı oldukça fazladır: 1.104 at, 35.015 sığır, 101.829 koyun. Bu tür sayısal ifadelerdeki inandırıcılık sorunu hemen her yıl kendini tekrar eder ve çözülmesi de zor görünmektedir. İlginç olan, yuvarlatılmış sayıların asla karşımıza çıkmaması ve tersine son hanesine kadar rakamların bu halleriyle yazılmasıdır. Koyun, sığır, at –ve bazı durumlarda da deve– sayıları birbirleriyle mantıklı oranlardadır. Deve sayısını az olması, bunların daha çok İran'ın güney bölgelerinden (örneğin bugünkü Kürdistan ve Kuzistan) gelmelerinden kaynaklanmaktadır.

1. yıl için verilen "erkek", "savaşçı" ve "kadın" sayısı ayrı ayrı sıralanırken, 5. yıldan itibaren esirlerin toplam sayısı "yılın insanları" adı altında belirtilir. Verilen bu bilgilere göre, "savaşçı" ve "erkekler" e ait sayıların toplamı, kadın sayısına yaklaşıktır, bu şekilde de esas koşullara uymaktadır (Argiştî ve diğer krallar

döneminin istatistiki verileri Zimanski 1985: 58'de bir şemada gösterilir).

Argiştî'nin 2. yılında Transkafkasya'ya, artık İşpuini ve Minua'nın ortak krallıkları döneminden beri, "klasik" bir savaş hedefi haline gelmiş olan Aras'ın kuzeyindeki Etiuni Ülkesi'ne karşı bir sefer düzenlendi. Körzüt Yazıtı'nda bundan önemli bir fetih olarak söz edilir.

3. yılda savaş sahnesi değişir: Yıllıkta "Hitit Ülkesi" (Ḫate deyimi için Wäfler 1980: 87) ve Geç Hititçede Kalparunda'ya uyan kral ismi Hilaruada adları geçer. Metindeki çoğul şekil *Ḫati=na*, Urartuların çok sayıdaki Geç Hitit prensliği ile ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Minua zamanında olduğu gibi tekrar Fırat'ı geçip Malatya'ya (Melitia), hatta daha da batıda yer alan Tabal Ülkesi'ne (*Tuateḫi* KUR) ulaşırlar. 4. yılda Urartu ordusu tekrar Transkafkasya'nın Sevan Gölü'ne kadar uzanan bölgelerine (Keḫuni= bugün Lcaşen; UKN, No.134) ve göl kıyısında yer alan Alistu'ya yönelen bir sefere çıkar. Böylece Urartu, yaklaşık olarak bugünün Ermenistan topraklarına denk gelen bir bölgeyi sınırlarına katmış olur. Erivan'ın dışındaki Arin Tepesin'de yer alan İr(e)puni/Er(e)buni Kenti'nin kuruluşu bu yeni fetihlerin güvence altına alınmasına hizmet etmiştir. Burada kazılan tapınağın yazıtında, kalenin yerel tanrı İubša'nın koruması altına verildiği yazılmıştır (UKN II, No. 396 ve 397).

Ḫati ve Supa'dan 6.600 "savaş adamı" İr(e)puni'ye nakledilir. Metindeki söz konusu yer, Hitit ve Sophone ülkelerinin halklarının da Aras'ın kuzeyinde yeni kurulan kente sürüldüğü tahmini-ne dayanak olur. Ancak daha ziyade batıdan kuzeye garnizon birliklerinin kaydırılması söz konusu olmalıdır.

Aynı yılın akışı içinde bir diğer sefer de, Ptolemaios'ta Obordene olarak adı geçen (Geogr. V 13, 13) Uburda Ülkesi'ne düzenlenir.

5. yılın olaylarına şu cümleyle başlanır: "Ḫaldi silahıyla çıktı, Aşşur Ülkesi savaşçılarına bela getirdi." Ancak belki KUR Aşşur LÜ huradi sadece "bir Aşşur garnizonu" anlamına gelmektedir. Aşşur askerlerinin esir alınmasıyla ilgili ifadeler de vardır. Artık savaş alanları güneydoğuya doğru kaymıştır. Daha aynı yıl için-

de Urartular Buštu, Baruata, Babilu ve Parşua ülkeleriyle temasa geçer, artık her yıl bir hedef olan Mana Ülkesi'nde, hatta onun daha güneyinde yer alan Perslerin yaşadığı ülkede de (Parşua) saldırılar düzenlenmektedir. Ancak bu dönemde Perslerin ne kadar güneye inmiş oldukları konusu, yanıtı açık bir sorudur (Levine 1974: 106 vd). Şimdiye kadar bu bölgede bize daha net bilgi verebilecek bir kaya yazıtı bulunmamıştır.

Aynı askeri etkinlikler altıncı yılda da neredeyse kendilerini tekrar eder ve Argiştî ilk defa ganimet arasında 184 deveden de söz eder. Bunu takip eden yıllarda da güneyde Zagros Bölgesi'ndeki çatışmalarla aynı bağlamda olmak üzere develerden söz edilir.

Bu yıllıkta bir "Auarşi adamı" olan Dadanu isimli kişinin de adı geçer. Bu ismin Aşşur kaynaklarında Hıbuşkia kralı olarak adı geçen Data(na) ile uyuşması (bkz. yukarıda 2.2.2), I. Argiştî'nin Hıbuşkia ile de ilişkisi olduğuna yönelik bir kanıttır.

Bunu izleyen yıllarda özellikle Mana Bölgesi ve Transkafkasya için, Argiştî'nin savaş hedefleri az çok aynı kalmıştır (görsel bir özet Harita 2'de verilmiştir). Ancak 10. yıl, Argiştî'nin yeni bir kent kurması en önemli olayı oluşturur. Aras Vadisi'ndeki Argiştîhînilî, şehir planlamacılığı açısından ilginç bir projedir. Bir kanal aracılığıyla Aras Ovası'ndaki 'Aza Ülkesi sulanmıştır. Bölüm 3.2'de konuya ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

Er(e)buni ve Argiştîhînilî'nin kurulması, Aras Ovası'nın Urartu mülkiyetine alınması sürecini sonuçlanmasına işaret eder. Bu durum bir yandan ovanın tarımsal olarak daha yoğun bir kullanımını mümkün kılarken diğer yandan da kuzeye, Transkafkasya'ya yönelik seferler için sağlam bir askeri üs oluşturur.

I. Argiştî'nin güneydoğuda Aşşur birliklerine veya onların Zagroslar'daki karakollarına karşı elde ettiği başarılar, III. Adad-nêrârî'nin ölümünün (M.Ö. 782) ardından III. Tiglatpilesar'ın tahta çıkışına değin geçen süre içinde Aşşur'un yaşadığı zayıflığın bir sonucudur. Buna rağmen IV. Salmanassar zamanından (781-772) kalma Aşşur kaynaklarında, Aşşurlu komutan Şamşi-İlu tarafından idare edilen, Argiştî'ye (metin: Argišta) yönelik bir seferden söz edilir (Thureau-Dangin 1930; Schramm 1973: 122). Aşşur

eponim listeleri* Urartu'ya karşı yapılan savaşları 781-778, 776 ve 774 yıllarına kaydeder (RLA II: 431). Konuya ilişkin Aşşur metinleri parçalardan oluşmaktadır; bu arada Urartu metinlerinin zaman dizinsel olarak net tarihlenebilir Aşşur metinleriyle eşzamanlı bağlantısı ilginçtir. Çatışmalar, Minua'nın vaktiyle büyük başarılar kazandığı, Urartu-Aşşur bölgelerinin birbiriyle kesiştiği bölgenin güneyinde gerçekleşir.

Doğuya bakacak olursak Urartu'nun, çoktan koloniler kurduğu Solduz ve Godar Çay ovalarından Zagros Dağları boyunca güneye doğru ilerlerken ciddi bir direnişle karşılaşmadığı izlenimi verir. Ancak bu bölgeye yapılan seferler doğal bir engelle karşılaşmaktaydı: Zagros Dağları tıpkı Doğu Toroslar'ın batısı gibi geçilemeyen bir bariyer niteliğindedir. Bunun yanı sıra, giderek büyüyen topraklarla beraber ön karakolların ve üs noktalarının Urartu başkentinden uzaklaşması, seferlerde ciddi bir lojistik engel olarak ortaya çıkmaktaydı. Haritayı göz önüne alacak olursak, zaten bu denli genişlemiş bir devletin, topraklarının denetimini kale sistemleri ve askeri garnizonların geniş dağılımıyla sağlayabileceği kolayca görülür. Uç bölgelerde yer alan kent kaleleri, aynı zamanda kral veya askeri idarecilerin muhtelif cepheleri daha iyi denetebileceği kraliyet ikametleri olarak hizmet etmiştir.

2.5 II. Sarduri Yıllık Metinlerinin ve Eylemlerinin Yeniden Kurgulanması. Doğu Anadolu İttifakı ve III. Tiglatpilesar'ın Müdahalesi.

I. Argišti'nin oğlu II. Sarduri zamanında Urartu tarihiyle ilgili olayların yeniden kurgulanması, farklı yerlerde bulunan çok sayıda kaya yazıtı metinleriyle bağlantılı olan, kapsamlı bir yıllık metninin yardımıyla yapılır. Bu uzun metin gene bir mimari anıtta, Van kayalarının kuzey yamacında yer alan Hazine Kapısı'ndaki açık hava tapınağında bulunmaktadır. Yazıt, yüksek bir stel ve onun bazalt kaidesi ile etraftaki kaya duvarların üzerine kazınmıştır (bu anıtın daha ayrıntılı tanımı: Bölüm 3.3.3). Büyük

* Assur'da yeni yıl şenliklerini yöneten yüksek rütbeli memurlar aynı zamanda o yıla adlarını da veriyor ve o yıl onların adıyla anılıyordu. Eponim listeleri, bu görevlilerin adlarının sıralandığı yazılı belgeler. (r.n.)

ölçüde 1916'daki Rus kazılarında (Mar-Orbeli 1922) ortaya çıkarılan bu etkileyici anıt, bugün parçalara ayrılmış bir halde, kısmen in situ olarak yerinde kısmen de Van Müzesi'nde bulunmaktadır. Sadece 2 kaya yazıtı tam olarak korunagelmıştır (Hchl, No. 103= UKN, No.155).

Metin, I. Argiştı Yıllıkları'yla aynı şemada oluşturulmuştur. Ancak yıllığın ana metini dışında, gene II. Sarduri'ye ait pek çok savaşa ilişkin bilgiyi içeren ve bu nedenle de yıllığın bir parçası olarak kabul edilen bir diğer belge daha vardır. Bu da metnin aktarmıyla ilgili kimi güçlükler neden olur. Söz konusu olan büyük bir steldir ve yukarı kısmına ait, metnin üçte birlik bir kısmının 2 parçası ele geçmiştir (Hchl, No.102= UKN, No.156). Taşlar eski Van kentindeki Surp Pogos Kilisesi'nin yapımında kullanılmış olup (Bachmann 1913: Lev. 27'deki bir fotoğrafta hatırlı olarak "Surp Petros" şeklinde belgelenmiştir) kiliseyle birlikte bugün ortadan kaybolmuş bulunmaktadır.

Dört yanında yazıtın yer aldığı bu stelin ön yüzünde, kralın unvanları ve uzun bir beddua kalıbının ardından aşağıdaki cümlelere yer verilir: "Haldi bana krallık iktidarını verdiğinde, babamın tahtına oturdum." Bu, Sarduri Yıllıkları'nın başlangıcına işaret etmektedir. Diğer 3 tarafta, Hazine Kapısı'nda değinilmeyen kimi savaşlar anlatılmaktadır. Şu halde Surp Pogos Steli, yıllıkların bir nüshası değildir. Bu stelin arkeologlar tarafından boş olarak bulunan Hazine Kapısı'nın sol nişine yerleştirilmiş olması makul bir olasılık görünmektedir. Nişin zemininde bugün de kare şeklinde (1,48 x 1,48 m), 3-4 cm'yi bulan bir çukurluk mevcuttur, ki bu da bir stel kaidesinin yerleştirilmesi için düşünülmüş olmalıdır. Sağ tarafta bulunan stelin kaidesi de bunu göstermektedir (Mar-Orbeli 1922: 18; Lehmann-Haupt 1931: 626). Bunun ortasında 65 x 46 cm boyutlarında, 29 cm derinliğinde bir diğer çukurluk daha görülmektedir.

Gerçekte de Orbeli, Surp Sahak Kilisesi'nde, tamamen bu ebatlarda ve merkezinde soldaki nişin ortasındaki çukurluğa uyan bir delik yer alan taş bir kaide bulmayı başarmıştır. Sağ nişteki kaidenin aksine, yazısız ve 50 cm gibi az bir yüksekliğe sahiptir. Buna göre ebatları konusunda bilgi sahibi olmadığımız asıl ste-

lin daha dar olan alt kısmının, kaideye, oradan da nişin kaya zemininin içine yerleştirilmiş olduğu anlaşılır. Bu çifte kenetlenme de stelin dikkate değer yüksekliğine işaret etmektedir (bkz., Çizim 5'teki rekonstrüksiyon).

Doğu duvarındaki sol nişin içinde, bir Ermeni haçının altına oyulmuş, 949 yılından kalma bir Ermenice yazıt (Mar-Orbeli 1922: 18 ve Lev. XVII. 1), bu stelin yerinden uzaklaştırılmasına ilişkin bir tarih vermektedir. Surp Pogos Kilisesi'nin, inşa tarihi konusunda terminus ante quem* oluşturan 960 yılından bir yazıtı sahip olması da herhalde rastlantı değildir (Bachmann 1913: 13).

Sarduri Yıllıkları'nın yeniden kurgulanması zorlu bir iştir; Melikişvili, çeşitli metin parçalarının sırasını, bu şekilde de zaman dizindeki kesin yerlerini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır (Melikişvili 1960: 294 vd): Sarduri'nin iktidarı için 764 ve 735(?) yılları arasında kalan dönemi önerir (bkz. ayrıca Barnett 1980: 348). Kendisinin hesaplamalarına göre Surp Pogos Yazıtı, Sarduri yönetiminin ilk dönemini anlatırken, Hazine Kapısı'nın sağ nişindeki yazıt daha geç dönemlerin olaylarına ilişkindir.

Bu yeniden kurgulanmanın her ayrıntısını kabul etmemekle birlikte, genel itibarıyla bu saptamaya katılmaktayız. Zira gerek Surp Pogos gerekse Hazine Kapısı'ndaki yazıt aşağıdaki okuma sırasına göredir: Ön, arka, sol ve sağ yüz. Ancak bizce söz konusu yeniden kurgu önerisi ikna edici olmadığı için (bkz. yukarıda 2.4), Melikişvili tarafından önerilen okuma sırasının da doğruluğu şüphe götürür. Öte yandan F. W. König de Melikişvili'nin önerdiğinden ayrı bir okuma sırası önermiştir; ön, arka, sağ ve sol yüz.

Ancak buna karşın aşağıdaki okuma sırası bizce, yazının sağa doğru okunışına uygundur. Yani yazının okunuş yönüne göre okunacak yüzler de ön, sağ, arka ve sol yüz şeklinde sıralanmış olmalıdır. Böyle bir okunuş sırasının örneğine UKN, No. 41=HchI, No. 26'da rastlanır, ki burada metnin devamı bu sıralamayı zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle biz de her iki Sarduri yazıtı için bu sıralamayı kabul etmekteyiz.

* Olabilir en geç tarih veya en alt zaman sınırı. (r.n.)

Yorumlara ilişkin bir diğer sorun da, Hazine Kapısı'nın sağ nişinin arka duvarında, stel ve kaidesinin arkasına düşen yazıtın bu düzende nereye oturtulacağıdır. Bir başka bağlama işaret etmekle birlikte, bu yazıtta da Surp Pogos Steli'nin ön yüzündeki tahta çıkışa ilişkin aynı ifade kalıplarına yer verilir. Bu nedenle de Hazine Kapısı'nın başlangıcında yer alan metinlere dahil edilir (König, HchI, No.103; Melikişvili, UKN, No.155 G, ayrıca s. 298). Ancak bazı bölümlerin açıklaması hâlâ net olmadığından, tahta çıkış kısmının hemen ardından gelen, birlikler (92 savaş arabası, 3.600 süvari, 352.011 piyade), büyük ve küçükbaş hayvanlar, değişik türden silahlar, arpa, şarap, yağ ve tunçların sayımının, ordu birliklerinin ve Urartu Devleti'ne ait zenginliklerin II. Sarduri'nin tahta çıkışı sırasındaki bir listelemesi mi yoksa savaş ganimeti mi olarak anlaşılması gerektiği belirsizdir. İfade edilen miktarlar ne bir ne de öteki varsayımı destekler niteliktedir. Zira bir yandan piyade için verilen 352.011 sayısı, hazır bulunan bir ordu için çok fazladır; öte yandansa, verilen sayım bilgileri, "yıllık ganimeti" olarak yıllıkların sonunda görmeye alıştığımız bilgilerden çok daha ayrıntılıdır. Bazı terimler belki savaş ganimetiyle ilgili olabilir fakat ne bazı ülkelerin, ne de düşmanların adı burada geçmektedir. Bu metin ancak, konumundan da ötürü, yazıtın sonunu oluşturabilir. Burada tekrar kral unvanları sıralanmış ve bunu izleyen ifadeler de hiçbir seferle doğrudan ilişki içinde olmaksızın, bir ara bilanço olarak sunulmuş olsa gerektir. Bunların tam olarak anlaşılması, ancak Urartu dili araştırmalarındaki ilerlemelere bağlıdır.

Görüldüğü kadarıyla, şimdiye kadar yapılan yeniden kurgulamak denemeleri asla tatmin edici olmamıştır; bu nedenle, daha az çelişkilere sahip olmaları bir kazanım olarak görülebilecek başka çözümler de önerilmiştir. Bunun için öncelikle, çeşitli savaş dönemlerini içeren metinler aracılığıyla görece bir tarihsel dizin oluşturulması gerekir. Ancak 2. adımda, Aşşur ile mevcut olan 2 eşzamanlılık, kesin tarih dizini için sağlam bir dayanak olur.

Toplu Bakış

1. Surp Pogos Steli, ön yüz: Giriş, kral unvanları ve beddua ka-

lıpları (UKN, No.156 AII+AI 1-24= HchI, No.102, ön yüz I-IV).
-Tahta çıkış kalıbı, ilk sefer (kırılmış, "Aynı yıl x ayında ["(UKN, No.156 AII+AI 25-31 b= HchI, No.102, ön yüz V-VI) [= iktidarının ilk yılı].

[Ön yüzde daha büyük bir boşluk]

2. Surp Pogos Steli sağ taraf (UKN, No.156 DI+DII= HchI, No.102, sağ yüz. Kısa bilgiler: Uelikuhi Kralı Marinu ve Tuliğu Kralı Sinalibi (Transkafkasya), Aşşur Kralı V. Aşşur-nêrari, Arme Ülkesi ve onun "krallık başkenti" Niğiria karşısında zaferler. Uelikuhi Seferi'nin başlangıcıyla ilgili ayrıntılı bilgiler (kınk).

[Sağ tarafın altına kadar eksik: Olasılıkla diğer başarılar anlatılmıştı.]

3. Surp Pogos Steli, arka yüz (UKN, No.156 BI= HchI, No.102, arka yüz, Malatya Seferi ve Hilaruada'nın yenilmesi ilgili ayrıntılı bilgi (Fırat yazıtında aynı olaylar: UKN, No.158= HchI, No.104)

[Arka yüzün sonuna kadar eksik]

4. Surp Pogos Steli, sol taraf (UKN, No.156 C= HchI, No.102, sol taraf, Rihiša Ülkesi'ne yapılan sefer ve Kral Bašateni'nin cezalandırılmasına ilişkin ayrıntılı bilgiler.

[Stelin sol tarafının sonuna kadar eksik]

Devamı Hazine Kapısı'nın batı nişinde.

5. Hazine Kapısı'nın batı nişinin sol duvarındaki kaya yazıtı (UKN, No.155 A= HchI, No.103 § 16, Mana, Babilu ve Baruata'ya karşı yürütülen savaşlar hakkında ayrıntılı bilgiler; Etiuni, Erikuahi ve diğer Transkafkasya kavimlerine karşı yürütülen 2. bir sefer; Urme'ye karşı yapılan 3. bir sefer; yılın bitişi.

[Ön yüzün başlangıcı eksik]

6. Hazine Kapısı Steli, ön yüz: Kulha (Kolhhis) Seferi; yılın bitişi (UKN, No. 155 C 1-18 = HchI, No.103 § 3). Eriaği ve Abili-ani'ye karşı seferler; yılın bitişi (UKN, No.155 C 19-48= HchI, No.103 § 4. Ruišia Kralı Raşu ve Etiuği Kralı Diusini İğanehi'ye karşı (Transkafkasya) bir sefer hakkında kısa bir bilgi. Devamı

kırılmış (UKN, No.155 C 49-55= Hchl, No.103 § 5).

[Sağ tarafın başlangıcı eksik]

7. Hazine Kapısı Steli, sağ taraf. Kulha Seferi, Meša kralının yenilmesi; ardından "aynı yıl" Uiteruhi'ye sefer; yılın bitişi (UKN, No. 155 D 1-44= Hchl, No.103 § 11)

Ueduri-Etiuni'ye karşı (Transkafkasya) bir seferin ayrıntılı betiminin başlangıcı (UKN, No. 155 D 45-53= Hchl, 103 § 12).

[Arka yüzün başlangıcı eksik]

8. Hazine Kapısı Steli, arka yüz: Puluadi Seferi ve Libliuni Kenti'nin alınmasıyla ilgili bilgiler (ayrıca; Seq/kindel Yazıtı için Salvini 1982d); Eriaḫi'ye karşı bir diğer sefer; yılın bitişi (UKN, No.155 E 1-35= Hchl, No.103 § 8); Kumaha (Kommagene) Seferi'ne ilişkin ayrıntılı bilgi; Kuštašpilis'in haraç ödemesi (UKN, No.155 E 36-57= Hchl, No.103 § 9).

[Sol tarafın başlangıcı eksik]

9. Hazine Kapısı steli, sol taraf (UKN, No. 155 B 1-58= Hchl, No.103 § 14, Mana'ya yönelik bir sefer; aynı yıl Eriaḫi'ye bir diğer sefer; yılın bitişi.

10. Hazine Kapısı Steli, kaidenin ön yüzü (UKN, No.155F= Hchl, No.103 § 15= Etiuni, Eriaḫi, Quriani ve İgani'ye karşı yapılan bir sefer, ardından "aynı sefer sırasında, Puzunia, Alqania, Suda-la'ya bundan başka Eriaḫi, İstelua, Qadiaini, Abuni, Abiliani, Uelikuhi'ye yürüme; "yılın akışı içinde" Arquqi ve diğer Transkafkasya kavimlerine karşı sefer; yılın bitişi.

11. Hazine Kapısı'nın nişinin cephesinde, stelin arkasında yer alan kaya yazıtı (UKN, No.155 G= Hchl, No.103 A, Tahta çıkışa ilişkin kalıplar, birlik, hayvan sürüleri, silah ve malların sayımları.

Metinlerin bu şekilde bir araya getirilmeleriyle, V. Aşşur-Nēra-ri'nin (M.Ö. 754-746) adının verilmesi, Aşşur'la ortaya çıkan eşzamanlılığı II. Sarduri iktidarının ilk yıllarına kaydırır. Bu da I. Argiştı ve II. Sarduri arasındaki iktidar değişikliğinin şimdiye kadar kabul edilenden birkaç yıl sonraya, M.Ö. 755 yılına yerleştirilmesini öngörür.

Aynı yıl (bkz. yukarıda 2. madde) Aşşur'la çatışma meydana geldiğinde ([Haldi] Aşşur kralı, Adad-nērān'nin oğlu Aşşur-nērān'yi yendi), bir Urartu ordusu karşı yöne; Sevan Gölü Bölgesi'ne doğru yönelir. Uelikuhi ve Tuliḫu, Atamhan kaya yazıtının (Hchl, No.106) keşfiyle bildiğimiz gibi, bu gölün güney kıyısına konumlandırılmaktadır. Bu yazıt Tuliḫu kralı olan Luehu oğlu Sinalibi'nin yenilmesini anlatmaktadır. 3. bir hedef ise, başkenti Niḫiria ile birlikte Arme Ülkesi'ydi; eğer bir isim benzerliği değilse, söz konusu olan 2. binde de adı geçen, Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda yer alan bir kenttir (Nashev 1991: 88).

İlk yılın en önemli seferlerinden biri (madde 3) batıya yöneliktir; bu şekilde Sarduri, babası Argiṣti'nin yayılma siyasetini sürdürmektedir. Bugün Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında kalmış olan İzolî* yakınındaki Habibuşağı Kaya Yazıtı (Hchl, No.104) bir koşut metin olarak, Malatya önlerine kadar ulaşan bir ilerlemeden söz etmektedir. Bu yazıt aynı zamanda Fırat Nehri'nin adının geçtiği ilk ve şu an itibarıyla tek Urartuca belgedir (van Loon 1974). Aşağıda bu önemli metinden alıntılar yer almaktadır:

"Haldi silahıyla çıktı, Sahu'nun oğlu, Melitia Kralı Hilaruada'yı yendi, onu Argiṣti'nin oğlu Sarduri'nin ayaklarına attı. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahı güçlüdür. Argiṣti'nin oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri konuşuyor: Fırat ... Hiçbir kral burada bulunmamıştı ... Efendi(m) Haldi'ye, Fırtına Tanrısı'na, Güneş Tanrısı'na, Biainili (Urartu) tanrılarına dua ettim ... Tanrılar beni duydular, yolu açtılar, askerleri Tumiṣki Kenti önüne yığdım(?). Aynı gün çıkıp bölgeye girdim, bir yanda Qala Ülkesi'ni yendim ve Karnişi Dağı'na kadar ulaştım, diğer tarafta ise Melitia'yı yenerek Muṣa Ülkesi'ne (ve)... Zabṣa Kenti'ni. [14] kale ve 70 yeri tek bir günde fethettim, kaleleri yıktım, köyleri yaktım. Bir savaşta 50 savaş arabası ele geçirdim. Hilaruada'nın müstahkem krallık kenti Saṣi(ni)'ye saldırdım; savaşarak aldım; sürüleri, erkekleri ve kadınları oradan götürdüm. Sarduri konuşuyor: Emir verdim(?), Melitia Kenti (Malatya) kuşatılmak(?) zorunda. Hilaruada bana geldi, diz çöküp ayaklarına kapandı. ... Altın, gümüş, mallar(?) ve sürüleri Biainili'ye götürdüm. Onlara haraç yükümlülüğü koydum. 9 kaleyi sahiplenip onları kendi ülkerne kattım..."

* Bazen İzollu olarak da adlandırılan bu yer, yazar tarafından İzöğlü olarak isimlendirilmiştir. (r.n.)

Bunu, aralarında Tumişki'nin de bulunduğu 10 (!) kentin adı, unvanlar ve beddua izler.

Minua'nın zamanından beri Urartular Fırat'ı kolay geçilebilir, bu nedenle de bir dizi müstahkem kaleyle korunması gereken bir sınıır olarak görmekteydiler. Bunlardan Tumişki, nehir geçişini denettiğinden özellikle önemli bir stratejik işleve sahipti. Burası Malatya'nın doğusunda, Pers Dönemi'nde Kral Yolu'nun kenarında ve nehir geçişinde bulunan, Klasik Dönem'de Tomisa olarak bilinen merkezdir (Salvini 1972). Urartu kenti olasılıkla bugün yukarıda adı geçen yazıttan ötürü, Yazılıkaya Tepesi olarak bilinen bir kale ile özdeştir. Arkeolojik araştırmalar sırasında burada Urartu seramiği bulunmuştur (C. Işık 1987). Urartu için tipik olan basamaklı bir tünel, komşu köy Habibuşağı'nda kazılan bir Urartu mezarlığı da Tumişki'nin burada olması gerektiğini destekleyen dayanaklardır.

Kralın ismi Hilaruada'yı (belki Kalparunda) I. Argiştı zamanının metinlerinden tanımaktayız; ancak burada bir hanedan isminin tekrarlanması mı yoksa aynı kişinin mi söz konusu olduğu net olarak anlaşılamamaktadır.

Metinden, Geç Hitit Malatya'sının Urartu Devleti'ne haraç ödeme yükümlülüğü olduğu anlaşılmaktadır. Fırat'ın ötesindeki geniş bölgelerin kalıcı fetihlerinin, bu tip batı seferlerinin amacını oluşturamayacak olmasına rağmen –nitekim görünüşe bakılırsa başkent Milid /Arslantepe fethedilmemiştir– Urartu Devleti, Geç Hitit prensliklerine karşı Aşşur'dan tanıdığımız bir rolü üstlenmiştir.

Burada tarihi olayların betimlemelerini bir süre için bir yana bırakarak, tarihi kaynakların kendileri üzerine kimi değerlendirmeler yapılacaktır: Yıllıklardaki belli bölümlerin uzak bölgelerdeki yazılı anıtlardaki ifadelerle uyumu konusu (örneğin Sarduri Yıllıklar'yla Habibuşağı ve Seqendel yazıtları konusunda), kraliyet yazmanlarının çalışma tarzı üzerine düşünmeyi gerektirir. Aynı durumu Aşşur kaynaklarından da bilmekteyiz. Eyalet yazıtlarının taslaklarının kil tabletlere yazılıp anıtsal yazıt olarak stel ve kayalar üzerine geçirileceği ilgili yerlere gönderildiğini de bilmekteyiz (Grayson 1980a: 169). Şimdiye kadar kil tab-

letten arşiv kopyası bulamamakla birlikte, Urartu'da da aynı yöntemin kullanıldığını kabul edebiliriz. Yıllıklar, eyaletlerdeki yazıtlardan daha geç bir dönemde yazıldıklarından, başkentte içlerinden savaşlarla ilgili kısımların alınıp yıllıkların kurallarına uygun bir hale getirilen bu arşiv belgelerinin korunmuş olması gerekir. Urartu için yanıtı halen net olmayan soru, bunların hangi malzeme üzerinde yazılı olduğudur. Nitekim aşağıda da belirtileceği gibi II. Rusa zamanından önce (7. yüzyılın ilk çeyreği) kil tabletler tercih edilmemiştir. Belki ahşap veya deri gibi dayanıksız malzemeler kullanılmıştı. Her durumda Urartuların geniş topraklarını yönetmek için, yazılı iletişimi sağlayan kullanışlı bir araca sahip olduğunu kabul etmek zorundayız.

Surp Pogos Steli üzerinde anlatımı korunagelen son sefer (madde 4), başka hiçbir yerden tanımadığımız Rihiša Ülkesi'ne yöneliktir. Ganimetlerden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu ülke, sık yerleşim dokusu gösteren, hayvan sürüleri bakımından oldukça zengin bir ülkedir.

Bir diğer boşluktan sonra devam eden batı nişindeki yazıtın ilk kısmı (madde 5), görünüşe göre aynı yıl içinde yapılmış ve 3 aynı yöne doğru yönelik seferlerle ilgilidir. Bunlardan 1. Sefer Zagros Dağları'nın diğer yanında, Urumiye Gölü'nün güneyinde, Mana'dan Babilu ve Baruata'ya kadar uzanan ülkeye (belki Babilce Namri'ye uymaktadır; Diakonoff-Kashkai 1981: 18) yapılmıştır. 2. Sefer Transkafkasya'nın kuzeyine yönelmiş olup Etiunu ve Erikuahi ülkelerini hedeflemişti. 3. Sefer ise batıya doğru yapılmış, Yeni Aşşur'un Şubria Ülkesi'nin batısındaki (Diakonoff-Kashkai 1981: 96) Urme Ülkesi'nin alınışıyla sonuçlanmıştı. Hangi yıl olduğu kesin olarak belirlenemeyen bu yılın, II. Sarduri'nin askeri etkinliklerinin en önemli dönemlerinden birini oluşturduğu görülmektedir; görünüşe göre her üç sefer de aynı yıl, farklı ordular tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir çeşit zarf olan *ikukani* MU, "aynı yıl" veya "yılın akışı içinde" anlamında olup eşzamanlılığı ifade eder.

Hazine Kapısı Steli'nin tahrip olmasından kaynaklanan bir boşluğun ardından (madde 6) Kulha'ya yapılan sefer (Hchl, No.103 §3 III) bunlara eklenir. Bu sefer sırasında Huša denen bir bölgenin kralı olan Haha esir alınır. Bu yöre Argiştî Yıllıkları'nın başında

adı geçen Diauehi ile aynı bağlamda anıldığından, Kulha Ülkesi (Klasik Dönem’de Kolkhis), olasılıkla Kars-Sarıkamış hattının kuzeyinde, oldukça dağlık bir bölgeye konumlandırılmaktadır (“Kolkhis’lilerin dağları”: Ksenophon, *Anabasis* IV, VIII, 23).

Olasılıkla Urartu Seferi’yle aynı dönemde Hellenler, Sinope kolonisini ve Karadeniz’in güneydoğu kıyısındaki Trapezosia emporionu’nu* kurmuşlardır (yaklaşık M.Ö. 750). Bu durum kuşkusuz Doğu Anadolu’daki madenlerin, özellikle de gümüş ve demirin çıkarılmasıyla ilgilidir (Drews 1976).

Sarduri’nin 2. defa bir Kulha Seferi’nden söz ettiği metninde –bu sefer sırasında Kral Meša’nın Ildamuša Kenti’nin de fethedildiği anlatılır– açık olarak bir ganimetten söz edilmemekle birlikte, “demirden (AN.BAR) bir mühür yaptığı ve Ildamuša Kenti’ne bir yazıt diktirdiği” biçiminde bir ifadeye yer vermesi önemlidir. Bu, demir adının Urartu metinlerinde şimdiye dek bilinen geçtiği tek yerdir ve Hellen kaynaklarında çeliğin (karbonlaşmış demir) üreticisi olarak sözü edilen Khalyb halkının yaşadığı bölgenin (Trabzon ve Samsun arası) doğu sınırını oluşturan Kolkhis (Kulha) Bölgesi’yle aynı bağlam, dikkate değer bir şekilde bunu izlemektedir. Böylece Kolkhis Bölgesi de Eski Doğu kaynaklarındaki en erken belgelenişini bulmaktadır.

Kulha’ya ilk defa saldırılan yıl ve bunu izleyen diğer yıl, Urartu ordusu Transkafkasya kavimleri Abiliani (Ermenistan’daki Abelan Bölgesi) ve Eriaḫi (Leninakan Bölgesi) ile (Diakonoff-Kashkai 1981: 2, 30) ile Etiu Kralı Diuṣini, İganiehi’ye yönelirler. Burada, “kavime ait oluş” anlamında karşımıza çıkan “İgani”, I. Argiṣti Yıllıkları’nın yukarıda aktarılan kısmında (HchI, 80Ş I V), II. Sarduri’nin Çıldır Gölü yakınında Taşköprü’de bulunan yazıtında (HchI, No.108), Maqaltuni ile ilişki içinde verilmiştir. Sıkça karşımıza çıkan kaya yazıtları ve buna bağlı olarak yazıtların birbirleriyle ilişkileri kapsamında kaynak oluşturuyor olmaları, Doğu Anadolu tarihi coğrafyasının yeniden kurgulanması bakımından son derece zengin verilen sunmaktadır.

* Günümüz Trabzon kentinin olduğu yerde, Hellen kolonizasyon döneminde kurulan pazar yeri. (r.n.)

Belirtildiği gibi, bundan 1 veya 2 sene sonra Urartular tekrar Kolkhis'e girmek zorunda kalırlar (madde 7). Aynı yıl Uiteruhi'ye karşı Transkafkasya Seferi de başlar. Adı geçen şemadan da anlaşıldığı gibi, Urartular hemen her yıl kuzey bölgelerine yağma seferleri düzenlemektedirler.

Bir diğer boşluğun ardından yıllıklar (madde 8), doğuda Puluadi Ülkesi'ne karşı yapılan bir seferden ve buranın kraliyet kenti Libliuni'nin alınışından söz eder. Savaşa ilişkin olayların alışıldık betimlerinin ardından Sarduri, orada bir kaya yazıtı düzenlettirdiğini de bildirir. Bu, Tebriz'in kuzeydoğusunda bulunan ve neredeyse kelimesi kelimesine yıllıklardaki gibi Libliuni'nin fethini anlatan son derece okunaklı Seq/kindel Yazıtı'dır (Salvini 1982d); ki bu yazıt ülkeyi ve kenti hatasız bir biçimde konumlandırımızı mümkün kılmaktadır. Bundan başka bu sefer sırasında mağlup edilen Puluadi kralının adını (Ultudianu) ve Banşadini adında bir kavimi de öğrenmekteyiz. Urartu ordusu bu tarihe değin doğuya bu kadar uzanmamıştı; yıllıkların metnine göre Sarduri yalnızca köyleri yakıp insanları sürgün etmekle kalmayıp aynı zamanda "kaleler de yaptırmıştır". Oldukça bereketli olan bu tepelik bölgedeki söz konusu kalelerden biri, W. Kleiss tarafından Seqendel'de bulunmuş olan ve bir Urartu kalesinin karşısında yer alan kale harabesi olmalıdır (Kleiss-Hauptmann 1976: 30, No. 27). İmar etkinlikleri, bu seferin ganimet amaçlı olmayıp planlı bir fetih olduğunu göstermektedir.

Aynı yıl ayrıca zaman zaman adı geçen savaş hedeflerinden biri olan Transkafkasya'daki Eriaşi'ye karşı bir sefer de gerçekleştirilmiştir.

Bunu izleyen yıl, savaş alanı tekrar doğudan batıya kayar. Urartu ordusu tekrar Fırat'ı aşar ve Melitene'deki üs noktalarından Kommagene Krallığı'nı fethetmek için harekete geçer:

"Sarduri konuşuyor: Kumaşa Kralı Kuşaşpi'li bağımsızdı: (Başka) hiçbir krala burada hediye verilmemişti (olasılıkla "haraç verilmemişti"). Sarduri konuşuyor: Efendim Haldi'ye, Fırtına Tanrısı'na, Güneş Tanrısı'na ve Biainili'nin tanrılarına dua ettim ... Tanrılar beni duydular, bana yolu açtılar, Kommagene (Kumaşai) Ülkesi'ne yola çıktım. Müstahkem kraliyet kenti Uita'yı savaşıarak aldım; bir gölün kıyısındaki kraliyet kenti Halpa'yı kuşattım(?). (Kuşaşpi) önüme çıktı, diz çöktü, ben onu (tahtına) kaldırdım; ba-

na 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 3.000 elbise, 2.000 tunç kalkan ve 1.535 tunç kabı haraç olarak verdi.” (Hchl, No.103,\$9).

Düz anlatımda bunu gene bir kesinti izler.

Bu savaş ya M.Ö. 743 yılından önce ya da tam bu yıl içinde gerçekleşmiş olmalıdır. Zira bu noktada Aşşur ve Urartu kaynakları birbirleriyle kesişmektedir. III. Tiglatpilesar Yıllıkları (M.Ö. 745-727) kötü durumda olmalarına karşın (Schramm 1973: 125 vd), yönetiminin 3. yılında Urartulu Sarduri ve onun “birbirlerinin gücüne karşılıklı olarak güvenen” bağlaşıkları Arpad’lılar Mati’-ilu, Milidu’lu Sulumal ve Gurgum’lu Tarhulara karşısında bir galibiyeti bildirmektedir (Luckenbill 1926: \$769). Metin parçalar halinde olmasına rağmen Sarduri’nin, “ülkesinin sınırı olan” Fırat köprüsü üzerinden kaçışı hakkında bilgi ediniriz. Urartu ordugâhına yapılan saldırı sırasında oldukça yüklü bir ganimet de Aşşurluların eline geçer: “yatağı ... faytonu, silindir mührü ... yüzükleriyle beraber ... araba, atlar, katırlar ...”. Ne yazık ki, metinde ganimetin ayrıntılı betiminin yapıldığı bu kısım eksikliklerle doludur.

Aşşurlulara karşı kaybedilen bu savaşın ardından Kummuhu’lu Kuštaşpi (Urartu kaynaklarında Kuštaşpi’li Kumahalhi), Tyros’lu Hiram, Kue’li (Kilikia) Urik(ki), Karkemiş’li Pisisir, Gurgum’lu (Maraş Bölgesi) Tarhulara ve diğer beylerle birlikte Arpad da (bugün Halep’in kuzeyindeki Tel Rifad) Aşşur kralına haraç öder. 743 yılı için Aşşur eponim listesinde “Arpad’da Urartu yenilgiye uğratıldı” biçimindeki tipik kısa ifade yer alır (RLA II: 430).

Tiglatpilesar’ın II. Sarduri ile girdiği askeri bir çatışmadan söz eden anıtsal yazıtlar da bu bağlamdadır. Ancak eski araştırmalarda bunlar, eponim listeleri o yıl içinde “Urartu’ya karşı olaylar”ı kaydettiğinden, 735 veya 734 yıllarına tarihlenmektedir (Lehmann-Haupt 1926: 332 vd; RLA V: 623, Kiştan maddesi).

Nimrud’da ele geçen taş bir levha üzerinde, olasılıkla Tiglatpilesar’ın bize ulaşan en eski yazıtında, aşağıdaki olaylar aktarılmaktadır (Luckenbill 1926: \$785):

“Urartulu Sarduri bana karşı ayaklandı ve Mati’ilu ile birleşti. Kumuhi’nin bölgeleri Kiştan ve Halpi’de onu yendim ve bütün ordugâhını elinden aldım. Silahlarımın cılgınlığından korkarak, hayatını korumak için kaçtı

(farklı şekli § 813: "Hayatını kurtarmak için bir kısrağ üzerinde kaçtı ve gece dik bir dağ olan Sihak'a sığındı.") Kendi kenti Turuşpa'da onu kuşattım ve pek çok savaşçısını kentinin kapılarının önünde öldürdüm. Geniş Urartu Ülkesi içinde 60 çift saatlik bir mesafeyi (diğer bir görüşle 80) yukarı sınırından aşağı sınırına kadar kahramanca yürüdüm, yürüdüm ve hiçbir direnişle karşılaşmadım. Ulluba Ülkesi'nin tümü, Kaştiru, Parisu, Taşuha, Mantup (?), Sardaurri (vs) kentleri ... Nal Dağı arkasında yer alan Urartu kalelerini Aşşur sınırlarına kattım ..."

Bir diğer tarihi metinde (Luckenbill 1926: § 796-797) bu defa Ulluba'nın fethinden sonra bir Anadolu-Kuzey Suriye ittifakıyla gerçekleşen çarpışma aşağıdaki biçimde aktarılmaktadır:

"[Urar]tulu [Sarduri], Milidu'lu Sulumal, [Gurgum'lu] Talhuara, Kummu-ğu'lu Kuşaşpi'yi yağmalayıp götürmek için [...] Kummuğu'nun bölgeleri Kiştan ve Halpi arasında [yendim]. Sinzi Nehri'ni yün gibi kırmızıya boyadım [...] onların [...] ellerinden aldım [...] onun kral yatağını [...]"

Doğu Habur'da yer alan Ulluba'nın fethi, Aşşur topraklarının Urartu aleyhine ciddi bir genişleme göstermesi anlamına gelmekle beraber, esasen bu 60 yıl kadar önce Minua zamanında kaybedilen bir Aşşur bölgesinin geri alınmasıdır (bkz. yukarıda 2.3). "Ulluba'ya karşı" yapılan bir harekâtı Aşşur eponim kayıtları 739 yılına tarihlemektedir. Coğrafi ve siyasi bağlamından ötürü, zaman olarak birbirinde aynı seferlerin bu anıtsal yazıtlarda bir arada verildiği kesindir. Tiglatpileasar iktidarının 3. yılı için söz konusu olan sapmaları bazı araştırmacılar, Urartu'ya karşı farklı seferler olarak yorumlasa da -ki bunlardan ikincisi (eponimde: "Urartu'ya karşı") 735'te gerçekleşmiştir (Piotrovskij 1966: 116 vd; Barnett 1980: 350)-, kimi detaylardaki örtüşmeler de bazı araştırmacıları tam tersini düşünmeye yönlendirir. Öncelikle anıtsal yazıtların birinde adı geçen bağlaşıklar, 743'tekilerin neredeyse aynısıdır; ikincisi Arpad'daki savaştan sonra (741) ülkesi Bit Agusi bir Aşşur eyaleti haline gelen Mati'ilu'nun siyasi çabalarının olması, hatta ittifakın başına geçmesi (Na'aman 1991) pek olası değildir. Son olarak, Sarduri'nin "kral yatağı"na dair bütün anıştırmalar, Sarduri'nin yenilgisinden söz eden bütün metinlerin 743'te meydana gelen savaşı konu ettiği sonucuna götürür. Bize temel olan Sarduri Yıllıkları'nda, Urartular tarafından verilen bilgiler, büyük bir olasılıkla aynı savaşla ilgili-

dir; bu nedenle de aynı yıla, 743'e tarihlenmelidir. Kommagene Kralı Kuştaşı'lı ve Hılpa Kenti'nin adlarının her iki kaynakta da geçmesi bu kanıyı güçlendirir.

Olayları her iki taraf da gerçek olarak yansıtmamaktadır: Sarduri sadece seferinin başarılı geçen ilk bölümünü aktarmakta (Kommagene kralının haraç ödemesine kadar), Aşşurlularla çatışması ve yenilgisi konusunda susmaktadır. Metnin korunmamış kısmında bu olaydan söz edilmiş olması mümkün değildir. Tiglatpilesar ise zaferinin sonuçlarını abartmaktadır. Örneğin Urartu başkenti Tu(ru)şpa'nın kuşatılması gerçekleşmemiştir. Fırat'ın geçilmesinden de söz edilmemektedir. Fırat'ın diğer yanındaki Urartu Bölgesi'nden hiçbir yer adı verilmemiştir. Oysa Urartu'nun sınır kalesi Ulluba'nın fethi bahsinde (739) yer isimleri ayrıntılı bir biçimde listelenmişti. Ayrıca Tiglatpilesar'ın, Urartu topraklarındaki ilerlemesini betimlerken seçtiği kalıplar da sıradan olup daha ziyade propaganda amaçlı edebi kalıplardır. Aşşurluların karşısına Urartu topraklarında bu denli ileri gidildiğinde ortaya çıkması gereken engellerden de söz edilmemektedir, ki Tiglatpilesar şüphesiz bu engellerin üstesinden gelme konusunu anlatmadan geçmezdi. Nitekim Tuşpa yolundaki Palu (Minua'nın Şebeteria'sı) gibi kaleleri almasının gerekmesinin ötesinde, yılın da ilerlemiş olduğunu hesaba katarsak, Fırat ve Van bölgeleri arasındaki mesafenin de çok büyük olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Urartu ordusu Kommagene'ye geldiğinde yılın uygun zamanının da sonuna doğru yaklaşılmıştı. Tiglatpiesar için ise, hazırlıklı olmamasının yanı sıra bu denli uzağa yönelik bir karşı sefer için kuşkusuz çok geçti.

Yakınında savaş alanının bulunduğu Kiştan ve Hılpi'nin isimleri, bu yerleri bugün Birecik Bölgesi'ndeki Küştam ve Halfeti olarak saptamamıza (Lehmann-Haupt 1910: 483; 1926: 334; bkz. RLA, Kiştan maddesi) izin vermektedir. Oldukça titiz bir şekilde yapılmış yeni bir tarihi coğrafya araştırması, "bir göl kenarında bulunan" Hılpa(ni)'nin konumlandırması için, aynı isimli gölün kıyısındaki Gölbaşı'nı önermektedir. Burada bir höyük de bulunmaktadır (Astour 1979). Sinzi Nehri savaşın geçtiği yer için bir diğer topografik nirengi noktasıdır; bu ne-

hir, Fırat'ın bir kolu olan Göksu Nehri olup Klasik Dönem'deki Singas Nehri'yle bir tutulur (19. yüzyıl Türk coğrafyacılarına göre Senga; Forbiger 1843: 640).

III. Tiglatplesar'a ait bir diğer yazıt henüz yayımlanmamakla birlikte, içerik itibarıyla kısmen bilinmemektedir (Na'aman 1991: 90). Burada bir diğer ayrıntı da verilmektedir: Buna göre Kumuhi kralı, Aşşurlulan Urartuların ordugâhına götürerek saldırıyı bir hayli kolaylaştırmıştır. Her iki kaynağı da değerlendirmelerimize katacak olursak aşağıdaki senaryo ortaya çıkar: Sarduri 743 yılında ordusuyla birlikte, şüphesiz garnizonunun bulunduğu Melitênê'den yola çıkarak, bugün de Malatya'yı Gölbaşı'na bağlayan yol olan Reşadiye Geçidi'nden Toroslar'ı aşar. Kummuhu'nun 2 kenti Uita ve Halpa'yı fetheder; bunlardan ikincisi Gölbaşı Gölü'nün kenarındadır. 3. bir kent olan ve Kuştaşı'nın sığındığı anlaşılan Parala Kenti'ni kuşatır. Gerçi Kuştaşı haraç öder, ancak derhal Arpad'ı kuşatmakta olan Aşşur kralına da başvurur. Bu şekilde Urartuların kendi ülkesinden atılmalarını sağlar. Bu ani ittifak değişikliği, Kuştaşı için Aşşur boyunduruğunun Urartu boyunduruğundan daha tahammül edilir olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Urartu ve Aşşur'un Kommagene'ye karşı gerçekleştirdiği ve birbirini takip ettiği varsayılan bu 2 seferin, daha önceki yeniden kurgulama denemelerine karşı olan üstünlüğü, Sarduri Yıllıklarında 743 yılına kadar kaydedilen olayların tam bir görünümünü sunmasıdır. Ancak bunun önkoşulu, Sarduri ve V. Aşşur-nêrârî arasındaki çatışmanın, Aşşur-nirari iktidannın ilk yılına yani 754 yılına tarihlenmesidir.

Gerçekte kendisinin iktidara geldiği yıl Arpad'a bir sefer gerçekleştirilmiş ve bu yıl Mat'ilu ile yapılan bir anlaşma ile sonuçlanmıştır (Weidner 1933; Parpola-Watanabe 1988: 8-13). Aşşur kralının Orta Fırat Bölgesi'ndeki varlığı, Urartularla ilk çatışmalara da neden olmuştur; söz konusu anlaşma da bununla ilgili olmalıdır. Son derece eksik kısımları olan bir bölümde, Hatti Ülkesi'nden ve bir Urartuludan (olasılıkla Sarduri'den) söz edilir. Ancak kısa bir süre sonra Mat'ilu anlaşma metnine sadık kalmayarak tekrar Urartu saflarına geçmiştir.

Fakat bu görünüşe pek uymayan birtakım noktalar vardır: Melitē'nin daha önce Urartu egemenliğinde olması, Aşşur-nērārī'ye karşı bir zaferi mümkün kılar. Ancak öte yandan Metilene bundan 2 yıl sonra ele geçirilmiştir (madde 3). Bu dönemde Aşşur ve Urartu'nun birbirleriyle karşılaşmasının bir başka cephede gerçekleşme olasılığı da hesaba katılmalıdır.

Şu halde Sarduri Yıllıkları'nda, Aşşur-nērārī ve Kumaşa Seferi'nin arasında, 754-743 yıllarını kapsayan dönemde gerçekleşen olaylar nasıl dağıtılmalıdır? Eğer net olarak belirtilen yıl bitişlerini, metindeki boşlukların değerlendirilmesinde de göz önünde bulunduracak olursak, yaklaşık 11 yıllık bir zaman dilimine ulaşırsınız, ki bu da sorunlu bu zaman aralığına tam olarak oturur.

Böylece Urartu tarihinin kısa bir dönemi için, zaman dizininde aşağıdaki kesin tarihlere ulaşılmıştır.

Sarduri'nin tahta geçtiği yıl: 756 (± 1)

V. Aşşur-nērārī'yle çatışma: 754

Malatya Seferi: 753/753

1. Kulha Seferi: 749

2. Kulha Seferi: 746

Puluadi'ye : 744

Kumaşa Seferi : 743

Trankafasya'ya yönelik adı geçen son sefer: 740

Tiglatpilesar'a karşı alınan yenilgiyle, Urartuların doğal bariyer Toroslar'ı aşarak Kommagene'de kendi varlıklarını pekiştirme planları başarısız olmuştur. Dahası bu yenilginin ardından, kesin olarak Fırat'ın doğusuna çekilmek ve Melitē Bölgesi'ni terk etmek zorunda kalınmıştır. Nitekim Tiglatpilesar Fırat'tan boşuna "(Sarduri'nin) ülkesinin sınır." olarak söz etmemektedir. Bu tarihten itibaren sadece Kummuşu'lu Kuştaspi değil Milidu'lu Suluma, Gurgum'lu Tarhulara ve Tabal'lı Uassurme de III. Tiglatpilesar'ın yazıtlarında Aşşur'a karşı haraç yükümlülüğü olan beyler olarak geçmektedir. Kuzey Suriye-Anadolu birliğinin bu şekilde şiddet kullanılarak dağıtılmasıyla (Wäfler 1981) Aşşur, Doğu Toroslar'daki önemli hammadde bölgesini de tekrar denetim altına almayı başanır. Ancak bölgedeki Aşşur karşıtı eğilim de var-

lığını korumaya devam eder. 743 yılındaki oluşumun bir benzeri, bundan 30 yıl sonra II. Sargon'a karşı I. Rusa'nın, Gargamişli (Karkamış) Pisiris, Muşki'li Mita (Phrygial'lı Midas) ile bir araya gelmesiyle oluşmuştur; gene 709 yılında Kummuğu'lu Mutallu ve II. Argiştı de bir bağlaşma yapmışlardır.

Bunu izleyen 3 yılda -Sarduri'nin yıllıkları bu süre içine uzanmaktadır-, Urartular başka cephelerde, Transkafkasya ve Mana ülkelerinde meşguldür. Aşşur'la olan çatışma Kuzey İran bölgelerine kaymıştır. Sarduri hakkında 740 yılından itibaren tarihlenebilir bilgiler gelmemektedir. Bu nedenle de bu kralın ne kadar bir süre egemen olduğunu bilmemekteyiz. Yukarıda da belirtildiği gibi, yıllıklar eksiksiz değildir. İktidarının son yıllarının olayları olasılıkla artık kaydedilmemiştir. Çıldır Gölü kıyısındaki Taşköprü Kaya Yazıtı 2 yer adı vermektedir; oysa bize yıllıkta aktarılan bilgiler arasında Uḫimeali Ülkesi ve Maqaltuni Kenti bulunmamaktadır. Şayet adı geçen savaş, herhangi bir şekilde tahribattan kaynaklanan bir boşluğa denk gelmediyse, 740/739 civarında gerçekleştiği kabul edilmelidir. Aşşurluların eponim listesinde 735 tarihi verilen Urartu Seferi'nin ana hatları belirsizliklerini hâlâ korumaktadır.

Urartu'nun önemli tüm kralları gibi Sarduri de ardında mimari anıtlar bırakmıştır. Kuşkusuz en önemli projesi başken Tuşpa'nın 20 km güneydoğusunda kurduğu ve atalarının geleneğini izleyerek Sardurihinili adını verdiği kenttir. Burası, ünlü kazı yeri Çavuştepe olup (Erzen 1978, 1988) yüksek ve uzun bir teppe üzerindedir. Hoşap Suyu Vadisi'nde yer alır ve Van kayalarıyla benzerlik gösterir. Bu kale üzerinde yeni Urartu kuruluşlarının tipik özellikleri tanınabilmektedir: Geniş bir alan içindeki kayaların işlenmesi, kalın koruma duvarları, kaya sarnıçları, erzak depoları ve kalenin altında bir sulama kanalı. Her iki kalede yapılan kazılar (Yukarı ve Aşağı Kaleler), şaşılası derecede iyi durumda ele geçen tapınak yapılarını ortaya çıkarmıştır. Ana kalede (Aşağı Kale), üzerindeki yazıta göre yerel bir tanrıya, İmuşini'ye adanmış, kare planlı tipik bir kule tapınak (Urartuca susi) bulunmuştur. Urartu yapı sanatının mükemmelliği bu tapınağın parlatılmış, milimetrik bir özenle yerleştirilmiş bazalt

bloklardan oluşan cephesinden başka bir yerde bu kadar güzel bir şekilde gözlenemez. Parlak taş üzerinde yer alan yazıt, Urartu taş işleme sanatının usta işi örneklerindendir ve mutlaka sadece kralın övülmesine değil, aynı zamanda estetik bir kaygıya da hizmet etmiş olmalıdır.

2.6 I. Rusa ve Assur'a Karşı Savaşlar

III. Tiglatpilesar ve II. Sarduri arasındaki çatışmalar Urartu Devleti'nin batı sınırında meydana gelirken, I. Rusa zamanında da tekrarlanan ve uzun yıllar süren Aşşur-Urartu çatışmalarının sahnesi bu sırada doğuya, Zagros Bölgesi'ne kayar. Bu kayış Batı İran Bölgesi'nde yoğun bir fetih siyaseti uygulayan yeni ve güçlü bir yöneticinin, yani II. Sargon'un yükselişiyle aynı döneme denk gelir.

Uğrunda savaşılan bölge 719 yılından beri, ağırlıklı olarak Mana halkının yaşadığı Kuzeybatı İran Yaylası'dır. Anıtsal yazıtları gibi (Winckler 1889: 97-135), Sargon Yıllıkları da büyük bir canlılıkla askeri çatışmaları betimlemektedir (Lie 1929: 9 vd). 719 yılında III. Tiglatpilesar zamanından beri Aşşur vasalı olan Mana Kralı İranzu, Zikirtu beyi Metatti'ye karşı kimi bölgeleri kaybeder. Mana'lar arasındaki bu iç siyasi krizi I. Rusa (Urartulu Ursa) 3 yıl sonra (716) kendi amaçları için kullanır.

Görüldüğü kadarıyla Urartu müdahalesiyle birlikte Mana'lar arasında bir Urartu, bir de Aşşur yanlısı 2 grup oluşur. Uişdiş beyi Bagdatti ve Zikirtu beyi Metatti, Urartu yanlısı gruptandır ve "tüm Mana'ların Kralı" Aza'ya karşı yürürler. Aynı zamanda da İranzu'nun oğlu ve ardılı olan Aza, tıpkı babası gibi Sargon'un başlağıdır. Uauş Dağı'nda kuşatılır ve düşmanlarının line geçmesinin ardından da öldürölür. Buna karşılık olarak Sargon, Bagdatti'yi yakalar ve Aza'nın cesedinin atıldığı Uauş Dağı'nda vahşice derisini yüzdürölür. Bagdatti'nin yerine Aza'nın kardeşi Ullusunu geçer, ancak kendisinin Urartu yanlısı tavrı, Sargon'u 2. bir misillemeye zorlar: Başkent İzirtu'yu yakar ve İzbia ile birlikte 2. bir kenti daha fetheder. Tahtını ve hayatını kurtarmak için Ullusunu boyun eğer ve Aşşur kralına haraç öder.

Buna karşın Metatti, Urartu'ya bağlı kalmaya devam eder ve daha sonra 714 yılında Uauş Dağı'ndaki savaşta Rusa'nın yanında dövüşür. 715'te Rusa, Sargon iktidarının 7. yılında Ullusunu'ya karşı yürür; 22 kaleyi fetheder, "Manna Valisi" Daiukku'yu Urartu vasalı yapar, oğlunu rehin alır. Daiukku adı, olasılıkla Herodotos tarihinde adı geçen (I 96-103) Med beyi Deiokes'tir (Med zaman dizini sorunuyla ilgili olarak bkz. Scurlock 1990).

Ancak Urartu ile yapılan bağlaşma uzun sürmez; Sargon, Daiukku'yu görevinden uzaklaştırır ve bu arada da 5 Urartu eyaletini ilhak eder. Bunu takiben Andia Ülkesi'ni fetheder ve daha önce İzbia ile birlikte adı geçen, "Mana'lar'ın krali kenti" İzurtu'da anıtsal bir yazıt yaptırır. İzbia olasılıkla bugünkü Ziviye ile özdeşdir. Burada Mana sanatıyla ilgili net bir fikir veren oldukça önemli bir define ele geçmiştir (Godart 1950).

Mana beylikleri Andia ve Zikirtu, Aşşur egemenliğinden tekrar kurtulmanın yollarını ararlar ve Urartu kralına elçiler göndererek, onu hazırlanmakta olan bir Aşşur Seferi'nden haberdar ederler. 714 yılında Sargon, ayrılıkçı eyaletler Andia ve Zikirtu'yu tekrar ele geçirmek için 8. Seferi'ne çıktığında yaz başıdır (tammuz ayı).

Aşşur-Urartu çatışmalarının sonucunu "yıllıklarda"kinden daha ayrıntılı bir biçimde betimleyen bir diğer kaynak, Sargon'un 8. Seferi'ni kapsamlı bir şekilde aktaran Louvre Müzesi'ndeki bir kil tablettir (Thureau-Dangin 1912; Mayer 1983).

Koyuncuk'tan (Ninive) bir grup mektup da konuya ilişkin bilgi vermektedir; bunlardan en önemlileri, haber alma servisinin yazışmalarıdır. Bu birim, veliaht Prens Sanherib tarafından Aşşur'un kuzey sınırını, özellikle Urartu birliklerinin hareketleri açısından denetmek ve Urartu Devleti'nin siyasi durumu hakkında bilgi edinmek amacıyla kurulmuştu. Bu arşivde bunların yanı sıra, Muşaşir beyi Urzana'ya ait 2 veya 3 mektup daha bulunur. Bunlar da Urzana'nın belirli bir dönemdeki konumunu yansıtmaktadır. Bu bağlamda, birkaç olaya Urartu bakış açısıyla değinen ve I. Rusa'ya ait olan Urartu ve Aşşur dilindeki bir yazıt da önemlidir.

Kaynaklardaki bu durum, tarihsel olayların oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bir değerlendirmesini yapmamızı mümkün kılmakla beraber, Aşşur tarafının kaynakları da giderek fazlasıyla ağırlık kazanmaktadır. Bu kaynakların, sadece Urartu Devlet'nin güney sınırından, Aşşur-Urartu cephesinden haberler verdiğinin de altı çizilmelidir. Diğer bölgelere ilişkin konularda, özellikle de I. Rusa iktidarının ilk yılları hakkında hâlâ az sayıdaki Urartu kaynaklarına bağımlıyız.

I. Rusa zamanına ait az sayıdaki Urartu metinlerine ait örneklerden ikisi, Sevan Gölü Bölgesi'ndeki yazıtlardır. Tarihi olaylar arası ilişkilerin anlaşılmasında görelî de olsa önem taşımaktadır; Urartuların kuzeydeki daimî saldırı alanı olan Transkafkasya ile ilgilidirler. Kolagran'daki yazıttan (Hch, No.118) Rusa'nın, "gölün bu tarafındaki dört kralı" yani Adahuni, Uelikuhi, Lueruhi ve Arquqini ülkelerinin kralları ile "gölün diğer tarafındaki" 19 kralı yenerek haraca bağladığını öğrenmekteyiz. Burada Urartuların, sadece örneğin Keşiş Gölü gibi küçük gölleri değil Van, Urumiye ve Sevan gibi büyük gölleri de göl olarak adlandırmaları, buna karşılık Aşşurluların Van ve Urumiye'yi deniz olarak kabul etmeleri ilginçtir. Diğer metin (HchI, No.119) Sevan Gölü'nün güneyinde yer alan Nor-Bayazıt (Kamo) Köyü'nde bulunmuştur. II. Sarduri'nin de istila etmiş olduğu Uelikuhi Ülkesi'nin tam konumlandırılmasını mümkün kılmaktadır. Urartuların kuzey cephesi hakkında bundan fazlasını bilmemekteyiz.

Batı Azerbaycan'da 70'li yıllarda bulunmuş olan I. Rusa'ya ait bir taş yazıt dinî mimariyle ilgilidir (Salvini 1977) ve siyasi tarihin yeniden kurgulanması bakımından herhangi bir anlam taşımamaktadır. Sadece devletin doğudaki bu bölgesinde Urartu iktidarının varlığını beğelemektedir ve net tarihi de kestirilememektedir.

Güney cephesi hakkında oldukça çok sayıda kaynağa sahip olmakla beraber bunların içerdikleri, parçalar halinde bulunan ve türdeş olmayan bilgilerin, öncelikle birbirleriyle bağlantılı şekilde bir araya getirilmeleri şarttır. Özellikle Koyuncuk mektuplarında yer alan bilgi ve raporların çokluğu karşısında, önemli olan olayları önemsiz, ufak vakalardan ayırmak son derece güçtür. Dahası kil tabletler iyi durumda da korunamamıştır. K. Deller tarafından

“Urartu Mektupları”nın büyük bir kısmının yapılan en son değeri-
lendirmesi (Deller 1984: Aşağıda metin numaraları verilecektir) ve
bunların tarihi değeri-
lendirmesi (Salvini 1984a; Kristensen 1988;
Lanfranchi 1990) bu dönemi yeni bir açıdan değeri-
lendirmeyi
mümkün kılmaktadır. Bu önemli belgelerin sonraki çözümlemele-
ri de (Parpola 1987; Lanfranchi-Parpola 1990 –İngilizce çevirisiy-
le birlikte) gelecekte de yeni tarihi ayrıntıları ortaya çıkaracaktır.

Aşşur-Urartu savaşının 715 ve 714 arasındaki seyri için zaman
dizinsel çerçeveyi, Sargon Yıllıkları’nda “8. Sefer” bölümü bize
iletmektedir. Elbette burada sadece Aşşur başarıları bildirilmek-
tedir: İran cephesi, Mana Bölgesi ve güneydeki Urartu eyaletle-
rindeki zaferler.

Urartu tarihindeki diğeri-
 önemli olaylar; Urartu denetimindeki
bölgelede Kimmerlerin ortaya çıkışı, Tuşpa sarayında bir komp-
lo, buna bağılı olarak bir ayaklanma ve I. Rusa’nın Muşasir Sefe-
ri Aşşur kaynaklarında da geçmektedir; ancak bu olayların za-
man dizinindeki sıraları anlaşılır değildir.

Sargon’un 8. Seferi’nin, Aşşur ve Urartu arasındaki savaşa nok-
tayı koyduğunu ve Kuzeybatı İran’ın kesin olarak fethi ile sonuç-
landığını bilmekteyiz. Buna eşlik eden diğeri-
 önemli olaylar, bir diğeri-
 deyişle bunun sonuçları arasında Rusa’nın ölümü, Muşasir Kralı
Urzana’nın tahttan indirilmesi, Muşasir’deki Haldi Tapınağı’nın
yağmalanması, hazinelerinin ve tanrıların (heykellerinin)
Aşşur’a götürülmesi yer almaktadır (Çizim 2).

Tüm bu olaylar kapsamındaki tek kesin tarih, Sargon’un 8. Sefe-
ri’nin tarihi olan 714 yılıdır. Tahminen bu metin, savaşın başa-
nyla bitmesinin hemen ardından kaleme alınmış, aynı yılın son-
baharında da Aşşur kentinde halkın önünde okunmuştur (Op-
penheim 1960).

Kelişin Geçidi’nin yakınında, Uşnawiyeh ve Revandiz arasındaki
yolda bulunan Topzawä ve Muşasir’deki Mergeh Karvan Anıt
Stelleri, Urartu ve Aşşur dillerinde olup I. Rusa tarafından ve ke-
sinlikle yukarıda belirtilen tarihten önce dikilmiştir. Urzana’nın
mektuplarının da 714’ten önce yazıldığı açıktır. Hem Urartulu Ru-
sa hem de Muşasir’li Urzana için 714 yılı, siyasi sonları olmuştur.

Ancak adı geçen çiftdilli yazıt ve Sargon'un 8. Seferi arasında kalan dönemi netleştirmek zordur. Urzana'nın mektuplarının ve haber alma biriminin diğer yazışmaların zamansal ve içeriksel düzeni sorunludur. Yakın zamanda bir araya getirilmiş ve bu şekilde değerlendirebilir bir duruma gelen Rusa'nın söz konusu çiftdilli yazıtının tümü, tarihi öneminden dolayı verilecektir.

1. Rusa'nın Çiftdilli Yazıtı

Metnin başı, muhtemelen üçte bir veya dörtte birlik bir kısmı, her iki stelde de ne yazık ki kaybolmuştur. İlk satırlar parçalar halinde korunagelmıştır. 1. Rusa'nın, kopyası sayesinde tekrar kazanılan çiftdilli yazıtı aşağıdaki şekildedir:

"... Muşaşir'e getirdiği[m şey] Au[...] Dağı [üzerin]de... kalaydan, bardak (ve) k[alaydan?] koyunlar... Aziqi Kenti'ne [1 ... ben] Rusa, Tanrı Hal[di]'nin hizmetkân ... Haldi [...] gün beni dinledi(?) [...] Kült sunularının koruyucusu olan [bal]ba[m], Muşaşir Kenti'ne [.....][büt]ün krallar, babalarım ve atalarım, ben [...] getirdim. Bütün krallardan [daha fazla/sık] ben Muşaşir Kenti'ne indim.

Urzana, tanrıların evinin kapısını (kastedilen tapınak) benim yüzüme [kapadı ve] Aşşur Ülkesi'ne kaçtı. Efendim Haldi onun kapısını [tekrar] açtı [ve ben(?)] burdan içeri [girdim].

Urzana'nın arkasından ordumla(?) beraber [gittim (?)]. Urzana savaşmak için karşıma çıktı. Haldi'nin izniyle ben, Rusa, Andaratu Dağı'na çıktım; ona bir [ye]nilgi tattırdım. Urzana'yı kendi ellerimle yakaladım ve onu [alt]ettim(?). Krallığını yapması için onu yerine yerleştirdim.

14 (veya 15) gün Muşaşir'de kaldım. Muşaşir Kenti'n[de] temiz(?) [kur]banlar kurban et[tim]; Muşaşir'in insanları [için] [.....] her gün bir ziyafet [düzenledim].

Ben Rusa, Haldi'nin hizmetkân, [insanların] hakiki çobanı, dövüşten korkmayan Haldi sarayının/Haldi kalesinin koruyucusu(?)[.....]. Haldi bana iktidar, güç ve bahtı verdi. Benim günlerimde Urartu Ülkesi daha da büyüdü, [düşman ülkesini] daralttı. Tanrılar bana mutluluk günleri verdi [...] mutluluk günlerinden fazlası."

Bu belgenin içeriği şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Urartu hanedanının eski Muşaşir tapınağıyla ilişkisini anırtırma,

2. Rusa'nın müdahalesinin gerekçelendirilmesi: Urzana'nın, Rusa'nın tapınağa girişini engelleyen düşmanca tavrı,
3. Rusa'nın askeri müdahalesi, Urzana'nın Aşşur'a kaçıışı, Andaratu Dağı'ndaki savaş (8. Sefer'deki Andaratu Geçidi),
4. Urzana'nın Muşaşir tahtına tekrar oturtulması, ancak Urartu vasalı olarak gerçekleşmiş olmalıdır,
5. Rusa'nın Muşaşir'de 15 gün kalışı, dini törenler ve halk için verilen şölen yemekleri,
6. Rusa'nın kendine yaptığı övgülerden oluşan kalıplar.

Bu metinde anlatılan olaylar ve Urzana'nın Aşşur sarayına gönderdiği mektup arasında bir ilişki olduğu gayet açıktır. Söz konusu mektupta Urzana, Sargon'un kimsenin kendi izni olmaksızın tapınakta dini ayinler yapamayacağına (Deller, No. 5.1= Lanfranchi-Parpola 1990: No. 147) yönelik uyarısına dayanmaktadır. Muşaşir kralı bu mektupla Aşşurlulara, Urartu kralının yaklaşmakta olan gelişini haber vermektedir. Urartu kralı önden 2 valisini de göndermiştir. Urzana, daha önce Aşşur kralını da geri çevirmediğini, bu defa da buna karşı bir şey yapabilecek durumda olmadığını da ekler.

Bu mektup, hem Urartu hem de Aşşur etki alanında bulunan, kırsıtlı ve görelî bağımsızlıklarını korumaya çalışan küçük beyliklerin durumunu da çok iyi biçimde yansıtmaktadır.

Urzana'nın bir diğer mektubu (Deller, 5.2= Lanfranchi-Parpola 1990: No.146, "Efendim krala. Kölen Urzana...") Sargon'a bağımlı olunan bir dönemdir: Urzana, görünüşe bakılırsa Kalhu'ya saraya çağırılmıştır. Bir diğer metin, yolculuğunun etaplarından söz etmektedir (Deller, No. 6.8= Lanfranchi-Parpola 1990: No.136). Muşaşir ve Aşşur arasında bu vesileyle de yenilenen bir anlaşma olması pekâlâ mümkündür. Urzana'nın Rusa'ya karşı düşmanca tutumu da bununla açıklanabilir. Buna göre söz konusu mektuplar Rusa'nın çiftdilli yazıtından daha eskidir. Bu yazıt da kendine göre, Urzana'yı askeri baskılarla tekrar değiştirmeye zorlayan koşulları anlatmaktadır; bu da Sargon'un 8. Seferi'nin sonunda (M.Ö. 714) ceza amaçlı askeri harekâtın nedeni olabilir.

Urzana, Aşşur ve Marduk karşısında ettiği yeminleri -olasılıkla "vasallar anlaşması"nın sonunda yer alan yemin tanınlarına dayanarak- bozmakla ve Rusa'ya gizlice elçiler göndermekle suçlanırlar (Lie 1929: 27). Urartu için tehlike oluşturan Kimmer akınları sırasında Urzana, Rusa'ya karşı düşmanca bir tavır sergilememiştir; hatta Aşşur haber alma biriminin bir mektubundan anlaşıldığı üzere, Urartu ile bir bağlaşma içinde olduğu anlaşılmaktadır:

"Uesi'nin (Urartu) valisinin elçisi Urzana'ya geldi ... (ona dedi ki, Birliklerin gelsinler" (Deller, No. 2.1 = Lanfranchi-Parpola 1990: No.145).

Urartuların Kimmer halkıyla (Aşşurca Gimirra) çatışmasına Konyuncuk arşivindeki birkaç mektup da yer vermektedir (Deller'e göre 1. ve 2. grup). Gizli servisin güvendiği haber alma kaynakları, kral ve valilerin bulundukları muhtelif yerler, Urartu birliklerinin hareketleri, bir diğer dikkati çeken durumda ise -muhtemelen Kimmerlere karşı- teyakkuza geçmeleri hakkında bilgi vermektedir. Diğer mektuplar, Urartu'nun aldığı ağır bir yenilgiden söz eder. Bu yenilgi sırasında Urartu valisi öldürülmüş, *turtanu* yani ordu komutanı Qaqqadanu düşman tarafında esir alınmıştır. Urartu kralının adı geçmese de bu olayın, ardılı II. Argišti zamanına değil, I. Rusa zamanına denk geldiği kesindir (Salvini 1984a: 42 vd).

Kimmer akınları sadece Eski Doğu yazınında kaydedilmemiş, aynı zamanda Hellen tarih yazımında (Herodotos) ve eski Hellen literatüründe de bu olay yerini bulmuştur. Bu bağlamda söz konusu akınların tarihsel zaman dizinindeki yeri ve Kimmerlerin geldikleri yer üzerine sorular ortaya çıkmaktadır (Lehmann-Haupt 1921).

Kimmerlerin ilk akınlarına ilişkin tarih konusunda Eski Doğu zaman dizini net bir tarih vermektedir; zira II. Sargon'un (721-705) yazışmaları arasında konuyla ilgili metinler vardır. Bazı noktalar bu akınların, 714'teki 8. Sefer'in hemen öncesinde, eğer aynı yıl içinde değilse bile büyük bir olasılıkla 715 yılında gerçekleştiğine işaret etmektedir. Daha önce yukarıda alıntı yaptığımız bir mektup (Deller, No. 2.1= Lanfranchi-Parpola 1990: No.145), en azından kabilenin geldiği yol hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir:

"Bu Kimmer çekildi. Mana Ülkesi'nden Urartu Ülkesi'ne girdi..."

Eski Doğu kaynaklarının yardımıyla, Kimmerlerin Kafkasya'dan gelerek batıya yöneldiklerini (fakat güneydoğudaki Mana Ülkesi'ne değil) söyleyen Herodotos geleneğiyle birlikte ortaya sorunlar da çıkmaktadır. Elbette bu hareketin sadece son aşamasını, yani Urumiye Gölü'nün güneyine konumlandırılan Mana Ülkesi'ni bilmekteyiz. Ancak bu da Kimmerlerin geldikleri ülke konusunda bize bilgi vermekten uzaktır. Fakat Assarhadon (M.Ö. 681-669) zamanından kalma daha geç bir kaynak, Kimmer savaşçıları ile İran halkı Med ve Mana'lar arasında bir ilişki sergiler (Salvini 1984a: 46; Starr 1990: No. 24 ve 43).

Herodotos'un Kimmerleri takip eden İskitlerin Med Ülkesi'ne girdiklerini söylemesinde (IV. 12), tarihsel bir geri plan olabilir; zira her iki halkın da Hazar Denizi Bölgesi'nden İran Yaylaları'na girmiş olması pekâlâ mümkündür. Tam olarak Herodotos'un anlatılarıyla ilgili olan, bu bağlamda Assarhadon zamanından bir diğer metin büyük önem taşır. Güneş Tanrısı'na yönelik bir kehanet sorusu şöyledir:

"Mana Bölgesi'nde bulunan İskit (İşguza) birlikleri Mana Bölgesi'nden çıkacak mı?"

Buna verilen yanıt ise aşağıdadır:

"Mana Bölgesi'nde bulunan İskitler harekete geçecekler ve Hubuskia geçitlerinden geçip Harrania ve Asinus kentlerine karşı yürüyecekler ve Aşşur [topraklarını yağmalayıp çok sayıda ganimet] alacaklar."

Herodotos'a göre Mana Bölgesi Media'dan çok uzak değildir (bkz. Harita 1 ve 2). Aşşur kaynaklarında her ikisi de oldukça geniş, hiçbir dönemde istilacı göçebe kavimlere karşı direnmemiş ve kısmen de yaşanmayan bölgeleri ifade etmektedir.

"Kimmerlerin ülkesini" Transkafkasya'da konumlandırmak isteyen tez, yüksek düzeydeki bir Aşşur memuru olan Aşşur-rêşu-ja'nın mektubunda yer alan ve henüz tam olarak anlaşılamayan bir coğrafi ifadeyle de desteklenmektedir:

"Guriania, Urartu ve Gamira arasındaki bir bölgedir: Urartulara haraç verir. Urartular Gamirra'ya karşı sefere çıkınca, bu sefer Urartulara bir yenilgi getirdiğinde, onların bu kadar çok [...] Guriania [...] bu [...] bir bölümünü öldürdü (ve) diğer bölümünü esir aldı ..." (Deller, No. 1.1= Lanfranchi-Parpola 1990: No. 92).

Sovyet araştırmacılar Diakonoff (Diakonoff-Kashkai 1981: 71) ve Melikişvili (1954: 281), Gamira Ülkesi'nin, II. Sarduri Yıllıklarına göre şüpheye yer bırakmayacak bir biçimde bugünkü Leninkan ve Çıldır Gölü arasında konumlandırılan Quriani Ülkesi'yle olan ses benzerliğinden ötürü, bu hattın kuzeyinde yer aldığını kabul ederler. Quriani, bu yazılışla yazıtlarda bir daha karşımıza çıkmaz; fakat I. Rusa'nın, Sevan Gölü kıyısında Tsovinar Kaya Yazıtı'nda (Hchl, No. 118), "gölün öbür tarafındaki" yani gölün kuzey ve doğusunda kalan bölgedeki 19 ülkenin adının verildiği listede, gene Ermenistan Yaylası'nda olduğu varsayılan Guria adlı bir ülkenin adı geçer. Quriani ve Guria'nın özdeş olması kuvvetli bir olasılıktır.

Aşşurca Guriana'nın Urartuca Quriani/Guriani ile özdeş olması varsayımına karşı kimi noktalar da yok değildir. Her şeyden önce Aşşurlular yakınlarındaki ülkelerin siyasi coğrafyası hakkında iyi bilgi sahibi olmalarına karşın, Urartu'nun kuzeyindeki ülkeler hakkında, bunların kendi çıkar alanlarına girmemelerinden dolayı, pek fikir sahibi değillerdi. Her durumda Urartu kaynaklarında adı geçen Transkafkasya kavim ve ülkelerinin hiçbirinin Aşşur kaynaklarına girmemiş olması ilginçtir.

Mektuptaki Kimmerlerin Urartu Ülkesi'ne girdikleri yolundaki açık ifade (Deller, No. 2.1= Lanfranchi-Parpola 1990: No.145) her şeye karşın Kimmerlerin güneydoğudan geldikleri şeklindedir; zira Mana Bölgesi Urumiye Gölü'nün güney-güneydoğusunda yer alır. Bu nedenle Kimmerler, tarihi dönemlerde nereden gelmiş olurlarsa olsunlar, tıpkı daha sonra İskitler gibi, Transkafkasya'da değil önce İran Yaylası'nda ortaya çıkmışlardır.

Urartu kralı bu olayı tamamen denetim altına alır ve Uesi Kenti'nden karşı bir saldırı düzenler. Burası olasılıkla Urumiye'nin kuzeybatısında yer alan Kale İsmail Ağa'dır (Salvini 1984a: 46 vd; Muscarella 1986).

Kalhu'da haber alma birimini düzenlemekte olan veliaht Prens Sanherib, bağlaşıklarının ve görevlilerinin kendisine gönderdiği bilgileri, başka bir yerde -olasılıkla bir seferde- olduğu anlaşılan Sargon'a iletmek üzere ayırmaktaydı. Burada oldukça ilginç bir

yazışma tam metniyle verilecektir (Deller, 1.2; Parpola 1987: No. 31); bununla Aşşur istihbaratı ve Urartu'daki siyasi durum hakkında bir izlenim edinmek mümkündür:

"Efendim krala, kölen Sin-ahhe-criba (= Sanherib). Efendim kral iyi olsun! Aşşur, tapınaklar ve kralın tüm kaleleri oldukça iyi bir durumda. Efendim kral iyi olsun! Efendim kral çok memnun olsun.

Ukkalı (Ukka bugünkü Zaho'nun kuzeydoğusunda olması gereken, Aşşur Ülkesi'ne sınır bir kent; Salvini 1984a: 39) bana şu haberi gönderdi: 'Urartu kralının birlikleri gittikleri Gamirra'da tamamen yenildiler. Valilerinden on biri birlikleriyle [beraber] götürüldüler (savaş dışı bırakıldılar anlamında), [komu]tanı ve 2 valisi [esir alındılar]. Onun (kendisi) [Uzaun yolunu] tuttu. ... ülkesinin [val]ileri [...da hazırlık durumuna] geçtiler.' Ukkalı'nın verdiği bilgi [b]udur.

Aşşur-rêşûja bana şunları yazdı: 'Urartular hakkında daha önce yazdığım bilgiler (doğrulandı). Aralarında çok kanlı olaylar oldu. Fakat şimdi ülke sakin. Büyüklerin hepsi kendi eyaletlerine gittiler; fakat komutanı Qaqqada-nu esir düştü. Urartu kralı şimdi Uzaun'da bulunuyor'. Bu Aşşur-rêşûja'nın verdiği bilgidir.

Birate valisi Nabu-le'i bana şunları yazdı:

Urartu kralı hakkındaki bilgileri, sınırdaki kalenin nöbetçi(leri)ne yazdım ve onlar bana aşağıdaki gibi (cevap verdiler):

'Birlikleri gittikleri Gamir(ra)'da tamamen yenildiler. Büyüklerinden 3 tanesi birlikleriyle beraber yenildiler. (Kendisi) kaçtı (ve) ülkesine girdi. Maiyeti henüz peşinden gelmedi'. Bu Nabu-le'i'nin bilgisi.

Muşaşir'li (kastedilen Urzana), kardeşi (ve) oğlu huzura kabul için Urartu kralına gittiler. Hubuşkialının bir elçisi de gene huzura kabul için gitti. Sınırdaki bulunan kalelerin bütün nöbetçileri bana buna benzer bilgiler gönderdi.

Ahat-Abişa'nın (II. Sargon'un kızı kastediliyor) kahyası Tabal'lı Nabu-le'i'nin getirdiği mektubu da bununla efendim krala gönderiyorum."

Kimmer Dönemi'yle ilgili olan haberin özü bundan daha açık olamazdı. Bir diğer mektubun (Deller, No. 1.3)= Lanfranchi-Parpola 1990: No. 90) "valilerinden dokuzunun öldürüldüğünü" bildirmesi, bu olayları 2. kez doğrular; zira esir alınan diğer 2 vali de "savaş dışı bırakılan" 11 kişiye dahildir. Her durumda bu tip farklı ifadelerin olması olağandır; sonuçta cepheden gelen ha-

berler söz konusudur. Mektubun görünüşte pek yaralı bilgi veremeyen kısmı, esasen Kimmer Seferi'nin kaba bir tarihini verebilmektedir. Buna göre bu olay, Sargon'un 713'te Tabal'lı Ambaris'e karşı çıktığı, ülkenin tamamen harap edildiği ve kraliyet ailesinin Aşşur'a getirilmesiyle sonuçlanan seferden önce gerçekleşmiştir (bkz. bu bölümün sonu). Şu halde II. Sargon'un Ambaris ile evlendirilen kızı Ahat-Abişa'nın maiyetindeki Nabu-le'i Sargon'a bir mektup gönderiyorsa, bu her iki devlet arasında henüz iyi ilişkilerin sürmekte olduğu bir dönemde gerçekleşmiş olmalıdır (Thureau-Dangin 1912: XIV).

Sanherib'in ne yazık ki tam olarak ele geçmeyen bir diğer mektubu (Deller, No.1.4= Parpola 1987: No. 30), ek bir kaynak olarak Muşasir'li Urzana'dan alıntı yapmakta ve Uesi valisinin öldürüldüğünü bildirmektedir. Bu ve buna benzer içerikteki mektuplarda (Deller 1. grup) bir detay özellikle belirtilmelidir: Bir istisnanın dışında ("bu Kimmerli çekildi; Mana Ülkesi'nden Urartu'ya girdi") bütün mektuplar, Urartu kralının Gimira'ya karşı bir seferinden söz eder. Bu grubun son mektubu (Deller, No. 1.7= Parpola 1987: 32), Gamir'e karşı yaptığı seferin yenilgiyle sonuçlanması haberinin ardından, Urartuların Aşşur karşısında büyük bir korku duydukları notunu da içerir. Bunun hemen ardından da, ne yazık ki metinde zedelenmiş bir yerde Mana kralının habercisinden söz edilir. Bu, Kimmer Ülkesi'nin Mana'ların yakınında yer aldığı bir diğer kanıttır ve olayların 715 yılı veya 714 yılı bahar aylarına tarihlenmesini desteklemektedir; nitekim Sargon Yıllıkları'na göre Urartu kralı bu dönemde Mana Ülkesi'ndedir. Gamir'in, adı geçen metinlerde ülke adı olarak verilmesi, bunun böyle olduğu anlamına gelmez; daha ziyade bir kabile veya Kimmerlerin o sırada bulundukları bir bölge anlaşılmalıdır.

Yukarda verilen mektuba (Deller, No. 1.7) inanacak olursak ve eğer tarih olarak doğru bir yere oturtulmuşsa, Urartuların "Kimmer tehlikesinin" ardından bir de Aşşur tehdidi bekledikleri görülür.

Kimmerlerin göçebe karakterlerine bağlı olarak bu savaşın, Urartu egemenlik alanlarını etkileyen sonuçları olmamıştır. Düşman karşısında çok sayıda kayıpla sonuçlanan bu çatışmanın hemen ardından Urartu kraliyet ailesine karşı çok daha ciddi bir diğer

tehlike baş gösterdi. Görünüşe bakılırsa birlikler, çekilişleri sırasında büyük panik yaşamış, çok sayıdaki vali ve komutanın öldürülmesi ya da esir alınmasının ardından, Rusa'nın da akıbetinin bilinemesi karşısında, hemen ordugâhta Prens Melartua'yı kral seçmişlerdir. Ancak bu isme Urartu kaynaklarında değil, sadece Aşşur kaynaklarında rastlanır (örneğin Deller, No.1.3= Lanfranchi-Parpola 1990: No. 90). Bunun yanı sıra, Urartu başkentinde de bir darbe olur, ki bu da yenilginin ardından Urartu kralının düştüğü güç durumu göstermektedir.

"(Urartu) kralına karşı komplo kuran (en yakın) çevresinden 20 hadım tutuklandılar. Urartu kralı şimdi Turuşpa'ya geldi (ve) onları sorguya çekti. Onların tarafında bulunan (Sözcük anlamı: Onlarla beraber olan) bir grubu hadım, bir grubu da sakallı olan diğer kişiler de getirildiler. Askerler idam edildiler. Abliuqnu'nun kardeşi turtanu yardımcısı Ursinie tutuklandı. Abliuqnu (bunun üzerine) Turuşpa'ya geldi. (Urartu kralı) onu ve kardeşini sorguladı. (Bununla) hiçbir ilişkileri yok. (Kral elini) kaldırdı (ve) serbest bıraktılar" (Deller, No. 6.1= Lanfranchi-Parpola 1990: No. 91).

Aşşur-rēşüja'nın bu mektubu gayet açıktır. Ancak ait olduğu zaman dilimi her zamanki gibi bir yorum sorunudur. Bir diğer belgeden Abliuqnu'nun (burada Ablaquunu biçiminde yazılmış) "Muşasir'in karşısındaki" Urartu valisi (Deller, No. 6.2= Lanfranchi-Parpola 1990: No. 84) olduğunu öğrenmekteyiz. Kimmerlerle çatışma sırasında öldürülen 9 vali arasında "Muşasir'in karşısındaki vali"nin de öldürüldüğünün söylenmesi (Deller, No.1.3, ön yüz 9'), olayların görelî tarihlenmesi açısından çok büyük bir anlam taşımamaktadır; zira söz konusu kişi pekâlâ bir başka kişi, örneğin Abliuqnu'nun selefi olabilir.

Bunun dışında Abliuqnu'nun adı, parçalar halinde ele geçen bir mektupta (Deller, No. 2.4= Lanfranchi-Parpola 1990: No.114), olasılıkla Rusa'nın ardılı olarak belirlenen Melartua ile birlikte anılır:

"Urartu (kralı) birliklerini Uazana Eyaleti'nde bir araya getirdi. Nereye (gitmeyi) amaçladığı benim kulağıma gelmedi. Prens (veya oğlu) Melartua (ve) [...] valisi Abliuqnuu birlikleriyle birlikte ..." (arka yüz:) "[saldıracaklar]."

Saldırının kime karşı olduğu bilinmemektedir. Eğer Gamira Seferi'nin hazırlıkları söz konusuysa, bu şekilde, Kimmerlerle yapılan sa-

vaşın kötü seyri, kayıp Rusa'nın yerine yeni bir kraldan (Melartua) söz edilmesi ve son olarak da Tuşpa'daki bir darbe denemesi arasında bağlantı kurulacaktır. Buna göre Rusa öncelikle, güneydoğu seferlerinden önce kalmayı tercih ettiği Uazaun'da birliklerini bir araya getirdi. Aksi halde isyanı bastırmak ve yukarıda adı geçen mahkemelerde bulunmak için Tuşpa'ya giderdi. Fakat bu olanaklı görünen yeniden kurgulama önerilerinden sadece birisidir.

Aşşur haber alma biriminin bize bıraktığı, görece olarak geniş bir kapsamı olan mektuplar (biz burada sadece birkaçını dikkate aldık), her zaman için kesin bir tarih vermeyi mümkün kılmamaktadır. Dahası, genelde parçalar halindeki bu metinlerin birbiriyle ilişki göstermeyen içerikleri, verimli olmaktan uzaktır. I. Rusa iktidarının son yıllarının gerek olayların gerekse olaylarda rol oynayan kişileri görünüşte artması nedeniyle, oldukça hareketli olduğu izlenimini vermesi, kuşkusuz diğer dönemlere göre oldukça fazla sayıda fakat aynı zamanda da karmaşık olan kaynaklardan ötürüdür. Yeni araştırmalar mutlaka şu ya da bu olayın yeniden tarihlemesini yaparak, bazı tarihsel bakış açılarını değiştirecektir.

Urartu iktidarının zayıflamasını -ister Kimmer yenilgisinden isterse Tuşpa sarayındaki darbe girişiminden sonra olsun- II. Sargon kullanmıştır; ezeli düşmanını sonunda yok edecek bir fırsat görmüştür.

Koyuncuk'taki mektuplar, Urartu birliklerinin 8. Sefer öncesi teyakkuza geçişi ve çatışma sırasındaki hareketleri üzerine bilgiler içerir (Deller, 3. grup mektuplar). Sargon iktidarının 8. yılında gerçekleşen bu sefer, Aşşur tarih yazıcılığının en ayrıntılı belgesinde aktarılmıştır. Louvre Müzesi'nde korunan kil tabletler (Berlin Vorderasiatisches Museum'da korunan 2 tabletle de tamamlanır), edebi bir biçimde Tanrı Aşşur'a yazılmış bir mektupta Aşşur birliklerinin geçtiği yollar ve yürüyüşlerini betimlemektedir (Thureau-Dangin 1912; Luckenbill 1927: 73 vd; W. Mayer 1983).

Sargon'un bizzat kendisinin komutası altındaki Aşşur birlikleri, Tammuz ayında yani yaz başında kraliyet merkezi Kalhu'daki (Nimrud) garnizonlarından ayrılır. Birlikler aşağıdaki kısımlardan oluşmaktadır: Piyade (okçular, mızrak ve oklu savaşçılar), süvariler, savaş arabası sürücüleri, baskın öncüleri, Hupşu birlikleri ile

deve ve eşek üzerindeki yükler. Muhtemelen engebeli arazi ve kent alınmasının düşünülmemesi nedeniyle kuşatmaya yönelik araçlar alınmamıştır. Aşşur ordusu önce doğuya yönelir, Büyük ve Küçük Zap Suyu'nu geçer, Zagroslar'ı (Kullar Dağları) aşar ve Lulubä Ülkesi'ne gelir. En önemli savaş hedefleri Mana ülkeleri Andia ve Zikirtu'dur; Mana'lı Ullusunu "gülen bir kalp ve mutlu bir yüzle" Aşşur kralına bağlılığını bildirmek ve haraç ödemek için başkenti Izurtu'yu terk eder. Sargon daha sonra güneydoğuya, Pers Ülkesi Parsua'ya yönelir ve buradaki bir dizi Med beyinden haraç kabul eder. Ardından tekrar kuzeye yürür. Aşşur ordusu Ullusunu'nun egemenlik bölgesinden yola çıkarak, Zikirtu'nun yağmalanmasının ardından, "Rusa'nın emri altına aldığı" Mana eyaleti Uışdis'e girer (satır 91). Uauş Dağı'nda Rusa ve bağlaştığı Metatti, 8. Sefer içindeki tek büyük meydan savaşında yenilgiye uğratılırlar. Rusa'nın seçkin birlikleri ve pek olası olmamakla birlikte kraliyet ailesinin kimi üyeleri, anlatılanlara göre düşmanın eline geçer; Rusa bir kısrağ üzerinde kaçır. Andia ve Zikirtu bu şekilde fethedilmiş kabul edilir ve ordu doğrudan Urartu'ya yönelir.

Yazıtta, "Urartu Ülkesi'nin sınır başı, büyük kale" olarak adlandırılan, ana kaya üzerinde 8 dirsek kalınlığında duvarları olan Uşkaia'dan söz edilir. Bu kısa betim, arkeolojik bulgulardan da tanıdığımız tipik bir Urartu kalesine ait olsa gerektir. Argiştî ilk olarak bu ülkeyi fethetmiş (yılıkları Ugışti ve Aşkaia ülkelerinden söz etmektedir: HchI, 82 § 9 IV), bu şekilde de ülkesinin sınırlarını güneye, bugünkü İran Kürdistanı'na kadar uzatmıştır.

Şimdiye kadar adı geçen ülkelerin konumlandırılmaları sorunludur. Zikirtu, olasılıkla Urumiye Gölü'nün güneydeki önemli nehri Zarineh-Rud'un yukarı bölgesindedir; Uışdis ise büyük bir olasılıkla bunun yakınında, fakat Urartu'ya daha yakın olarak (Levine 1974: 105) bulunmaktaydı. Mana kentlerinin ne denli doğuya doğru uzandığı henüz anlaşılmış değildir.

Seferin bundan sonraki seyri oldukça uzun ve hâlâ da devam etmekte olan bir tartışmanın konusu olagelmıştır: Thureau-Dangin'in eski kurgulamasına göre (1912), Sargon'un Urumiye ve Van Gölü çevrelerinde oldukça büyük bir daire çizdiği şeklindeki görüş (ayrıca Piotrovskij 1966: Bölüm VII), günümüzün coğ-

rafi değerlendirmeleri doğrultusunda geçerliliğini yitirmiştir. En tartişılan nokta, Sargon'un ordusunun Urumiye Gölü etrafında döndüğü mü (son olarak Zimansky 1990), yoksa sadece bunun batı kıyısına mı (Levine 1977a; W. Mayer 1980; Salvini 1984a; Muscarella 1990) geldiğidir. Bu soruna daha önce 2.2'de III. Salmanassar'ın seferiyle karşılaştırma sırasında değinmiştik.

Seferin diğer aşamalarında Subi, Sangibutu, Armarili, Aiadi ve Uaiais ve diğer yerlerin ismi geçmektedir. 2 olay özellikle ayrıntılı olarak öne çıkarılır: Ulhu Kenti'nin tahrip edilmesi ve Uaiais evresinin yakılıp yıkılması. "Anlatıcıya" göre Ulhu, Ru-sa'nın en güzel ve en iyi imar edilmiş ikametgahıdır; özellikle sulama tesislerine hayranlık göstermektedir (Betimleme Aşşur tarzında yazılmış bir kuruluş yazıtını andırmaktadır; bkz. Zaccagnini 1981)

"Kral Ursa [kalbinin di]leğine göre suyun [gel]işini gösterdi. Akan su getiren bir kanal açtı, Fırat gibi bir bolluk [suyunu] akıttı. Sayısız küçük akarsuyu yatağından çevirdi, [.....] ve tarlaları suladı Meyve ağaçlarını ve asmaları adeta yağmur gibi suladı çorak toprakların tarlasını [yeşerterek], baharda gayet güzel ayır yaptı (ve) yeşil otlar ve ayırılar yazın ve kışın kaybolmadılar... Krallığın evi olan bir sarayı zevk için kanal kenarında [inşa etti], selvilerle üstünü örttü ve kokusunu güzel yaptı..... Bu civarın insanları... müstahkem kentleri Ulhu ... geceleyin kenti terk edip civardaki sarp dağlara kaçtılar. ...Ulhu Kenti'ne ... beyleri gibi girdim ve tıpkı bir kral gibi krallığın evine, saray[a] gittim. Sağlam duvarlarını... bir çömlek gibi paraladım ... Uzun selvi hatılları yerlerinden çıkardım ... Dolu buğday depolarını açtım ve sayısız stoklarını orduya yedirdim. Gizli şarap mahzenine girdim ve Aşşur'un kalabalık birlikleri nehir suyuna daldınr gibi ... güzel kokan şarabı" (satır 200 ve devamı Messner'in evirisi, 1922).

Stokların yağmalanması ve tarımsal tesislerin yerle bir edilmesi-nin ayrıntılı şekilde aktarılması, alışılmadık bir kahramanlık icraatı olarak anlaşılır.

Ulhu'nun, Uşnaviye Ovası'nı denetleyen (bkz. yukarıda 2.2.3) Qalatgah'taki Urartu kalesi olması (Muscarella 1986) makul görünmektedir. Konumu, seferin kısa yoluna uymaktadır ve özellikle sulama açısından da coğrafi koşulları yukarıdaki betimlemelerle örtüşmektedir.

“Dalgalı Denizi”n kıyısındaki -Urumiye Gölü kastedilmektedir- Aiadi Ülkesi’ndeki zaferlerle dolu seferin ardından Uaiais Ülkesi’ne saldırı ve buranın yerle bir edilmesi gelir. Kaynaklara göre uluslararası bir casusluk yuvası olan Uaiais Kenti’nin betimlemesi, Urumiye Gölü’nün batısındaki bölgenin en büyük Urartu kalesi olan Kale İsmail Ağa’ya (bkz. yukarıda) uymaktadır. Zagros üzerinden doğrudan Urartu’nun kalbine inen bir yolu denetleyen ve bu şekilde de “Urartu’nun Na’iri’ye olan aşağı sınırı” tanımını hak etmektedir. Yukarıda açıklandığı gibi, Na’iri, Sargon’un seferinin bir diğer durağı olan Hıbuşkia’yı ifade etmektedir. Ülkenin konumu hakkında uzlaşmış değildir. Kesinlikle Zagros kenarında yer almaktadır, ancak dağların batısında mı (Hakkari’nin doğusunda bulunan Yüksekova’da; Salvini 1984: 13), yoksa doğusunda ve Muşasir’in güneydoğusunda mı (Reade 1978: 141) olduğu belirsizdir.

8. Seferi anlatan metinde, Sargon’un geri dönerken Muşasir yolunda “Na’iri ve Habhi insanların Elamunia dedikleri” (satır 323) Büyük Zap’ı geçmesi ifadesi, diğer kaynaklar karşısındaki konumlandırması sorunlu da olsa Hakkari Bölgesi’ne işaret eder. Hıbuşkia’nın daha güneydoğuda bir konumunu savunan J. Reade, metinde adı geçen Büyük Zap’ın Revandiz Çayı olduğuna inanır ve buna göre de Sargon, kuzeybatıdan değil güneydoğudan Muşasir’e saldırmıştır. Ancak 8. Sefer’in metin yazarının Büyük ve Küçük Zap’ı birbirinden ayrı tutması ve Nairi ile Habhi insanların bunu Elamunia olarak adlandırdıkları notu, yani aynı nehrin farklı bölümlerinde farklı isimlerle adlandırılıyor olması, bunun Revandiz gibi küçük bir koldan ziyade, büyük bir akarsu olması gerektiğine işaret eder. Ayrıca Sargon’un Büyük Zap’ı geçtikten sonra, Muşasir’e gelirken aşmak zorunda kaldığı dikkate değer coğrafi engeller (yüksek dağlar, şiddetli akan akarsular gibi), Muşasir yakınında yer alması gereken Sidekan ve Revandiz Çayı arasındaki kısa mesafeye de uymamaktadır.

Ordunun geri kalanı Aşşur’a gönderilirken Sargon’un seçkin birlikleriyle Muşasir’e karşı yaptığı yürüyüş, yemin bozan Urzana’nın cezalandırılması zorunluluğuyla haklı çıkartılmaktadır. Haraç ödenmesinin kesilmesinin gerçek neden mi yoksa görü-

nüşte bir neden mi olduğuna elbette karak verememekteyiz; ancak Urzana'nın uzun süredir sürdürdüğü taraf değiştirmelere dayanan siyasetine kendisinin kurban gittiği kesindir:

“Kralları ve beyleri Urzana, Aşşur'un emrinden korkmadığı ve benim egemenliğimin boyunduruğunu bir tarafa attığı ve bana hizmet etmeyi unuttuğu için, bu kentin insanlarının esaretini planladım ve Uranu'nun desteği Haldi'nin götürülmesi emrini verdim” (satır 346-347).

Urzana'nın ailesinin tüm üyeleri 6.110 kişi ve çok sayıda hayvanla birlikte sürgün edilir. Urzana'nın kendisinin esaretten kaçtığı anlaşılmakla beraber, kaderi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Metnin geri kalanı (neredeyse üçte biri), Haldi tapınağı ve Urzana'nın sarayından yağmalanan zenginliklerin bir sıralamasıdır. Hazine dairesinin mühürleri kırılmış ve sarayda ele geçirilen hazineler düzenli bir şekilde götürülmüştür (satır 352-367). Bu olayla ilgili olarak görsel bir betim de Sargon'un Dur-Şarrukin'deki (Khorsabad) sarayının kabartmaları arasındadır (Botta-Flandin 1849-50, Cilt II, Lev. 142-143; burada Resim 2).

Çizim 2: İÖ 714 yılında Musasir'deki Haldi Tapınağı'nın Asurlar tarafından yağmalanması (Botta-Flandin 1849-50, cilt II, taf. 142).

Ancak bu eser ne yazık ki, kazıdan sonra nakledilirken Dicle'ye gömülmüştür. Kabartmanın sadece sol üst köşesi korunagelmıştır ve bugün Louvre'da bulunmaktadır (Nougayrol 1960). Oturmakta olan bir saymanın söylediklerine göre, ganimetin listesini yapan iki yazmanı göstermektedir; bunlardan biri deriden bir ruloya -bundan dolayı- Aramice, diğeri ise kil tablet üzerine çiviyazısıyla yazmaktadır. Buna sol taraftan bitişik olan kabartma üzerindeyse, metallerin tartılması ve Aşşur askerleri tarafından kalkan ve kazanların gasp edilmesi canlandırılmıştır. Hemen olay yerinde yapılan sayı ve miktar saptamaları, 8. Sefer metnindeki ayrıntılı betimlerin de temelini oluşturmaktadır.

352'den 367'ye uzanan satırlar Urzana'nın sarayında ele geçirilen hazinelerin listesini içerir: Değerli madenler (34 talent altın ve gümüş), değerli taşlar (akik ve lapislazuli), değerli metal, tunç, fildişi ve değerli ağaçlardan hemen her türden nesneler. Ayrıca kaplar, araçlar, tunçtan silahlar, mücevherat, mobilyalar, erguvanî yünden değerli giysiler, Urartu ve Habbî ülkelerinin ürünleri de buna eklenmektedir. Bunların geliş yerleriyle ilgili bilgiler, örneğin Tabal'dan kase gibi ifadeler, Urzana'nın diplomatik ilişkilerini de yansıtmaktadır. Gümüştten ve üzerinde "Rusa'nın" ibaresi bulunan bir kaseden de söz edilir. Listede ne taht ne de muhafaza yerinden söz edilmemiş olması ilginçtir.

Urzana gibi küçük bir beye ait bu denli bir servet esasen şaşırtıcıdır fakat Haldi Tapınağı'nda ele geçirilen ganimetin sayımı bu zenginliğin kaynağını açıklayıcıdır (satır 368-404). İlk sırada Haldi ve eşi Bagbartu'nun heykelleri sayılır, bunu diğer nesneler izler: Tekrar tunç ve değerli metallerden çok sayıda eşya, "cellanın" sağında ve solunda duvara asılan altından kalkanlar... vahşi arslan başlan" (Khorsabad'taki kabartmalarda görüldüğü gibi), gümüştten sayısız silahlar (araba, mızrak, ok, miğfer, zırh, sadak, yay, figürlerle süslenmiş kalkanlar), altından bir kılıç, bunu takiben altın ve gümüştten veya bunlarla kaplı kazan, ayaklık, kase, çanak, sıvı sunu kapları ve nar gibi birtakım eşyalar bunları izler.

* Tapınaklarda kült heykelinin bulunduğu en kutsal bölüm (naos). (r.n.)

Çok sayıda nesnenin adı da muhtemelen Urartu veya Hurrice olarak geçer. “Aşşur, Urartu ve Habhi ürünü 393 ağır ve hafif gümüş kase” (satır 383) şeklindeki bir ifadenin Haldi tapınım merkezinin uluslararası önemiine işaret etmesi ilginçtir.

Metin Urartu törenleri üzerine kimi gözlemler de içermektedir. Bunlardan en önemlisi, Haldi Tapınağı önünde gerçekleşen tah-ta çıkış törenidir:

“...Urartu tüm bölgelerine göre (kıyasla), yeryüzünde ve gökyüzünde daha büyük bilinmez [.....]... onun etkisi olamadan krallık asası ve ta-cı taşınamaz, çoban[lığın] simgesi, [...].. bey, Ur[artu] insanların çobanı... ona getiriyorlar ve oğullarından biri, tahta çıkacak olanı, altın, gümüş ve Muşaşir'deki sarayının hazinesinden bir sürü değerli şeyle Tanrı Haldi'nin önüne çıkarlar ve (ona) hediyesini verirler, güçlü öküz[ler], sayısız iri ko-yunları onun önünde kurban ederler ve tüm kent için bir şenlik yemeği ve-rirler. Tanrısı Haldia'nın [önünde] ona hükümdar tacını giydirir ve Urartu Krallığı'nın esasını tuttururlar ve insanlar onun ismini b[agırır]lar” (satır 337-342, Weidner'in çevirisi 1938-39).

“Haldi'nin kansı Bagbartu'nun kültünün eksiksiz olarak uygu-lanması için altından harp”ten söz edilmesi (satır 385), tanrı için giysi, mücevher, fildişinden bir yatak ve gümüşün belirtilmesi de tapınaktaki dini adetlerle ilgilidir. Şu halde bugün gerek yasal gerekse kaçak kazılarla ortaya çıkarılan metal, fildişi ve benzeri değerli nesneler, bu uygarlığın zenginliklerinden sadece silik bir izlenim edinmemize yol açar.

Kült nesnelerinin yanı sıra Urartu kralları İşpuini (metinde den-diği gibi “Sarduri'nin oğlu İşpuini” değil, kesinlikle İşpuini'nin oğ-lu Sarduri), Argisti (tanrı başlığıyla) ve Rusa'nın heykelleri de be-timlenmektedir. Bunlardan sonuncusunda metinde de verilen bir yazıt yer almaktadır: “2 atım ve tek araba sürücümle Urartu Kral-lığı'nı elde ettim” (satır 404). Bu ifade, Rusa'nın tahttaki meşru-iyetinden şüphe etmeye neden olmakla birlikte, bunu destekleye-cek nitelikte başka kanıtlar mevcut değildir ve dahası Rusa, ya-zıtlarında kendisini “Sarduri'nin” oğlu olarak tanıtmaktadır.

Sargon'un 8. Seferi'ni anlatan yazıttan anlaşılmaktadır ki, tapı-nak kenti Muşaşir uluslararası bir rol oynamış olmalıdır; bu ba-kımdan daha geç dönemlerin kutsal merkezleri Dodone, Delphoi

ve Olympia ile karşılaştırılabilir. Haldi, Urartu hanedanının koruyucu tanrısıydı ve Urartu krallarından çok sayıda sunular gelmesi bundan dolayıdır. Öte yandan Muşasir, coğrafi olarak Urartu Devleti'nin dışındadır ve siyasi bağımsızlığı da değişmektedir.

Muşasir'de yağmalanan nesnelerin uzun betimlerinin ardından metin, Rusa'nın Muşasir'in düşmesi karşısında verdiği tepkiyi anlatır:

"Rusa (bunu) duydu ve yere yıkıldı. Giysilerini parçaladı, kol ve bacaklarını açtı, baş örtüsünü (alın bandını) yırtıp fırlattı, saçlarını yoldu, iki eliyle göğsüsünü (sözcük: kalbini) dövdü (ve) kendini sırt üstü attı; kalbi durdu, karaciğeri yandı, ağzında acı çığlıklar vardı" (satır 411-413).

8. Sefer'in bir özetinin verildiği yıllıklarda ayrıca Rusa'nın umutsuzluktan kendi kendini öldürdüğü yazmaktadır:

"Kendi demir kılıcıyla kalbini tıpkı bir domuz(un) kalbi gibi deldi ve hayatına son verdi" (Lie 1929: Satır 165).

Zorunluluktan ötürü Rusa özellikle ülkesinin doğu sınırına yoğunlaşmıştı. Ancak görüldüğü kadarıyla, batıda halefleri tarafından başlatılan bağlaşma siyasetini de ihmal etmemişti. Geç Hitit ve Arami beylikleri, Urartu'nun güney ve güneydoğusundaki sınır ve tampon devletler gibi, kendileri için pek de tehlikesiz olmayan fakat büyük devletlerin çatışma alanı olmadıkları ve bu arada da "yanlış" tarafı seçmedikleri sürece, görece olarak bağımsızlıklarını korumalarına yarayan bir ikili siyaset izlemişlerdir.

Bu küçük devletlerin batısında, efsanevi kralları Mita'nın (Herodotos'ta Midas) önderliğinde, neredeyse 2. binin Hitit İmparatorluğu ile aynı büyüklükte bir genişliğe ulaşan ve bir şekilde de onun ardılı olan güçlü Phrygia (Aşşurca Muški) Devleti ortaya çıkmıştı. Rusa, Muški Kralı Mita ile –muhtemelen Aşşur kaynaklarında, Rusa ve/veya Mita'ya, Aşşur'a karşı komplo kurduktukları söylenen küçük devletler aracılığıyla– ilişki kurmayı kesinlikle başarmıştır. İlişkilerin ne derece geliştiği ve hangi ortak amaçların buradan çıktığı bilginin dışındadır; olayların zaman içindeki yerini belirlemek de aynı şekilde zordur. Kuşkusuz her iki devleti ortak çıkarlar birbirine yaklaştırmıştı: Kuzey ve doğudaki Kimmer tehlikesi, doğrudan sürtüşme alanı olamamakla birlikte, güneyba-

tı ve güneydoğudaki Aşşur tehdidi. Tıpkı selefleri gibi Sargon için de bu bağlaşımlar, egemenliğine yönelik ciddi tehlikelerdi. En önemli ulaşım ve ticaret yollarını, buna bağlı olarak da hammadde kaynaklarına girişleri bu küçük devletler denetlemekteydi. Aşşur kaynaklar elbette bu maddi geri plana değinmemektedir; seferler daima haklı çıkmaya yönelik propagandayı içerir ve bağlaşmayı bozan tarafı cezalandırmayı amaçlar. Bu şekilde Sargon, örneğin 717 yılında Mita ile ilişki kurmuş olan (Mita adı ilk defa burada geçer) “günahkâr” Pisiris’e karşı Karkemis’e yürür. 713 yılında ise yıllıklar, Sargon’un, kızıyla evlendirerek kendisine bağladığı fakat Rusa ve Mita’ya yönelerek onlara Sargon’un “bölgesini almalarını” öneren Tabal’lı Ambaris’i cezalandırır (Anıtsal yazıt, Luckenbill’e göre, 1927: 25). Bu “komplo” -eğer gerçekten böyleyse ve ilhak için bir bahane arayan Aşşur söylemi değilse- olasılıkla 713 yılından önce olur. Böylece Sargon, doğuda sırtını sağlama aldıktan sonra batıda “intikam” almıştır.

Her durumda, söz konusu tarih sorunludur; eğer Aşşur kaynaklarına inanılacak olursa Rusa, Muşaşir’in yağmalanmasının hemen ardından, buna tepki olarak 714 yılında kendini öldürmüştür. Şu halde bağlaşma 714 yılından önce gerçekleşmiş olmalıdır; Tabal, Bit Burutaş ve Hilakku’nun (olasılıkla Klasik Dönem Kilikia Trakheia’sı; bkz. RLA IV: 402 vd) Aşşurlular tarafından fethedilişini görmemiştir. Bu bağlaşmanın, Rusa’nın ölümünün ardında oğlu Argiştı tarafından gerçekleştirilmiş olması daha makuldür, ancak bu durumda da Aşşurlu yazmanların eski alışkanlıklarından ötürü yanlışlıkla Rusa adını yazdıklarını farz etmek gerekir.

2.7 II. Argiști

Doğu Anadolu ve İran'da Yeniden Hak Talebi

Altın-tepe'nin Kuruluşu

I. Rusa'nın, Sargon karşısında 714 yılında aldığı yenilgi üzerine intahar ettiği doğrusu, kesinlikle aynı yıl içinde oğlu II. Argiști onun yerine geçmiştir. Bu kralın iktidar dönemi hakkında da Urartu kaynaklarından ziyade Aşşur kaynakları aracılığıyla bilgi sahibi olmakla beraber (kral yazıtları ve mektuplar), olayların yansıdığı haberlerin zaman dizinindeki yerleri ve Aşşur'un kesin tarihleriyle olan bağlantısı burada da sorunludur. Bu nedenle verilen olayların sırası, gerçek zaman sırasında olmak zorunda değildir.

II. Sargon'un anıtsal yazıtıyla başlayalım (satır 112-113)

"Hafif ve kötü niyetli bir adam olan, tanrıların adından korkmayan Kummu'u Mutallu.... kendisini kurtaramayan bir yardımcıya, Urartulu Argiști'ye güvendi, ülkesinin haraç ve vergilerini ödemedi, hediyesini elinde tuttu" (Winckler 1887: 117; Luckenbill 1927: 32).

Urartu ve Kommagene arasındaki bu askeri bağlaşma, Sargon'un Babylonia'da bulunduğu 709 yılına tarihlenebilir. Tarih bir kez daha kendini tekrar etmiş benzer: Koşullar, III. Tiglatpileasar ve II. Sarduri'nin 743 yılında Kommagene'de savaşmalarındaki neredeyse aynısıdır. Bu defa Aşşurlular Kummu' Ülkesi'ni fethe-der ve 709'da Aşşur denetimi altına alınan, İran Körfezi kıyısındaki Bit Yakın'den sürgün edilen halkı buraya yerleştirirler.

Dicle'nin bir sol kolu olan Batman Çayı çevresinde bulunan Şubria Ülkesi, bir sınır bölgesi olarak, Minua zamanından II. Rusa zamanına kadar Urartu saldırılarına uğrayan bir bölgedir. Koyuncuk'tan bir mektup (Deller 1984: No. 4.5= Lanfranchi-Parpola 1990: No. 31), Urartu kralının (I. Rusa mı yoksa II. Argiști mi olduğu açık değildir) Şubria Kralı Hut-Teşup üzerinde açıkça baskı kurduğunu yazmaktadır. Doğrudan bir Aşşur casusundan da, II. Argiști egemenliği altındaki Urartuların askeri düzenlerinin ne denli iyi durumda olduğunu ve sınırdan Tuşpa'ya kadar her kalede harekete hazır birlikler bulundurduklarını (Deller 1984: No. 4.7= Lanfranchi-Parpola 1990: No. 3) öğrenmekteyiz. II. Argiști zamanındaki askeri etkinlikler kapsamında, Kimmerler

ve Sargon karşısında uğranılan yenilgilerin sonuçları görece olarak değerlendirilmelidir.

Bu bağlamın değerlendirilmesinde, II. Arğısti zamanının bilinen en büyük yapısı olan, Erzincan'ın 20 km doğusunda, bir tepe üzerinde yer alan ve adı bilinmeyen müstahkem Altıntepe Kalesi oldukça önemlidir. Bugüne dek bilindiğı kadarıyla en batıdaki Urartu kalesidir; neredeyse mükemmel olarak korunagelmış bir kule tapınak, taş mezar odası, stellerden oluşan tapınım alanı ve de Urartu Bölgesi'nde bugüne kadar ilk defa ele geçen fresk parçalarıyla oldukça dikkate değer (T. Özgüç 1966) bir merkezdir. Fildişinden küçük buluntular ve tunç eserler, Urartu sanatının en güzel örneklerindendir (Barnett-Gökçe 1953; T. Özgüç 1969). Prens mezarlarında bulunmuş (T. Özgüç 1969: 70) 2 tunç eser üzerindeki yazıtlar, II. Arğısti zamanına yapılan tarihlemeyi destekler.

Kalhu'da (Nimrud) istisnai olarak eksiksiz ele geçen bir mektup (Postgate 1973a; Parpola 1987: 4 vd), dönemin diplomatik koşulları hakkında bize bir fikir vermektedir. İlgili mektup 710/709 yıllarına tarihlenmekte olup Sargon'un Kilikia'daki valisine cevap niteliğindedir. Metinde valinin mektuplarının da özetlenmiş olması, buna bir dialog özelliğı kazandırmıştır. Temel konu, Aşşur ve Phrygia ilişkileridir: Adı III. Tiglatpileasar zamanında da geçen Kue (Klasik Dönem'de Kilikia Pedias, bugün Adana civarı) Kralı Urik(ki), Urartu'ya elçiler göndermiştir. 14 kişilik bu heyet Muški'li Mita, yani Phrygial'lı Midas tarafından yakalanmış ve mektubun gönderildiğı Kilikia'daki Aşşur valisine teslim edilmiştir. Midas'ı bir rakip olarak değil (yıllıklara göre 715'te olduğu gibi), aniden bir bağlaşıklık olarak karşısında bulan Aşşur kralının memnuniyeti büyüktür. Aynı mektuptan, bunun dışında, küçük bir bey olan Urpalla'nın (Tuwanuwa'lı Warpalawa) talep ve dilekleriyle, onun Atunna ve İştuanda adlı küçük devletler ile olan anlaşmazlıklar hakkında da bilgi edinmekteyiz. Doğı Anadolu'da o güne dek gerçekleşmiş olan önemli bağlaşıkların karşısına Sargon daha rahat çıkar olmuştur. Bunlar artık önemlerini yitirmişlerdir. Yukarıdaki mektup da bizi, yeni siyasi yönlendirmelerin olduğu ana götürmektedir.

Mita'nın taraf değiştirmesi, Urartu'nun batıdaki siyasi gücünü önemli ölçüde azaltır. II. Sarduri ve I. Rusa, Doğu Anadolu'da sürekli Aşur karşıtı bir siyaset yürütmüşlerdi; II. Argişti de aynı siyaseti izlemişti. Kue'li ihtiyar Urik(ki)'nin girişimi ve daha önce de sözü edilen Kommagene kralının (Kummuğu'lu Mutallu) çabaları; I. Rusa ile Tabal'lı Ambaris ve Muşki'li Mita'nın eski bağlaşma (Sargon Yıllıkları, 15. yıl= Lie 1929: 32 vd) geleneklerinin devamıdır. Altıntepe'de iktisadi yönetim amaçlı işlerde, neden hiyeroglif Hititçesinin kullanılmış olduğunun nedenini de bu açıklar. Eski bir iddianın aksine, Urikki adı bir kabın üzerinde okunamıyor olsa da, en batıdaki bu Urartu yerleşmesinin bir şekilde hiyeroglif Luvicesi yazılı kıldürden etkiler aldığı kesindir (Laroche 1973). Urartu'ya oldukça uzak bir yerde yeni bir kent kurma karan, Urartu'nun yeni bir siyasi girişiminden kaynaklanmış olabilir. Yukarıda verilen metinlerin 710/709 yıllarına tarihlenmesi doğruysa, II. Argişti tahta geçtiği ilk yıldan (714) beri bu batı siyaseti üzerinde yoğunlaşmış olmalıdır. Kendisinin 713'te gerçekleşen ve Tabal bölgeleri Bit Burutaş ile ve Hılakku'nun Sargon tarafından tamamen egemenlik altına alınmasıyla sonuçlanan olaylara nedimli karışmış olduğu açık değildir (bkz. 2.6'nın sonu). Urartu ve Muşki arasında, muhtemel ya da gerçekleşmiş bağlaşma uzun sürmemiş olmalıdır.

Sargon'un Kilikia'daki valiye yazdığı mektupta büyük güçlerin mantığına uygun olarak Phrygial'lı Midas'ın, en geç 709 yılında, Kappadokia ve Kilikia'daki küçük olası bağlaşıkların yanı sıra görünüşe göre Urartulan da yüz üstü bıraktığı ve daha güçlü siyasi rakip Sargon'la anlaştığı görülür. Böylece II. Argişti'nin, güneydoğuda kaybedilen topraklara karşılık batıda ağırlık kazanmayı amaçlayan siyaseti de işlememiştir. Tekrar bir yayılma siyaseti yürütmek istediğinde ise bu, mecburen güneydoğuya yönelmek zorunda kalmıştır. Ancak Zagros bölgeleri ile Urumiye Gölü'nün güney-güneydoğusu, 714 yılı olaylarından sonra tekrar kazanılabilecek gibi olmadıklarından ve Mana'lann artık Urartu etki bölgesinin dışında kalmasından ötürü, askeri ve siyasi etkinlikler tamamen yeni bölgelere yönelir.

Sissian (Ermenistan) Bölgesi'ne uzakta olmayan 2.700 m yüksekliğindeki bir geçitte II. Argiști'ye ait bir setel ele geçmiştir (Arutyunyan 1982). Bundan, Urartuların bugünkü Nahcivan ve Hankendi (Hankenti) merkezleri arasındaki yolu denetim altında tuttuğu ve buradan bugün Dağlık Karabağ olarak bildiğimiz bölgeye girdiği anlaşılmaktadır. Yazıt, Suluqu Ülkesi'nin ve İrdua Kenti'nin alınışını anlatmaktadır: "Amuša'ya kadar bu ordu yolunu izledim"; burada –olasılıkla Hankendi (Hankenti)'in eski adı veya stratejik önemi olan benzeri bir kent söz konusudur.

İran Azerbaycan'ında Sabalan Dağı* eteklerinde yer alan kaya yazıtlarında (Benedict 1956), bir nehre kadar olan alandaki (Karasu?) diğer yeni ülkelerin (Arhu, Uşulu ve Buqu) fethinden ve Urartu kralının kendi adını verdiği "Agişteirdu" Kenti'nin kuruluşundan söz edilir. Bu denli doğuda bulunan merkezlerden Hazar Denizi çok uzakta değildir, ancak Urartular büyük denizlere pek ilgi göstermiş benzememektedir (bkz. yukarıda 1.1).

Minua zamanında (bkz. 2.3) rekabet halindeki 2 gücün (Urartu ve Aşşur'un), Doğu Toroslar'ın kuzeyinde ve güneyinde birbirleriyle doğrudan temas etmedikleri sürece, yayılma siyasetlerini sürdürmeleri şeklindeki komşulukları, bir şekilde 7. yüzyılda da, ancak daha doğudaki bölgelerde devam etmiştir. Fakat doğal sınırlardan ziyade, savaşlar sonucunda çıkar alanlarının ayrılmasıyla ortaya çıkan sınırlar, bu 2 gücü askeri çatışmalardan alıkoymuştur.

II. Argiști zamanından kalmış olan az sayıdaki yazılı kaynak, oldukça etkin bir kent kurucusu ve mimari eserlerin yaptırıcısı bir kral izlenimi uyandırmaktadır. Kendisinin programı, oğlu II. Rusa tarafından da sürdürülmüştür. Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki Erciş yakınlarından iki stel (Hchl, No.124 ve 125) kendisinin inşaat etkinliklerinden söz etmektedir. Buradan I. Argiști'nin Aras Vadisi'nde kurduğundan farklı olarak ikinci bir "Argiştihini" Kenti'nin de varlığından haberdar olmaktadır. Tıpkı atalarından II. Sarduri gibi, II. Argiști de Erciş (bu isimde de belki hâlâ eski Argiști adı yaşamaktadır) Ovası'nı nasıl tekrar bereketli kıldığını anlatmaktadır:

* 4.811 m yükseklikte, Zerdüştlerce kutsal kabul edilen dağ. Zarathuştra'nın inzivaya çekildiği yer olarak bahsedilir. Savlan Dağı olarak da geçer. (r.n.)

“Argiști konuşuyor: Quria Dağı önündeki düzlükte bulunan TAŞ+EŞEK (binilmeyen Urartuca bir yer adının Sumerogramla kelime oyunu şeklinde yazılışı) kentinde toprak çoraktı, ne tahıl tarlaları ne bağlar ne de meyve bahçeleri vardı. (Daha önce) burada bir kanal inşa edilmemişti. Haldi'nin belirlediği(?) gibi, Haldi bana (emir) verince, ben de burada bu (baraj) gölünü yaptım...”

Arka yüzde, sulama etkinlikleriyle ilgili olarak bir kurban verme kuralı yer almaktadır.

2.8 II. Rusa ve Devlet Yönetiminde Yeni Düzenlemeler, Yeni Kent Kuruluşları

II. Argiști'nin oğlu II. Rusa zamanında Urartu kültüründe kimi değişiklikler meydana gelir. Oldukça çeşitli maddeler üzerinde bulunan 15 yazıt, daha önceki krallardan çok farklı bir belgeleme anlayışını yansıtmaktadır. Öncelikle savaşa ilişkin metinlerin olmaması dikkat çekmektedir. Çok sayıdaki bina ve adak yazıtı, değişen öncelikler sıralamasını göstermektedir. Kil tabletlerin ilk defa yazı taşıyıcısı olarak kullanılması -çivi yazısı yazılmış ve mühürlenmiş kil tabletler ve bullalar- bunun, yönetimdeki reformlar çerçevesinde gerçekleşmiş olabileceğine işaret eder. Her durumda bu çeşit belgelere Rusa'nın seleflerinin döneminde rastlanmaz.

Bir diğer yenilik olan alçak kabartmalara da sadece II. Rusa zamanının kentlerinde rastlanır. Belirli mimari kalıplar da bu dönem için tipiktir. II. Rusa zamanı, tıpkı Minua zamanı gibi, oldukça yoğun mimari çalışmaların gerçekleştiği bir dönemdir. Minua'nın etkinlikleri sadece yapı yazıtlarıyla kanıtlanırken II. Rusa'nın, kazılarla araştırılan 5 yeni kentin kurucusu olduğu ortaya çıkartılmıştır: Karmir-blur, Bastam, Toprakkale, Adilcevaz yakınındaki Kefkalesi ve Van yakınlarındaki Ayanis. Bunlardan ilk üçü Urartu kültürü hakkındaki bilgilerimizin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır (bkz. 1. Araştırma Tarihi). Rusa'nın, yeni kurduğu müstahkem ikametgahlardan oluşan bir ağıla, devlette yeni bir düzen oturtmaya çalıştığı açıktır. Bu şekilde, eyaletlerin ekonomik açıdan gelişmesini ve savunmalarının da güçlenmesini sağlamak istemiştir.

Yukarda adı geçen tüm imar çalışmaları, aynı kralın yani II. Rusa'nın eseridir ve bu yeni bir araştırmancının ortaya koyduğu sonuçtur (bkz. Salvini 1988a: 135 vd).

II. Rusa, Aşşur kralları Sanherib ve Assarhadon'un çağdaşıdır. Sanherib'e ait yazılı belgeler, Urartu zaman dizimini sabitleyecek dayanaklar sunmamaktadır; Assarhadon'un "tanrı mektubu"nun, Rusa'yı Aşşur'un 673/672 yıllarındaki Şubria Seferi'yle aynı bağlamda anmasıyla, bir eşzamanlılık söz konusu olabilir (Borger 1956: 106, 123 vd). Şubria'nın alınmasından sonra Aşşur kralı, Urartulu sığınmacıları Rusa'ya iade eder, ki bu da 2 devlet arasındaki ilişkilerin karşılıklı anlaşmalarla düzenlenmiş olduğu şeklinde değerlendirilebilir:

"Urartuları ilgilendiren mesele, Urartu'dan Şubria'ya kaçmış olanlar konusunda, Urartu kralı onlardan ötürü göndermiş fakat yanıt almamıştı ... Efendim Aşşur'un yardımıyla Şubria Ülkesi'ni aldıktan ve halkını ganimet olarak saydıktan sonra, -anlaşmaları korumak için tanrılar hak ve adalet hediye ettiler- bu insanlarla ilgili olarak sordum, sorguya çektim, araştırdım ve sınıadım. Kaçmış hiçbir Urartuluyu tutmadım, onların (hepsini) ülkelerine geri gönderdim" (Borger'in çevirisine göre).

Bu bağlamda *Eski Ahit*'te 3. Krallar 19, 36-37'de verilen bilgiye de dikkat çekmek gerekir. Burada, Sarezer ve Adrammelekh'in*, babaları Sanherib'i öldürdükten sonra Urartu dağlarına (Ararat) kaçtıkları yazar. Bu ifadenin geri planında, Sanherib'in büyük oğlu (Arda-mulişsi) ve Sanherib tarafından 680 yılında ardıl olarak belirlenen küçük oğlu (Assarhadon) arasındaki taht kavgası vardır (Leichty 1991). Bu, 671'de Urartulu sığınmacıların iade edilmeleri karanna kapıyı açan önemli bir olay olmalıdır. Her durumda Assarhadon, bir anlaşmayı dayanak olarak almakta ve buna karşı sorumluluk duymaktadır. Urartulann da bu anlaşma gereği Aşşur'dan sığınmacı kabul etmedikleri farz edilebilir. Aynı metinde okuduğumuza göre Şubria, buna karşın Aşşur'dan sığınmacı kabul etmektedir (aynı yerde s. 102: "Eşkiyalar, hırsızlar, katiller fakat [aynı zamanda] subaylar, valiler, bekçiler, liderler ve komu-

* Yazarın bahsettiği Sanherib'in oğulları Türkçe *Eski Ahit*'te Scraya ve Ahimelek olarak geçiyor. *Kutsal Kitap*, Kitabı Mukaddes Sarketi, 2Sa.8: 17. (r.n.)

tanlar da Subria'ya kaçmışlardır"). Sığınmacılardan çoğunun Arda-mulissi'nin saray komplosuna kanışmış olması pekâlâ mümkündür. Seferin ana nedeni, Subria Kralı İk-Teşub'un açık bir şekilde sınır dışı etmek istemediği siyasi sığınmacıların tutuklanmasıdır; bunların Assarhadon tarafından canice cezalandırıldığını da öğrenmekteyiz. Muşafir'li Urzana gibi İk-Teşub da her iki büyük güçten bağımsız fakat aynı sonuçlara yol açan bir konuma gelmişti.

Ne yazık ki Rusa'nın tahta çıkış yılını bilmemekteyiz; fakat çok sayıda ve geniş kapsamlı imar çalışmalarından dolayı, görece olarak uzun bir iktidar dönemi biçmek yanlış olmaz. Kesinlikle 680'de Urartu tahtında o oturmaktaydı ve Assarhadon'un da anlaşmadaki karşı tarafıydı.

Yönetime geçmesinin ardından Rusa'nın ilk sıkıntısının Aras'ın kuzeyi olduğu anlaşılmaktadır. Erivan Kenti'nin kuzey kenarında, Arin-berd Tepesi'ndeki eski eyalet başkenti Er(e)buni (bkz. RLA V: 159 vd) müstahkem yeni bir kent için boşaltıldı. II. Rusa iktidarının ilk yılında Aras'ın bir sol kolu olan Razdan Irmağı kıyısında, bugün Ermenicedeki adıyla Karmir-blur'da (Kızıl Tepe) "Fırtına Tanrısı'nın Kentini" (*Teişebai* URU) kurmuştur. Kentin yeri, Erivan'ın güney banliyölerinde nehrin dik kıyısındadır. Burada bulunan tunç kalkanlar üzerinde günümüze gelen bir yazıt-tan (HchI, 99b= UKN, 145; HchI, 99 A-D= UKN, 146, 147, 147a, b), Urartucadaki adıyla 'Aza Eyaleti'ndeki bu yeni merkezin, Er(e)buni'nin yerine kurulduğunu anlamaktayız. Bu kalkanlar üzerinde I. Argišti'nin adak yazıtı olmasına rağmen, bunların yeni kurulan kentte ele geçmesi, yeni eyalet başkentine Er(e)buni'deki devlet hazinesinin de getirildiğini göstermekte, bu da resmi bir taşınma anlamına gelmektedir. Bunun nedenleri bilinmemekle beraber, ekonomik ve yönetsel gerekçeler neden oluşturmuş olmalıdır; nitekim Karmir-blur, topografik olarak Arin-berd'ten daha iyi bir konuma sahiptir.

Yapı yazıtından anlaşıldığı üzere, yeni kentin yapılmasıyla birlikte devletin tanrısı Haldi için de bir tapınak yapılır. Bu aynı zamanda II. Rusa'nın tahta geçmesiyle de yakından ilişkili olarak, Karmir-blur'un kuruluşu hakkında görece bir tarih vermektedir:

"Haldi bana krallık iktidarını verdiğinde (ve) ben babamın yerinde krallığa (tahtına) geçtiğimde ... mükemmel olana kadar Haldi'nin bu kapısını ben inşa ettim" (UKN, II 448+449+450; ayrıca Salvini 1979e).

II. Rusa'nın kurduğu 2. büyük kent, İran Azerbaycanı'ndaki Khoy Bölgesi'nde bulunan bugünkü Bastam'dır. Bu şehrin kuruluşuyla ilgili olarak da kuruluş belgesi mevcuttur (HchI, 129= UKN, 280). "Toprağın çorak olduğu" bir yerde Rusa, Haldi için bir É.BÁRA tapınım merkezi kurar. Tesisin tümü ise "Rusa'nın Küçük Kenti" (*Rusai* URU.TUR) adını taşır. Bastam'dan çıkan bir belge, Bastam ve Rusa'nın kurduğu 4. kent olan Toprakkale için bir tarih vermeyi mümkün kılmaktadır. Söz konusu belge üzerine çivi yazısıyla "Ala(ni) Ülkesi'nde Rusa'nın küçük kenti" ve verdiği "Argiştı oğlu Rusa'nın tahtı Qilba Dağı'nın karşısına koyduğu yıl" biçimindeki tarihleme ifadesiyle (Salvini 1979a: 130 vd) bu konuya bir açıklık getirmektedir. Bu da yeni ikametgah Rusaşinili'nin (Van yakınındaki Toprakkale), Bastam/*Rusai* URU.TUR varken inşa edildiği anlamına gelmektedir.

Demek ki, II. Rusa iktidarının ilk yıllarında, ülkesinin uzakta kalan yerlerinden merkezine kadar, devletin yeniden yapılanmasını hedeflemişti. Urartuca adı "Ziuquni Ülkesi'nin Haldi Kenti" anlamında olan (bkz. HchI, No.128 ve UKN, No. 278) Kefkalesi'nin (Van Gölü'nün kuzeyinde Adilcevaz'ın yukarısında), Altan Çilingiroğlu tarafından kazılan Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Ayanis'in kuruluşlarını gerçi bilmemekteyiz; ancak Toprakkale ile birlikte bunlar Van Gölü etrafında bir savunma zincirinin halkalarını oluşturmuşlardır. Yüksek ve doğal korunaklı konumları, önceki dönemlere göre siyasi durumda bir değişikliğe işaret etmektedir. Stratejik kararların içeriği ve örgütlenmenin külfeti, giderek artan ve süregelen bir tehlikenin varlığı anlamına gelmektedir: Urartu Devleti bu defa Aşşur'dan gelmeyen, yeni ve oldukça büyük bir tehlikeyle karşı karşıya gelmiş olmalıdır. Ancak çıkarım, net olgulardan çok sanılara dayanmaktadır, zira kaynaklar yeterince bilgi vermemektedir. Urartu kaynaklarından hiçbir şey öğrenememekteyiz; Aşşur kaynaklarında ise bizi sanılara yönlendiren anıştırmalar vardır: Bir Assarhadon'un Güneş Tanrısı'na yaptığı bir duada, Aşşur kralının, Urartuların Şubria'ya yönelik bir saldırısından korktuğunu okumaktayız:

"Samaş, büyük efendi, soruma olumlu bir yanıt ver: ...[...bugün, nisan ayının ... gününden itibaren, tammuz ayının ilk gününe kadar], yaya dediklerini Ur[artu Kralı Rusa]mı? Ya da [danışmanları]nın önerisiyle, orduyuyla birlikte [onlar], Kimmerler veya müttefikleri bulundukları yerden savaşmak için, öldürmek, çalmak ve yağmalamak için yola çıkacaklar mı? Subria'ya, Pumu veya Kulimmi kentlerinin veya Subria'nın kalelerinin karşısına gelecekler mi?" (Starr 1990: No.18).

Bu metine dayanarak Urartular ve Kimmerler arasında bir bağlaşma olduğu çıkarımı yapılmıştır (Melikişvili 1951b: 39; Piotrovskij 1966: 337; Starr 1990: LXI), ancak bu durum tam olarak sözcüklere de yansıyor değildir. Assarhadon tarafından ortaya konulan bu kehanet sorusunun, Subria Seferi öncesine mi (Leichty 1991) yoksa sonrasına mı tarihlenmesi gerektiği de açıklıktan uzaktır.

Bu döneme ait kehanet soruları -genelde Mana topraklarıyla ilişkili olarak- Kimmer ve İskit tehlikelerinden söz etmektedir (Starr 1990: LXI). Bir diğer yerde (Starr 1990: No. 24) yerleşik Urartu ve Mana halkları, göçebe İskit ve Kimmerlerle beraber sayılmaktadır: Bir Aşşur elçisi Hubuškia'ya kaçmak zorunda kalır; Kimmer, Urartu, Mana veya İskitler tarafından saldırıya uğramıştır. Gene Assarhadon Yıllıkları, Kimmerlere karşı Hubuškia'da bir savaştan söz etmektedir (Borger 1956: 21, 18). Mana topraklarında bulunan İskitler de Hubuškia geçitlerinin yanında toplanır (Starr 1990: 23). Bu ifadeler Kimmerlerin, II. Sargon zamanında Mana Bölgesi'nden gelerek ilk defa aniden ortaya çıktıkları (bkz. yukarda 2.6) dönemi hatırlatmaktadır. Günümüzde İran Kürdistanı'na karşılık gelen bu bölge, sonunda Urartu ve Aşşur devletlerini yok edecek olan İran halklarının giriş kapısı haline gelir.

Aşşur'un doğu ve kuzeyinde yer alan ülkeler bu ani değişiklikten etkilenmiş olmalı. Bu dönemin yukarda sözü edilen olayları acaba Urartu Devleti'nin çöküşünün habercisi midir? Belgelerden değerlendirilebildiği kadıyla, Urartu Devleti artık II. Sargon zamanına kıyasla daha az etkin olmuştur. Aşşurluların ilgisini daha çok İran Yaylası'nda ortaya çıkan kavimler çekmektedir. II. Rusa'nın kapsamlı savunma önlemleri sayesinde Kimmer ve İskitler daha bir süre Urartu sınırlarının dışında tutul-

muştur. Ne var ki, Aşşur ve Urartu arasındaki geleneksel tampon bölgesini de çoktan işgal etmişlerdir.

II. Rusa'nın batıdaki etkinlikleri konusunda bir Urartu kaynağından bilgi edinmekteyiz. Adilcevaz'da bulunmuş olan konuya ilişkin metin (Friedrich 1955= UKN 278= HchI 128), ne yazık ki iyi durumda değildir. Burada Muški, Hatti ve Haliu ülkelerinden kadın ve erkeklerin sürgün edilmesinden söz edilmektedir. Bu şekilde olasılıkla Phrygia, Geç Hitit ülkeleri ve Homeros'ta Halizones olarak geçen (van Loon 1966: 82) ülke kastedilmektedir.

Yeni kent kuruluşlarının dışında II. Rusa zamanında gerçekleştiren kimi diğer projeler ve anıtsal yazıtlar da mevcuttur. Van'ın 20 km batısında, dağlarda yer alan Keşiş Gölü kıyısında bulunan stel bunlardan biridir. Ancak Melikişvili (UKN, No. 281) ve König (HchI, No.121) tarafında I. Rusa'ya ait olduğu iddia edilir. Kanallarla yeni kurulan Rusaşinili kenti bölgesine bağlanan suni bir gölün (Keşiş Gölü'nün kendisi) yapımından övgüyle söz edilir. Burada, kuruluşu bir barajın inşasını gerekli kılan Toprakkale (*Rusaşinili*) için görelî bir tarih elde edebilmekteyiz: "Rusaşinili'yi kurduğumda, bu baraj gölünü yaptığımda,...". Gerek bu göl gerekse Rusaşinili ile ilişkili olarak "toprak (yığınlarından), bağlar, orman, tahıl tarlalarından, ardından da -zor bir bağlamda- Aliani adında bir nehir ve Tuşpa'dan söz edilmektedir. "Büyük işler başardım" şeklinde devam edilir. Bu eserlerin olağanüstü özelliklerini hâlâ takdir etmek mümkündür: Minua zamanının "Semi-ramis Kanalı" gibi suni Keşiş Gölü de hâlâ Van Ovası'nı sulama görevlerini yerine getirmektedir (Garbrecht 1980, 1987, 1988, 1991). Aras Ovası da II. Rusa'nın girişimiyle oldukça iyi bir sulama sistemi kazandı. Ecmiadzin yakınındaki Zwarnoc Steli, Qublini Ülkesi'nin daha önce çorak olan topraklarında yapılan kapsamlı tarımsal projeleri anlatmaktadır: Bağlar, tahıl tarlaları, meyve bahçeleri ve yeni yerleşim yerleri kurulmuş, İldarunia (bugün Razdan) Nehri'nden Rusa'nın arsasına(?) kadar bir kanal inşa edilmiştir. Metnin sonundaysa kurbanlardan söz edilir.

Başka belgelerden anlaşıldığı kadıyla din -ağırlıklı olarak adak kurbanı kuralları-ndan anlaşılmakta- II. Rusa zamanında öncekilere kıyasla daha önemli bir rol oynamıştır. Bu da belki dönemde

yaşanan tedirginliğin ifadesi olarak kabul edilebilir. Urartu tarihinin bu son döneminde sadece şaşılmalı kaleleriyle mimariyi yüksek bir düzeye çıkaran kalelerin değil, el sanatlarının da en güzel örnekleri ortaya çıkmıştır. Bugünkü bilgimiz çerçevesinde yontu sanatının daha önce hiçbir dönemden tanımadığımız bir gelişme yaşamış olduğunu saptamaktayız, ki bu da II. Rusa zamanı için neredeyse tipiktir. Örneğin Adilcevaz ve Kefkalesi'nden kabartmalar, ayrıca Toprakkale'den kakmacılık örnekleri, tunç heykelcikler ve kalkanlar el sanatlarının nitelikli örneklerini belgelemektedir.

2.9 Son Urartu Kralları / 7. Yüzyıl Zaman Dizini

Assurbanipal'e Heyet Gönderilmesi / Urartu Devleti'nin sonu

II. Rusa'nın iktidar süresini bilmemekteyiz. Yönetiminin ne başlangıcı ne de sonu saptanamamaktadır.

Ayrıntıya yönelik bir soru, Bastam'ın son dönemiyle ilgilidir. Kroll'e göre (1984, 1988: 76 vd), bu kalenin sonu II. Rusa iktidarı zamanında olmuştur; 660/650 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır. Nitekim yangın tabakası içinde yaklaşık 1.200 kesilmiş hayvanın kalıntısı, II. Rusa'nın silindir mührüyle damgalanmış yaklaşık aynı sayıda kil bulla* da ele geçmiştir. Kroll, M.Ö. 675'i kuruluş yılı olarak kabul ettiğinden, *Rusai* URU.TUR'un yaklaşık 20 yıl varlığını sürdürmüş olduğu sonucuna varılır. Kale yapısının alışılmadık ölçülerdeki büyüklüğü ve saptanmış 4 ayrı katı karşısında (Kleiss 1988: 30-40) bu pek mümkün görünmemektedir; dolayısıyla da daha uzun bir dönemin söz konusu olduğunu kabul edilmelidir.

Ayrıca Kroll, hayvan kemikleriyle yakın ilişki çerisinde ve çok sayıda ele geçen bullaların, ^{LÜ}A.NİN-li tipi mühürlerin baskılarını taşımalarından dolayı, bu unvanın sahiplerinin II. Rusa'yla çağdaş ve onun aile üyelerinden olduklarına inanır. Ancak bu kanı dayanaktan yoksundur, zira en azından Bastam 1, 2 ve 3'ün kil tabletlerini mühürlemiş olan "prensler" (Rusa Sardurihi ve

* Testi, sandık gibi eşyanın veya yazılı bir belgenin açılmaması için kullanılan, mühür basılmış kil toprak. (r.n.)

Sarduri Sardurihi). daha ziyade yönetmekte olan Sarduri isimli bir krala işaret etmektedir, ki bu da olasılıkla Aşşurbanipal'in de sözünü etmiş olduğu (bkz. aşağıda) III. Sarduri'dir. II. Rusa'nın çok sayıda örnekleriyle tanıdığımız krallık mühürü, sahibinin ölümünün ardından da kaledeki yönetsel işler için kullanılmaya devam etmiş olabilir (Salvini 1988: 128). Bullaların bulunuş koşulları bu denli erken bir tarihlemeye yeterince sağlam bir gerekçe oluşturmamaktadır (Muscarella, 1991: 143; Spanos 1991)

7. yüzyılın tüm zaman dizini açıklıktan uzaktır. II. Rusa zamanının tek kesin tarihi, yukarıda açıklanan 673/672 tarihidir. Rusa adının bir sonraki yinelenmesi 653/652 yıllarında Aşşurbanipal zamanına denk gelmektedir; ancak burada pekâlâ Erimena'nın oğlu III. Rusa da söz konusu olabilir. 13 Temmuz 653'te (o yıl meydana gelen bir ay tutulmasıyla tam tarihlenebiliyor; Grayson 1980: 230) Ulai Nehri kenarında gerçekleşen savaş sonrası Aşşurbanipal, Arbela'da Elam karşısında kazandığı zaferi kutlar. Ninive Güneybatı Sarayı'nın 33 numaralı odasının duvarlarında bu olaylara ilişkin kabartmalar (Layard 1858b: Lev. 45-49) vardır (British Museum'da sergilenmektedir). Aşşurbanipal tören arabasının içinde ayakta durmakta ve 2 Uratu elçisini kabul etmektedir; bunun yanında yer alan yazıtta ise sahne açıklanmaktadır:

"Urartu Kralı Rusa, Aşşur'un gücünü duydu ve ululuğundan duyduğu korkuyla diz çöktü ve seçkinlerini Arbail'e halimi sormak için gönderdi" (Weidner 1932-1933: 188).

Galip krala saygılarını sunmak amacıyla pek çok ülkeden temsilcinin geldiğini göz önünde bulundurursak, Urartu elçisinin bu denli ön plana çıkarılması, söz konusu dönemde Urartu'nun Aşşur için önemli ve dikkate değer bir siyasi ortak olduğu ve Urartu kralının da uluslararası siyaseti iyi izlediğini gösterir.

Bunun kısa zaman öncesinde, 657 yılına doğru, Şubria Bölgesi'nde ayrıca bir savaş daha meydana gelmiştir (Grayson 1980: 235, 244). "Urartu'nun valisi" olan Andaria adlı bir kişi Uppume ve Kullimeri kentlerine saldırmış, ancak Aşşur yanlısı grup tarafından öldürülmüştü; başı Ninive'ye Aşşurbanibal'e getirilmişti (Piepkorn 1933: 57). Urartu kaynaklarında adı geçmeyen bu Andaria, olasılıkla Muş Ovası'nda bulunan Şubria'ya en yakın gelen Urartu eya-

letin valisiydi. Bu durum da Aşşarhadon'un, zamanında korkularında ne denli haklı olduğunu göstermektedir; Batman Suyu'nun yukarı havzasında kalan Şubria Bölgesi için, görünüşe bakılırsa her iki büyük güç son dönemlerine kadar çarpışmışlardır.

Bir Urartu kralının adının Aşşur kaynaklarında en son geçişinde, Sarduri adındaki bir kraldan söz edilir. Assurbanipal'in Elam karşısında tekrarladığı bir başarının ardından, 643/642 yılları civarındadır (Grayson 1980: 235, 244): "Kendisinin kral ataları benim atalarım kardeşlerini gönderen, Urartu Kralı Sarduri ile ilgili konuda, o zaman Sarduri benim, tanrılar tarafından bana kader kılınan büyük işleri duymuş ve tıpkı bir oğulun babasına sunduğu gibi bana saygılarını sundu ve bana şu haberi gönderdi: Efendim krala selam (ve) bana saygılı ve boyun eğmiş bir şekilde değerli hediyeleri önüme getirtti" (Streck 1916: c. II, 85; Luckenbill 1927: 320 vd).

Rusa'dan sonra tahta kimin çıktığı, onu hangi sırayla hangi kraların izlediği ve Urartu Devleti'nin varlığını daha ne kadar sürdürdüğü soruları, başta yakın zaman olmakla birlikte her dönemde bilimsel araştırmalara konu olagelmıştır (Salvini 1979a; Kroll 1984; Kessler 1986). Biz burada II. Rusa'dan sonra iktidara gelen krallara ait az sayıdaki kanıtların sayılması ve bunların tartışılmalarıyla yetineceğiz.

Kaynaklardan aktarılan ve kral olması muhtemel çok sayıdaki hanedan ismi, bireylerin saptanması ve zaman dizinindeki konumlarının anlaşılması bakımından güçlükler ortaya çıkarır; bunların kraliyet ailesi içindeki konumları ve kuşakları açık değildir.

Sadece iki durumda II. Rusa'yı izleyen kralların söz konusu olduğu kesindir: Belgelerin büyük bir kısmında Erimena oğlu olan bir Rusa'nın adı geçmektedir. Olasılıkla III. Rusa söz konusudur. Kendisi Arin-berd (UKN II, No. 458) ve Armavir'deki silonun kuruluş yazıtını (HchI, No.132) yazmıştır. Bazı yazılı tunç kalkanlar (HchI, No.133a-d, farklı şekli 1-2; Barnett 1972: 168) ve Toprakkale'den kimi küçük buluntular da (rozet ve diz çökmüş boğa betimleri olan friz, HchI, No. 134) ona bağlanmaktadır. Bu yazıtlarda "güçlü kral, büyük kral, Tuşpa'nın efendisi" gibi yaygın kral unvan-

ları yer almaktadır. Belli hanedan isimlerinin oluşmasının ardından, Urartu tarihinde sadece bir kez Erimena adının ortaya çıkması, hanedanda bir kopukluğa işaret edebilir; her durumda unvan içeriği, III. Rusa'nın görelî tarihlemesini belirsiz kılar.

Toprakkale'den bir diğer tunç kalkan, gene kral unvanlarıyla beraber "Sarduri oğlu Sarduri" şeklindeki bir ifade taşımaktadır (UKN II, No. 459). Bu da 7. yüzyılda II. Rusa'nın ardından Sarduri adında 2 kralın varlığına işaret eder.

7. yüzyıla ait kral belgelerinin yanı sıra, II. Argiştî oğlu II. Rusa'ya ait 4 veya 5 farklı şekli bilinen ve olasılıkla ardılları tarafından da kullanılan kral mühürüne de değinilmelidir (Salvini 1988a: 146 vd, 150). Figürlü friz için seçilen desenler bakımından (şemsiye altındaki kral, arslan, 3 çatalı asa) bu mühür aşağıda betimlenecek olan prens mühürlerinden belirgin bir şekilde ayrılmaktadır (Seidl 1988a: 146).

Karmir-blur ve Bastam'da bulunmuş olan ve hanedan isimleriyle mühürlenmiş kil tablet ve bullaların başka krallara ait olup olamayacakları tartışmalı bir konudur. Her durumda, belgelerden hiçbiri kral unvanı içermemektedir. Buna karşın bir istisnanın dışında (Erimena) tamamen Sarduri ve Rusa isimlerinin kullanılması dikkat çekicidir. Fakat bir yandan ilgili kişiler için "X oğlu" biçimindeki ifadenin olmaması (bazı durumlarda tahribat kaynaklı olarak), diğer yandansa özel bir unvanın bir grup için "prens" anlamını ifade etmesi, durumu oldukça güçleştirir.

Aşşurcadaki kral oğlu anlamına gelen *mar šarri* gibi bir unvan Urartucada belgelenmiş değildir. Bunun yerine LÚA.NİN-li unvanıyla karşılaşırsınız, ki bu da sözcük anlamı itibarıyla "kraliçenin oğlu" anlamına gelir ("kralın oğlu" olmaması ilginçtir!). Bu unvanı taşıyan kişi adları kraliyet ailesinin üyelerini ifade etmektedir fakat gene de bunların, ardıl prens oluşlarını vurgulamak amacıyla, baş kadının çocukları için mi yoksa tahtta hakkı olmayan, ancak mühürlerinden yüksek düzeyde görevler taşıdıkları anlaşılan prensler için mi kullanıldığı henüz bilinmemektedir. Özellikle II. Rusa'nın yönetsel alanda yaptığı reformlar bakımından ikinci olasılık düşünülebilir. Ancak tersini kanıtlayacak bir

belge ortaya çıkmadığı sürece birinci olasılık da varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Bastam ve Karmir-blur'daki kil tablet ve bullarda aşağıdaki isimler yer alır:

1) Sarduri oğlu Rusa ve Rusa'nın oğlu Rusa (bkz. ayrıca listede No.4), Bastam ve Karmir-blur'daki mühür baskılarında LÜA.NİN-li (ilerleyen satırlarda "prens" olarak verilecektir) unvanını kullanmaktadır (İsimlerden ilki Bastam 1 ve 2'deki kiltabsetlerde, bkz. Salvini 1979a; ikincisi Karmir-blur'da kil tablet UPD 4'te yer alır).

2) Sarduri oğlu Sarduri'ye (kısaltılmış biçimde *sar<duri> Sardu<ri>hi*) ait Bastam'da (Bastam 3, bkz. Salvini 1979a) ve Karmir-blur'da (UPD 5) ayrı ayrı ele geçen 2 kil tablet üzerindeki mühür. Her iki örnekte de LÜA.NİN-li başlığını içermesine karşın, alışılan alt satır eksiktir. Metnin kimden olduğu konusuysa tartışmalıdır. İsimlerin uyuşmasından ötürü metin bir yandan Kral Sarduri oğlu Sarduri'ye mal edilmektedir (Diakonoff 1963: 34 vd; Salvini 1979a: 126; Spanos 1991: 715); fakat öte yandan kral mühürleri değil "prens" mühürleri denen grup için tipik olan resimli frizden ötürü, *Sar Sarduhi* (Seidl 1979, 1988a) veya *Sarduhi Sar* (Kroll 1984a) adında bir diğer prensin varlığı da kabul edilebilir. Ancak tıpkı diğer yazılı belgelerde olduğu gibi buradaki zorluk da kısaltmaların olmasıdır (Salvini 1988a: 140; örneğin Bastam için "Ru. URU.TUR kısaltmasının kullanılması).

3) Rusa oğlu Sarduri, III. Sarduri olarak ve böylece de IV. Sarduri'nin babası olarak hanedanda bir sıraya oturtulur. Kendisinin mühürünü taşıyan bir kil tablet (UPD, No.1) bir buyruk olarak açıklanır (Salvini 1979a: 130), "Rusa oğlu Sarduri (aşağıdaki) buyruğu verdi..." Mühür, gerek kral gerekse onun babasının adını (Rusa <oğlu> Sarduri) içermekle birlikte mühür baskılarının eksik olmasından ötürü saptama kesin değildir. Diakonoff (1963: 32) baba ismindeki kısaltmayı tanımayarak, II. Rusa'nın III. Sarduri ile ortak bir yönetim uyguladığına inanmıştır (Melikishvili de buna katılmıştır: UKN II, 272). Figürlü kısmında bir "tohumlama" sahnesinde, bir ağaç ve kanatlı yaratıklar yer almaktadır ve

bundan dolayı da “prens” mühürleri tipine dahil edilmektedir. Gerek mühür gerekse belge, bu özelliği ile bir “prense” ait kabul edilir (Seidl 1988: 149). Ne var ki, metindeki kişi isimlerinin mühürle uyuşması bir krala da işaret etmektedir (Spanos 1991: 715).

4) Bu bağlamda Rusa'nın kendine özgü mühüründen de söz edilmelidir. Karmir-blur'dan bir bulla üzerinde yer alan bir baskısı korunagelmıştır (metin UKN II 277a ve Salvini 1979a kaynakçada, 129 ve not 60; ayrıca Kroll 1984: 162); Piotrovskij'e göre (1955: 59) bu mühürle, kentin ve kuşatılması ve düşmesinin hemen öncesinde silo mühürlenmişti. Bu mühürün figürlü kısmında da bir “tohumlama” sahnesi vardır. Yazılı kısmın okunması ve açıklaması güçtür. Genelde olduğu gibi frizin üstünde ve altında 2 yatay satırdan oluşur. Her iki satır da birbirine karşı simetrik olarak durur. Yukarı satır, II. Rusa'nın kral mührüyle özdeşdir: “Bu Rusa'nın mührüdür”. Şu halde tipolojik olarak bir kral mühründen söz edilebilir. Alttaki satırdaya, muhtemelen kısaltılmış şekilde (II. Rusa mühüründe olduğu biçimiyle *Rusaḫini=i*, “Rusa'nın oğlu” yerine) *Rusaḫi*, yani “Rusa'nın oğlu” ifadesi yer almaktadır. Bunu söz dizimsel bir bağ olmaksızın, “saray” veya “kale” anlamına gelen É.[G]AL?-n[i?] ideogramı izler. Burada unvan yazılmamasına rağmen bir kral mühürü mü, yoksa Karmir-blur'da ele geçen UPD 4 tabletindeki mühürün sahibi olan Rusa'ya ait (bu listede no. 1) bir “prens” mühürü mü söz konusudur? İster kral (Artunyanyan 1974) ister prens olsun, adı geçen Rusa, Sarduri oğlu Kral Sarduri'nin (Karmir-blur'dan kalkan) ardından *Teišbai* URU'nun (Karmir-Blur) ve olasılıkla diğer Urartu merkezlerinin sonunun hemen öncesinde yaşamıştı. Bu zaman dizinsel düzen, Rusa Rusaḫi de dahil olmak üzere bütün “prenslerin” II. Rusa zamanına ait oldukları görüşündeki Kroll'un (1984: 165, 170) iddialarının tam aksidir. Artunyanyan'a göre (1974) “Prens” Rusa Rusaḫi (UPD 4), daha sonra (III. Rusa'nın oğlu IV. Rusa olarak; UKN II 277a) tahta geçmiştir. Ancak bu durumda aşağıdaki çizelgede yer alan I ve II numaralı farklı şekiller sorun olacaktır.

5) Erimena'nın oğlu kral olarak belgelenmiş, ancak Erimena'nın kendisi için aynısını söylemek güçtür. Adına, III. Rusa'ya ait belgelerde baba adı olarak rastlamamızın dışında, UPD 3 tabletinde

Synchronismen	I	II	III
Ash. 673/672: Rusa	} Rusa II. Argištiḫi ↓ Sarduri III. Rusaḫi ↓ Sarduri IV. Sarduriḫi Erimena ↓ Rusa III. Erimenaḫi	} Rusa II. Argištiḫi Erimena ↓ Rusa III. Erimenaḫi ↓ Sarduri III. Rusaḫi ↓ Sarduri IV. Sarduriḫi	} Rusa II. Argištiḫi ↓ Sarduri III. Rusaḫi ↓ Sarduri IV. Sarduriḫi
Asb. 655/654: Rusa		} Rusa III. Erimenaḫi ↓ Sarduri III. Rusaḫi ↓ Sarduri IV. Sarduriḫi	} Sarduri III. Rusaḫi ↓ Sarduri IV. Sarduriḫi
Asb. ca. 643: Sarduri			} Erimena ↓ Rusa III. Erimenaḫi

bağımsız isim olarak da iyi korunmamış mühür baskısıyla karşı-
mıza çıkar (bkz. Salvini 1979a: 131). Ne yazık ki, Erimena'nın
atalarına ilişkin olarak tek bir harf dahi tanınmamaktadır (Kroll
1984: 162 ve van Loon 1985: 193'e rağmen) ve figürlü frizdeki
baskı o denli silinmiştir ki, betim tipi üzerine hiçbir şey söylene-
memektedir. Ancak isimin ender olması, aynı kişinin söz konu-
su olmasını mümkün kılar.

Buna göre çiviyazılı kil tabletler, sadece "prenslerin" değil -şayet
doğru olarak saptanmışlarsa- aynı zamanda kralların da mühü-
rünü taşımaktaydılar. Kaynakların son derece kısıtlı olmasından,
Erimena'nın sadece bir "prens" olduğu hatta ismin sadece bir de-
falık karşımıza çıkmasından dolayı hanedanda bir kesintinin de
söz konusu olduğu düşünülebilir. Bu durumda III. Rusa'nın ba-
basının adı kral listesinden çıkartılır.

Bu son dönemdeki hanedan ismi olarak Sarduri ve Rusa'nın sık-
ça tekrarlanması ve belgelerin türleri, net bir zaman dizininin
ortaya çıkışını güçleştirir. Aşağıdaki çizelgede alternatif oluştu-
rabilecek öneriler sunulmuştur (değişikliklerle birlikte Salvini
1979a: 128).

Her 3 farklı şekilde de III. Sarduri adlı bir kral, IV. Sarduri'ye ait
bir belgedeki Sardurihi ifadesinden dolayı kabul edilir. Ancak
Erimena'nın durumunda (bkz. yukarıda) olduğu gibi burada da
kral, sadece bir "prens" in oğlu olabilir. Bu durumda 7. yüzyılda
sadece bir tek Sarduri (III.!) vardır. Bu da 643/642 yılında Aşşur-
banipal'ın sarayına elçiler göndermiştir. III. Sarduri'nin, II. Sar-
duri'nin oğlu olduğu yolunda Kroll tarafından (1984: 164 vd)
önerilen farklı görüş pek mümkün görünmemektedir. Buna göre
prensler Sar<duri> Sardu<ri>hi ve Rusa Sardu<ri>hi, II. Sardu-
riye uzanan bir aile kolundandır. Bize her ikisinin de III. veya IV.
Sarduri'nin çocukları olması daha makul görünmektedir. "Prens"
Rusa Rusaḫi teorik olarak II. Rusa'nın bir oğlu olabilir, ancak
Karmir-blur'daki bulgulara göre (UKN II 277a, bkz. yukarıda) III.
Rusa'ya ait bir nesep durumu olanak dahilinde değildir. Buna
göre çizelgede bulunan seçenekler arasından birinci görüş tercih
edilebilir.

LÜA.NİN-li unvanının anlamına (konuya ilişkin Zimansky 1985: 84 vd) bilmediğimiz süreç, Urartu Devleti'nin son dönemiyle ilgili pek çok sorunun yanıtı belirsiz kalmaya devam edecektir. Belirsiz kalacakların başında, genel itibarıyla yöneten kralların baba adları gelmektedir. Örneğin "Rusa Rusahi"nin mühürünü taşıyan UPD 4 tabletini yazıldığında bir Rusa mı (II veya III) tahta bulunuyordu? Gene Karmir-blur'daki kalkan üzerindeki *Sarduri Sardurihi* adı, UPD 5 ve Bastam 3 tabletleri üzerine yer alan (Bastam örneğinde unvan eksiktir) *Sar<duri> Sardu<ri>hi* adlarıyla özdeş olmak zorunda değildir. Bu sorular ancak yeni kaynaklar yanıtlayabilir.

"Prens"lere yüklenen anlamın azlığı ya da çokluğuna göre, kral listesinin uzunluğu değişebilir. 2. durumda, 7. yüzyıl içinde kalan zaman aralığı oldukça daralmaktadır, bu da Urartu Devleti'nin 7. yüzyılın ilerleyen dönemlerine kadar devam ettiği kanısı için gerekecektir.

643 yılı civarında, yani adı geçen III. veya IV. Sarduri, Aşşurbanipal'in sarayına elçiler gönderdiğinde, Urartu Devleti varlığını henüz sürdürmektedir. Bu Urartu tarihi için verilebilen en son kesin tarihtir. Urartu'nun kesin olarak hangi tarihte ve hangi koşullar altında yok olduğu (Kroll 1984: 640 ve 625 arasında; Kessler 1986: 630/625 arası İskit akınları sonucu) şu an için yanıtlanamamaktadır.

Buna karşın Babil yıllıkları sayesinde (Grayson 1975; Wiseman 1956), Med'ler (Kyaksares) ve Babylonia'lıların (Nabopolassar) birleşerek yaptıkları saldırıyla Aşşur Kenti'nin 614, Ninive'nin 612 ve Harran'ın 610'da düşmesinin ardından gerçekleşen Aşşur Devleti'nin çöküşü hakkında görece daha ayrıntılı bilgi sahibiyiz.

Çağdaş tarih yazıcılığı, bu "beklenmedik" olayın meydana gelmesinden "tarihsel bir skandal" olarak söz eder (Garelli-Nikiprowtzky 1974: 125). O tarihe kadar bu denli başarılı bir askeri güç nasıl olup da bu kadar kısa bir süre içinde tamamen çökmüş, böylesine iyi örgütlenmiş bir devlet bünyesi bu denli çabuk siyasi haritadan kaybolmuştur? Özellikle II. Rusa zamanında açıkça kendini gösteren savunma önlemleri ve askeri yapıların kap-

samı düşünöldüğünde Urartu'nun çöküşü de aynı şekilde anlaşılmaz görünmektedir.

Görünüşte, Urartu Devleti giderek siyasi olarak etkisizleşip ortadan kalkmış olsa bile, daha bir süre bu güçlü ülke varlığını anımsatmaya devam eder. Haffif değişmiş biçimi Uraştı (Yeni/Geç Babilcenin bir ses kuralına göre) ile ülke adı Yeni Babil ve Akhaimenid kaynaklarında yaşamaya devam eder (Zadok 1985: 320 vd).

Bu en eski ve en sağlam tarihlenmiş metinler Babil yıllıklarından (Wisemann 1956: 63 vd; Grayson 1975: 96 vd). Babil Kralı Nabopolassar'ın, 610/609'da Aşşurballit tarafından terk edilen Haran'ı fethettiğı yıl Urartu'ya karşı da yürüdüğünü, Ninive'nin düşüşünü anlatan yılıktan öğreniyoruz; ilgili yıllıkta aşğıdaki ifadelere yer verilir:

"Akkad (Babylonia) kralı ordusunu desteklemek için ... İzalla'ya çıktı. Dağlardaki çok sayıdaki yeri ve onların yaktı. O zaman ordu... Uraştı Bölgesi'ne kadar gitti..." (Kessler'in çevirisi, 1986: 76).

İzalla Ülkesi Tur-'Abdin yanındadır (RLA V: 225 vd) ve bu şekilde de dağlık Urartu Ülkesi'ne bir giriş kapısı niteliğindedir. Minua zamanına ait bir Urartu kaynağında (bkz. 2.3) İşala olarak adı geçen, Diyarbakır'da Karacadağ eteklerinde, Dicle bükümünün yakınında yer alan ülkeye karşılık gelmektedir. Şu halde Babylonia'lılar (eski?) Urartu Devleti'nin batı eyaletlerine girmek için, Doğu Toroslar'da Dicle kaynaklarındaki geçitleri kullanmaktaydılar, ki aynı geçitleri daha önceleri Urartular ters yönde batıya ulaşmak için kullanmışlardı.

Nabopolassar Yılığının son yıllarından anlaşıldığı kadanyla (Grayson 1975: 97), kral bunu izleyen yıl (608) bölgedeki savaşlara devam etti:

"...Dicle'nin kıyısını izleyerek Uraştı'nun bir bölgesine, Bit Hanuni Dağı'na [bilinmiyor] geldi. Yerleşim yerlerini yaktı. Tebet ayında Akkad kralı kendi ülkesine geri döndü."

Ardıl Prens Nebukadnezar, bir yıl sonra Uraştı Bölgesi'ne kadar olan dağlık bölgeleri yağmalar.

Yukarıda Urartu Devleti'nden söz ederken önüne parantez içinde "eski" sıfatını yerleştirmemiz, son dönemlerde ortaya çıkan tartışmaya işaret etmek içindir. Bu tartışmanın odak noktasında, bu bilginin şimdiye kadar inanılageldiği gibi, bir Urartu Devleti'nin Aşşur Devleti'nin çöküşünden sonra da varlığını devam ettirip ettirmediği mi, yoksa Uraştı isminin daha çok bir coğrafi anlam mı ifade ettiği sorusu yer alır (Kroll, Kessler; adı geçen yer). Kaynakta kullanılan *pihatu*, yani "bölge" kavramı tartışmanın esas zeminini oluşturmaktadır. Görünüşe göre bu artık Aşşur kaynaklarında adı geçen Urartu Ülkesi'ni ifade etmese de, coğrafi bir terimin ötesinde siyasi-hükümlerlik toprakları gibi bir anlam da içerebilir.

Bu konuya ilişkin Kessler (adı geçen yer, 80), "*Pihatu* 'bölge' teriminin kullanılması somut sınır düşüncesini bilinçli olarak çağrıştırır" diyerek Yukarı Dicle Bölgesi'nin eskiden Nairi ülkelerine sınır olduğunu hatırlatır.

Bu bağlamda Urartu'nun siyasi durumu hakkında bir varsayım verilecektir: Yerli kaynakların susması, hanedanın ortadan kalktığına işaret etmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi yazı ve kraliyet birbirine koşut gelişmelerdir. Bir devletin varlığı, bir hanedanın varlığına bağlı olabilir ve böylece Urartu hanedanının sonunun devletin sonunu da beraberinde getirmesi olasıdır. Birbiri ardına kaleleri alan saldırgan kavimlerin, tüm Urartu halkını ve devletin saptayabildiğimiz sınırları içinde kalan diğer bölgelerdeki tüm halkları yok etmiş olmaları beklenemez.

Akhaimenidler Dönemi'nde Uraştı adı tekrar karşımıza çıkar, ancak bu arada bir diğer kaynak oldukça tartışmalı bir tarihleme verir; *Eski Ahit*'te Yeremiya Bölümü aşağıdaki ifadeleri içerir:

"Kente karşı (Babil kastediliyor) halkları kutsal savaşa çağır, krallıkları ona karşı topla! Ararat, Minni ve Aşkenas; birlikleri ona karşı harekete geçirin, tıpkı kılı kırk çelme gibi!"

Sürgündeki Kral Sedekia'nın 4. yılına tarihlenen İncil'deki bu yer (Yeremiya 51, 59) Urartu (Ararat), Mana ve İskitlerden söz eder. Ancak bu Urartu Devleti'nin 594'te de var olduğunu doğrulamak için yeterli bir kanıt değildir (Kroll, Kessler).

590-585 yıllarında Med'ler ve Lydia'lılar arasında savaş olur; bu da bize Urartu topraklarının geçici olarak da olsa Med egemenliği altında olduğunu gösterir.

Ancak bu bölgede daha erken ve daha geç tarihin bize gösterdiği gibi, yabancı bir gücün egemenliği uzun bir süre için söz konusu olamayacağından, bölgenin tekrar 13. ve 9. yüzyıllar arasında devletin kuruluş dönemindeki gibi, siyasi olarak küçük parçalara ayrılmış olaması oldukça mümkündür. Urartu kent devletlerinin neredeyse tarihlerinin başlangıç noktasına döndükleri söylenebilir.

2.9.1 Sonuç

Her iki devlet, gerek Aşşur gerekse Urartu, batıdaki Hitit-Arami beylikleri veya doğuda İran'ın Mana'ları gibi, çok sayıdaki küçük etnik siyasi birlikleri içeren karmaşık bir siyasi düzenin merkezleriydiler. Bu nedenle devletlerden birinin (Urartu) yıkılışının, kısa süre içinde ikincisinin de yani Aşşur'un da çöküşüne neden olması mantıklıdır. Zira Urartu sadece Aşşur'un rakibi değil, aynı zamanda Mezopotamya devleti için İran Yaylası'na açılan kapının yanında bir çeşit burçtu.

Babil yıllığının anlattığı gibi, Aşşur ve Mana'lar arasındaki bağlaşmanın bir benzeri, Hana ve Karkemiş'e indirgenmiş olan Aşşur ile Urartu'dan arta kalan güçler arasında ortak düşmanlara karşı bir "son saat" birliği oluşturulmuştur.

Urartu ve Aşşur'un çökmesinin ardından, onların yıkılmasına katkıda bulunan Med'lerin artık Anadolu'nun batısına doğru yayılması için önünde bir engel kalmıyordu. Kyaksares'in Lydia'ya karşı açtığı savaş (RLA, ilgili madde) 585 yılında sona erer ve Kızılırmak (Halys) her iki yeni devlet arasında sınır olur.

Ancak Urartu devlet yapısının yok oluşu, Urartulann bir etnik öge olarak da kayboldukları anlamına gelmez. Devletin çökmesinin ardından daha uzun bir süre Urartu halkının varlığını devam ettirdiği kesindir. Yeni Babil Dönemi metinlerinden birinde II. Nebukadnezar zamanında Yahudalı Yehoyakim'in ve sürgün edilmiş İbranilerin yanı sıra, yani 597 yılından sonra aralarında

Mısırlı, Fenikeli, Elamlı, Med, Pers, İonia'lılar ve Lydialıya birlikte Urartuluların da bulunduğu bir dizi halkın da Babylonia'da bulunduğunu öğreniyoruz (bkz. Weidner 1939, özellikle Lev. II, satır 30). Tayın listelerinde adı geçenlerin çoğu, olasılıkla savaş esiri olmaları veya angarya yükümlülüklerinden dolayı Babylonia tutulmaktaydı. Ayrıca Babylon-Haldi hanedanının son Kralı Nabonidus'un (555-539) bir metninde bir Urartulunun da adı geçer (Zadok 1985: 321).

Urartu ile ilgili en son bilgiler, aynı zamanda Ermenilerden söz eden Eski Pers yazıtlarındandır. Dareios'un (522-486) üç dilli Bisütun Yazıtı (Eski Persçe, Elamca ve Akkadca), çeşitli halkların ayaklanmalarının bastırılmasını anlatırken şu ayrıntıya yer verir (Weißbach 1911: 9 vd; Hinz 1974): 31 Aralık 522 ve 15 Haziran 521 arasında Dareios*, "hizmetkârlarından" Umirşi ve Dadarşu'yu -bu ikincisi Urartulu olarak adlandırılır-, Uraştu'ya karşı bir seferle görevlendirir. Görünüşe göre 2 farklı yolu izleyen 2 ayrı sefer söz konusudur. 31 Aralık 521'de Umirşi, Urartuları (veya Ermenileri) Karacadağ eteklerinde, bir zamanlar Nabopolassar'ın da Uraştu'ya girmek için seçtiği (bkz. yukanda) İzalla'da karşılar. Bunun ardından 11 Haziran 521'de Uraştu'da Utiyahari Savaşı gerçekleşir. Dadarşu da, yakınlarında galibiyetle sonuçlanan savaşların gerçekleştiği Uraştu kentlerinden söz eder: 521 yılının 20 Mayıs'ında Zuzu, 30 Mayıs'ında Tigra, 20 Haziran'ında Uiyama' Düşman Urartulular mı yoksa artık Ermeniler miydi? Bu dönemde olasılıkla her iki halk, belki diğer halklarla da birlikte, birbirleriyle karışmıştı. Fakat Dareios'un belgelerinde bir nokta açıkça ön plana çıkmaktadır: Bu bölgede o dönemde de Urartu zamanındakine benzer (kentler, kaleler) bir devlet örgütü mevcuttu. Minua Kanalı'nın (Semiramis Arkı) aralıksız olarak kullanımı ve bakımı da bu bölgede bir şekilde biçimlenmiş olan devletsel örgütün sürekliliğinin bir diğer kanıtıdır.

Urartu kişi ve yer adları az belgelenmiştir. Mariana'daki ayaklanmayı bastıran Pers Generali Dadarşu'nun adı Urartuca olarak açıklanabilir, fakat ilgili seferde adı geçen yer adlarının Urartu-

* Persçe Darayavahuš. (r.n.)

ca olmadığını da hatırlamalıyız. Tigra, Urartucadan çok Ermeniceyi anımsatmaktadır (karşılaştırınız Tigranokerta).

Bisütun Yazıtı §39'da Haldita oğlu Arahu adında bir Urartuludan söz edilir. Bu kişi Güney Mezopotamya'da Ur Kenti'nde bir ayaklanmanın başını çekmiş ve kendisini Nabonidus'un oğlu Nebukadnezar olarak tanıtarak Babylonia Krallığı'nı üstlenmiştir. Burada ilginç olan, Haldita isminin açık bir şekilde tanrısal bir öge olan Haldi'yi içermesidir. Bu da bizi, Muşasir tanrısının kültünün 6. yüzyıl sonlarında da yaşadığı ve Urartulu grupların bununla hâlâ dinsel olarak bağlantılı oldukları çıkarımına götürür.

Ancak o dönemde tahtı gasp eden ve eski hanedanlıkları kurmak isteyen pek çok ayaklanmacıdan (Herodotos'un sahte Smerdis olarak tanıdığı, Kyros'un* oğlu olduğunu iddia eden Bardiya'dan başlayarak) hiçbirinin Urartu hanedanına kendisini dayandırmadığının da altı çizilmelidir. Eski krallarn isimlerinin çoktan unutulmuş olması bu durumun nedenlerinden biri olabilir. Öte yandan pek çok kanıt da Pers krallarının Urartu krallarının geleneğinde olduğuna işaret etmektedir; örneğin "kralın donanımı" ile ilgili neredeyse her şey Urartu'ya dayanmaktadır (Seidl, baskıda).

Urartu bölgelerinin Akhaimenidlere bağlanması ve bir satraplığa dönüştürülmesi (Armina/Uraştu), kimi kültür öğelerinin Urartu'dan İran'a gitmesine neden oldu. Van Bölgesi'nin Persler tarafından kesin olarak egemenlik altına alınması, kendisini ve babası Dareios'u Van kayalarında bir yazıtta ölümsüzleştiren Kserkses** zamanında gerçekleşmiştir.

* Persçe Kuraş. (r.n.)

** Persçe Kşayarşa. (r.n.)

3. URARTU KÜLTÜRÜ VE UYGARLIĞI

3.1 Bölge ve Kent Planlaması

Kısıtlı ve kalıplara bağımlı olmalarına karşın Urartu yazılı kaynakları, devletin gelişmesiyle kendini gösteren uygarlık ölçütlerinin görece oldukça açık bir resmini vermektedir.

Belgeler, Urartu Devleti öncesi bu bölgede hiçbir yerde planlı bir yapılaşma veya örgütlü bir ekonominin olmadığını gösterir. "Toprak ıssızdı ve orada daha önce hiçbir şey inşa edilmemişti" türünden kalıplaşmış ifadeler, arkeolojik çalışmalarla büyük ölçüde doğrulanmıştır. Urartu yerleşmeleri, özellikle kaleler esasen yeni kuruluşlardır. Öncesinde tarihöncesi yerleşmelerin bulunduğu merkezler üzerine kurulmuş Urartu yerleşmeleri de (örneğin Karmir-blur'daki 12. yüzyıl tabakası; Burney-Lang 1971: 109) mimari bir süreklilik içinde yer almazlar.

Urartuların bilinçli bir şekilde bölge planlamacılığı yaptığı kabul edilebilir, zira fethettikleri yerleri, tarım ve hayvancılık için koşulları iyileştirip savunmaya yönelik ve dini yapılarla kolonileştirmişlerdir. Bu süreç olasılıkla merkezlerden başlamış, merkezden uzak yerlere doğru yönelmiş ve yavaş yavaş fethedilen yerlerde vadiden vadiye genişlemiştir.

Van Gölü'nün kuzey ucunda, Bendimahi Çayı'nın göle döküldüğü ovada bu tip çalışmaların en etkileyici örneklerinden biri görülür. Daha önce de değinildiği gibi bu yöreden, Minua ve İşpuini'nin oldukça yoğun bölge ve şehir planlama çalışmalarını konu eden, çok sayıda yazılı belge de gelmektedir.

Birbirinin aynı yazıtları taşıyan bu stellerden birinden aşağıdaki alıntı yapılmıştır:

"Haldi'nin gücüyle, efendi Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini (farklı başka değerlendirmelerde İşpuini oğlu Minua) bir Haldi Kapısı'nı Haldi'nin kentinde (veya Arşuniuini Kenti'nde) inşa etti; (daha önce) burada hiçbir şey yoktu; hem yeni bir kale hem de bağları kurdu; bir *burganani* (konuya ilişkin bkz. bölüm 3.3.5) ve yeni sebze ve meyve bahçeleri kurdu..." (Salvini 1993b).

Bunu yukarıda ayrı bir bağlamda değinilen (bölüm 2.2.3.1) dilek kalıpları izler.

Bundan başka Minua'ya ait olan ve uzun zamandan beri bilinen Berkri'den (bugün Muradiye) bir stel (HchI, No. 32) bir kanal tesisinden söz eder. Olasılıkla Minua, babasının zamanında başlamış bir projeyi devam ettirdi. Bu proje Bendimahi Çayı'nın vadisindeki bataklıkları kurutmuş ve tarım için kullanılabilir duruma getirmiştir. Bugün, su seviyesinden 1 m yukansını asla aşmayan, etrafı Muradiye (Berkri), Körzüt (olasılıkla Haldiei URU ve Arşuniuini) gibi doğal tepeler üzerine kurulmuş kalelerle dolu bu ova-ya kim bakarsa, bu düzlüğün jeolojik ölçekte kısa bir süre öcesi-ne kadar, gölün tuzlu suyunun seviyesinden daha aşağıda ve Urartu Dönemi'ne değin bataklık durumunda olduğunu düşünmeden edemez. Üzerinde kale, yerleşmeler, yeni kurulan Haldi Kenti ve Arşuniuini için bağ ve sebze-meyve bahçelerinin yapı-lışlarına ilişkin çeşitli bilgiler taşıyan Karahan Stelleri'nden (Din-çol-Kavaklı 1978a, b), daha sonra I. Argiştî'nin Aras Ovası'nı kolonileştirmesinin yanı sıra bu bölgenin de düzenli ve planlı bir şe-kilde bayındırlaştırıldığını öğrenmekteyiz. Dış görünümü itibarıyla başka yerlerde de gözlendiği gibi ova, I. Sarduri zamanının ardından gölün su seviyesinin ani bir şekilde düşmesi (Reclus 1884: 330) nedeniyle tarımsal kullanım için kazanılabildi. Bu ka-nı ayrıca, "Sardur Kalesi"nin Van kayalarının eteklerindeki yeri-nin, toprakla örtülmüş bir kıyıda ki nıhtım duvarı biçimindeki yo-rumunu da mümkün kılar (konuya ilişkin bkz. 3.3).

Ancak kent planlamacılığı kavramının en önemli uygulaması, başkent Tuşpa'nın bulunduğu yani daha I. Sarduri zamanında bu türden kapsamlı çalışmaların yoğunlaştığı Van Ovası'dır.

Urartu başkentinin tümünün en eski betimlemeleri, Orta Çağ'da yaşamış Ermeni tarihçi Khoreneli Moses tarafından *Büyük Ermenistan'ın Tarihi* adlı eserde yapılmıştır. Klasik geleneğin yer tanımlamalarını (topos) izleyerek Urartu eserlerini, 15-19. bölümlerde hikayesini anlattığı Kraliçe Semiramis'e mal etmektedir. Betimlerdeki netliğiyle diğer bölümlerden ayrılan 16. bölüm aşağıda verilecektir (Moses von Chorene 1869: M. Lauer'in çevirisi):

"Ara'nın ölümünün ardından Şamiram, kenti, nehirin yolunu [= aquaeductus, kanal] ve evini inşa etti.

Bu mutlu olayların ardından Şamiram, Ara'nın adından dolayı Ararat olarak adlandırılan ovada birkaç gün geçirdi. Yaz olduğundan ve ovalarda, vadilerde ve çiçekli düzlüklerde eğlenmek istediğinden daha sonra güneye, ülkenin dağlık tarafına gitti. Ülkenin güzelliğini, havanın temizliğini, kaynaklardaki suyun berraklığını ve hızla akan nehirlerin sesini işitip gördükten sonra dedi ki: Havanın bu temizliğinde, suyun ve toprağın bu arılığında bir kent ve saray kuralıyız, yılın akışının yaz mevsimi olan 4. bölümünü bütün rahatlığıyla Armenia'da geçirip, havanın soğuduğu kalan 3 ayında da Ninive'de kalırsınız.

Pek çok yeri gezdikten sonra Tuz Gölü'nün doğu kıyısına gelir. Gölün kıyısında uzun bir tepe görür. Bunun uzun tarafı güncşin battığı bir yöne, ancak kuzeye doğru hafifçe eğikti. Güney tarafında doğrudan göğe açılan dik bir mağara [= kayalar] vardı. Bunun daha da güneyinde geniş ve düz bir vadi gördü, dağın doğu yanındansa Van Gölü'nün açık, bir vadi biçiminde eğimli kıyısını gördü. Bunun ortasında tadı güzel suların aktığı dereleler, dağlardan aşağı ovaya ve vadiye doğru akıp uzun tepenin dibinde büyük bir akarsuda toplanmaktaydı. Akarsunun derin vadisinin sağ ve sol yanında az sayıda olmayan yapılan ve tepenin doğu yanında daha küçük olan bir tepeyi gördü.

Erkek düşkünü ve aşık Şamiram orada her şeyi denetledikten sonra, Aşşur'dan ve egemenlik altındaki diğer ülkelerden kalifiye olmayan 12.000 ve her biri deneyimli 6.000 zanaatkân; ahşap, taş, maden ve demir işleri için gecikmeksizin istediği yere getirilmesi buyruğunu verdi. Buyruğun uygulanmasına derhal başlandı. Çekirge sürüsünü andıran işçiler ve akıllı zanaatkarlar buraya toplandı. Bunun ardından kireç ve kumla birbirine bağlanan taş kayalardan oldukça uzun ve yüksek bir su kanalı [nehir için bir aquaeductus] yapılması emrini verdi; bu kanal bugüne dek korunagelmıştır. Bura sakinleri duyduğuma göre kanalın oyuklarına kaçarak, hırsız ve serserilerden korunmaktalar. Zira dağlardaki derin mağaralarda güven altındadırlar. Denense dahi bu kanaldan mancınığa uyabilecek tek bir taş, büyük bir güç kullansa da yerinden çıkarılamaz. Yakından bakıldığında taşların birbirleriyle bağlantısı, bakana adeta bu bağlantıların yağla yapıldığı izlenimini verir. Pek çok stadion mesafe boyunca uzanan bu su yolu, kent için belirlenen yere kadar gider.

(Gelenleri) çok sayıda gruplara ayırttı ve her grubun başına işinin ehli bir ustayı öğretmen olarak koydurttu. Birkaç yıl içinde sağlam duvarları ve kapılarıyla bu mucizevi eserin zorlu çalışmaları bitirilişini gördü. Bu kentin ortasında çok sayıda güzel taşlardan çeşilli renklerden, muhtemelen hepsi güneye bakan 2 veya 3 katlı saraylar inşa etti ve güzel renklerle ve cadde-

lerle kentin bölümlerini birbirlerinden ayırdı. Kentin içinden, gereksinime göre güzel ve takdire şayan kanallar inşa eder ve ırmağın bir bölümünü yönlendirip kent içindeki sebze ve meyve bahçelerinin gereksinimleri doğrultusunda suyu dağıtır. Göl kıyısındaki diğer bölümü ise, sağdan ve soldan kentin ve çevre bölgenin sulama gereksinimini karşılamak için yönlendirdi. Kentin doğu, kuzey ve güney kısımlarını binalar ve yaprak ve meyvelerle kaplı çardaklarla, yaprakları dökülen ağaçlarla süsledi ve çok sayıda iyi üzüm getiren bağ yaptı, her yerde muhteşem duvarlar inşa etti ve sayısız insanı buraya yerleştirdi.

Kentin ucunda [= zirvesinde] yaptığı muhteşem yapıyı kimse anlayamadı; bunu anlatmak da mümkün değildir. Kentin ucunun [= zirvesinin] etrafını duvarlarla çevirdikten sonra, oldukça zor girilen ve tırmanılan bir krallık sarayı ve korkunç bir de hapishane [= zindan] inşa etti. Bunların hiç kimse tarafından gerçeğe dayanan betimlemelerini ben duymadım ve bu nedenle bunu anlatıma eklemeyi doğru bulmuyorum. Sadece tüm krallık eserleri arasında bunun ilk ve en büyüğü olarak görülebileceğini söylerim.

Kimsenin üzerine demirle bir çizgi çekemediği mağaranın [= kayaların] doğu tarafında bu denli sert bir malzeme üzerine çeşitli ibadet ve yatak odaları, hazine binaları ve geniş mağaralar inşa etti. Bu eserlerin nasıl yapıldığını kimse bilmez. Kayaların üzerine adeta düzgün bir balmumu yüzeyine tüyle yazar gibi çok sayıda yazıtlar yazdı. Bunların görüntüsü dahi herkesi şaşkınlığa götürür. Hepsi bu değil. Ermeni bölgesinin pek çok yerine sütunlar diktirdi ve bunlara da aynı yazıyla hatırlanmak için uygun sözler yazdırdı. Pek çok yerde de üzerinde aynı yazıyı taşıyan sınır taşları koydu. Şamiram'ın Armenia'da yaptıkları hakkında söylenecek olanlar bunlardır."

Kim Van Bölgesi'ne bir arkeoloğun eleştirel gözleriyle bakarsa, Khoreneli Moses'in bu anlatısında yer alan Urartu harabelerinin, bir tanığın gördükleri olarak zeminin hemen altında yattığını anlar. Nitekim bu 16. bölüm bazı kısımları itibarıyla, diğer bölümlerde karşımıza çıkan mitolojik anlatıdan çok, bir yüzey araştırması raporuna yakındır. Kayalıklarıyla beraber Van Ovası'nın, duvarları, kaya odaları ve yazıtlarıyla beraber Van Kalesi'nin ve de bahçelerle dolu tüm kentin ve son olarak da dağınık çok sayıda ki yazıtlı stellere anıştırmalarda bulunması (yazılı sütunlar) gerçeğe uymaktadır. Yazarın neredeyse tamı tamına Minua zamanında gerçekleştirilen Urartu imar çalışmalarını vermesi şaşırtıcıdır.

Arazi çalışmalarının, arkeolojik ve fiolojik kaynak araştırmaları sonuçlarıyla kıyaslanabilmesi, bu son derece kendine özgü kaynağın önemli bir özelliğidir.

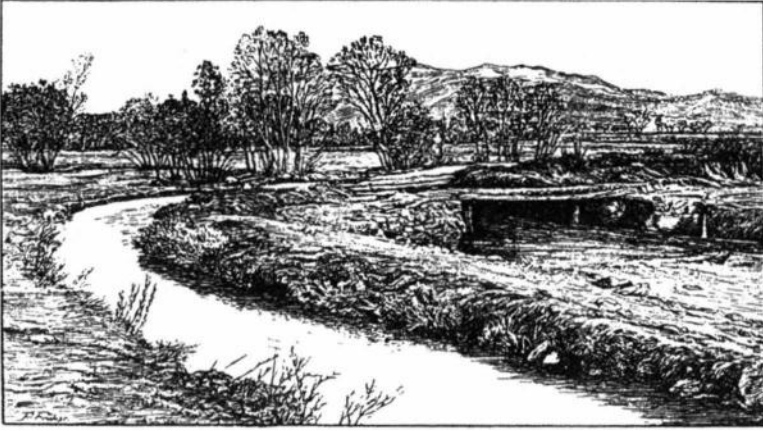
3.1.1 Su Ekonomisi

Kanal ("su yolu") konusunda söylenecek ilk şey, bugün bu tesisin hâlâ kullanımda olduğu ve kentin sebze ve meyve bahçelerine suladığıdır. Çağdaş dönemde bütün hattı bir at sırtında takip eden C. F. Lehmann-Haupt, bugünkü adıyla "Semiramis Arki"nın en güzel betimlemesini yapmıştır (Lehmann-Haupt 1926: 95 vd). Kazı çalışmalarından söz eden bir dizi yazıtta (Hchl, 29a-e, 30a-i) gerçek adı "Minua Kanalı" (*Minuai pili*) olarak belgelenmiştir. Yazıtlar kanal boyunca kayalara veya istinat duvarının kimi taşlarına oyulmuş olup büyük bir bölümü bugün de görülebilmektedir.

Kanala su getiren kaynak, Van'ın güneyinde bulunan Hoşab Suyu Vadisi'ndedir (tarihi adı Hayots-Dzor: "Ermeniler Vadisi"). Burada kaynak önce karşı yöne doğru aynı yükseklik boyunca akmakta, yaklaşık 2 km sonra Hoşab Suyu yatağını bir su kemeri (aquaeductus) ile geçtikten sonra (Çizim 3), Van yönüne doğru devam etmektedir. Eski istinat duvarlarının görünür durumda olduğu nehir geçişinden sonra 4,5 m genişliği, 1,5 m derinliği olan kanal, önce dağın yamacında 1.800 m'lik yükseklik çizgisini takip etmekte ve yavaş yavaş azalan bir eğimle 50 km kadar sonra yaklaşık 1.750 m yükseklikteki bahçeler kenti Van'ın seviyesine düşmektedir. Kanal son 25 km'de, sağlam bir istinat duvarının tuttuğu bir set üzerinde devam eder. Bu bölüm 1950'den beri yeni ve daha alçaktan takip eden beton bir yatakla doldurulmuş olsa da, bugün dahi görülebilmektedir; ancak eskisi yavaş da olsa bir tahribata mazur kalmaktadır (Salvini 1992c).

Bu alışılmadık eserin ayrıntılı bir mimari ve teknik incelemesi hâlâ yapılmış değildir. Her kilometrede 1 m azalan düzenli düşüş ve yüksekliklerin hesaplanması için hangi bilgilerin gerekli olduğu şeklindeki ilginç soru da henüz yanıt bulmuş değildir.

Başkentin, başka nedenlerle birlikte, özellikle İspuini ve Minua'nın askeri başarıları ve buna bağlı olarak kitlelerin yer değiştirmesinden dolayı gerçekleşen kuruluşu veya genişlemesi, yukarıda betimlenen kanalla bağlantılıdır. Van Gölü'nün tuzlu suyu kullanılamamaktaydı, kıyıda yer alan tarlalara taşmaların etkisi öylesine olumsuzdu ki, ancak tatlı su akışı bunu düzeltebilirdi.

Çizim 3: Minua Kanalı'nın Hoşab Suyu üzerinden geçişi (Lehmann-Haupt 1926, 98).

Minua, ülkenin diğer bölgelerinde de kanal çalışmaları yürütmüştür. Ancak burada ovanın tarımsal amaçlarla kullanımı daima ön planda olmuştur. Örneğin gölün kuzey kıyısında yolculuk edenlere, kurak yöre içinde yeşil bir vaha gibi gözüken Erciş'teki bir kanal, yazıtlarda saptanmıştır (HchI, No. 33). Bu su yolu "Tann Quera'nın kaynağından" Alia (muhtemelen Erciş) Kenti'ne kadar uzanmaktaydı. Malazgirt civarında da aralarında "Minua Vadi-si"nden söz eden yazıtlar bulunmaktadır (HchI, No. 34-35).

Van'ın kuzeyinde yer alan Toprakkale'de yeni yönetim merkezi Rusaşinili'nin kurulması da büyük bir sulama sisteminin inşasıyla bağlantılıdır. Berlin'de Vorderasiatisches Museum'da korunan II. Rusa'ya ait bir stèle bu belgelenmiştir. Toprakkale'nin 20 km doğusunda, yaklaşık 2.500 m yükseklikteki ulaşılması güç Varak Dağı'nda suni bir göl olan Keşiş Gölü yakınlarında ele geçmiştir:

"...buna Rusa Gölü adını verdim, oradan Rusaşinili'ye bir kanal yaptım,... bunun(?) zemini inşa edilmemişti... Rusa söylüyor: Rusaşinili'yi inşa ettiğimde, bu baraj gölünü yaptığımda, Tuşpa halkını ... oturttum. Rusaşinili'nin karşısındaki toprak ...ayrıca(?) bağları, bahçeleri, tarlayı belirledim ..." (HchI, No.121)

Metin oldukça uzun olmasına rağmen gerisi anlaşılamamaktadır.

Keşiş Gölü'nün güney seti 7 m genişliğinde, içi sıkıştırılmış toprakla doldurulmuş harçsız bir duvardan oluşur; bu iç kısım 6 m yükseklikte, 27 m genişliğinde ve 62 m uzunluğundadır. Kuzey seti daha alçak olup kuşkusuz birçok defa onarılmıştır. 1891'de bir sel sonucu yıkılmadan önce yüksekliği 6 m kadardı. 1952 yılında 5,40 m yüksekliğe kadar tekrar inşa edildi. Su akışı, açılıp kapanan bir çıkışla sağlanırken saniyede 2,5-3 m³'lük bir debiyle su vermektedir. Yapılan hesaplara göre, bugün 20 milyon m³'lük bir kapasiteye sahip olan bu gölün, Urartu Dönemi'ne ilişkin yeniden kurgulamasında dikkate alınan set yüksekliği, bunun 5 katı bir kapasiteye sahip olduğunu ortaya koyar (Garbrecht 1980: 311 vd).

Ermenistan'da Zvartnots'tan gelen II. Rusa'ya ait bir diğer stel de (HchI, No.126) yeni kent kurulmasında daima sulama sisteminin de planlanmış olduğunu destekler. Bu kralın Ağrı Ovası'nda, Fırtına Tanrısı'nın kenti Teişebai URU'yu (bugün Karmir-blur) kurduğunu biliyoruz. Öncellerinin eski tarzdaki yazıtlarına göre, tarımda birtakım girişimler yapmış ve bir yerleşim yerini yani İldarunia'nın kuruluşunu gerçekleştirmiş ve bugünkü Razdan Nehri'nde bir kanal açılmasını sağlamıştır.

Kale İsmail Ağa için de, suyunu Nazlu Çay'dan alan bir kanal belirtilmiştir (D. Silenzi, şurada: Pecorella-Salvini 1984: 218). Çavuştepe/Sardurihinili'deki tapınağın cephesindeki kuruluş yazıtı da aynı şekilde Gugunaini Nehri, yani Hoşap Suyu'ndan açılan bir kanaldan söz eder.

3.2 Bir Urartu Yerleşmesinin Ekonomik ve Toplumsal Yapısı

Urartu kent planlamacılığının en iyi araştırılan örneği, I. Argişti'nin Aras Ovası'nda kurup "Argiştihinili" (Argişti'nin Yerleri veya Yerleşmeleri) adını verdiği kentte görülebilir. Karmir-blur'daki daha geç kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla bu verimli bölge 'Aza olarak adlandırılıyordu. Bir yandan volkanik özellikli zemin, diğer yandan suni olarak yapılmış kanallar, bu bölge toprağının tanımsal olarak yoğun kullanımını berabe-

rinde getirmiştir. Kent yaklaşık 800-1.000 hektarlık bir alanda genişlemiş ve bugünkü Aramvir ve Davti-blur'un 2 ana tepesi ve bunlara arasında kalan arazide yer almıştır; bu da 5 km uzunluğunda 1,5 km genişliğinde imar edilmiş bir alan anlamına gelir. Ermeni araştırmacı A. A. Martirosyan'ın titiz incelemesi ve kendisinin tanıları (Martirosyan 1972: 1974) betimlemelerimizin temelini oluşturmaktadır. Burada 8. yüzyıla ait bir Urartu kentinin karmaşık bir görünümü ortaya konulmaktadır. Sovyet Urartu arkeolojisi içinde B. B. Piotrovskij'nin Karmir-blur'da, Hovhannisyan'ın Arin-berd'teki çalışmaları bunu tamamlayıcı olmuştur.

İlk Tunç Çağı'ndan (3. bin) başlayan Urartu öncesi dönemler üzerine edinilen bilgiler en önemli sonuçlardan biridir. Daha o zamanlar yaşayanlar da şimdikinden 5 km daha kuzeyde, yukarıda adı geçen tepenin dibinden akan Aras Nehri'nin suyuna bağımlıydılar. Daha sonra Argıştinihili'nin bölgesi olan alanda İlk Tunç Çağı'na ait 2 yerleşmenin yanı sıra Geç Tunç ve Demir Çağı'na ait iki yerleşme daha saptanmıştır. Daha sonra Argıştinihili'nin kurulduğu yer, 3. binyıl sonlarında olasılıkla nehir yatağında meydana gelen değişikliklerden ötürü terk edilmiş ve 13-12. yüzyıllarda tekrar yerleşilmiştir. Bu bağlamda parlak dönemleri Nairi ve Ur(u)arri kabile birlikleri dönemine denk gelen Mecamor, Lcašen ve Taşburun'daki kazılar da önemlidir.

Orta Çağ'a kadar uzanan Urartu sonrası dönemler de araştırılmıştır. Özellikle daha sonra Ermeni Erwandit'lerin başkenti olan Armavir'de Akhaimenid, Hellenistik-Roma ve Sasani dönemlerine uzanan bir yerleşim sürekliliği saptanmıştır.

Her şeyden önce toplam uzunluğu 40 km'yi bulan birkaç kanal Urartu yerleşmesine işaret eder. Urartu sulama ağının en önemli kanalının yatağı 20 km boyunca izlenebilmekte ve Karakala'daki bir taş yazıtı sayesinde tarihlenebilmektedir:

"Haldi'nin büyüklüğüyle Minua'nın oğlu Argışti bu kanalı çekti. Toprak çoraktı, hiçbir insan burada daha önce yerleşmemişti(?). Haldi'nin emriyle Argışti onu çekti..." (Hchl, No. 90)

Argıştinihili'nin etrafı çok sayıda uydu yerleşmelerle çevrilmiş ve yakında bulunan birkaç kale tarafından da savunulmaktaydı; ya-

ni güneyde Ağrı Dağı'na doğru Minuahinili (Taşburun), kuzeyde Aragats Kalesi ve diğer 2 kale, doğudaysa Er(e)buni (İrponi).

Kent, batıda Davti-blur ve doğuda Armavir olmak üzere 2 kale-den oluşur; bunların arasındaki 3,4 km'lik alanda da muhtelif yerleşim yerleri bulunmaktadır.

Saray olduğu düşünülen batı kalesi (Davti-blur) tamamen kazılmıştır. Üzerinde bulunduğu tepeye uygun olarak doğu-batı yönüne uzanmış bir halde yapılmıştır. Tipik cephe çıkımlarına sahip tahkimat kuşağı, kaya işlenmesi ve kayaların doğal konumlarına uyan planın kendisi de Urartu mimarisinin kendine özgü özellikleridir. Benzer kalelerden farklı olarak bazalt bloklar kabaca ve farklı büyüklüklerde işlenmiştir. Alanı toplam olarak 3.000 m²'dir. Kalenin iki ucundan 2 kapı açılır. Bunların her biri 3 bölümden oluşur: Merkez, uzun ve yarısı kapalı bir iç avluya (veya salon) ikiye ayrılmış, büyük ve dört köşeli bir yapıdan oluşur. Bu avluda (veya salon) 2 sıra ahşap dikme, kısmen Argiştî'ye ait kuruluş yazıtını taşıyan bazalt kaideler üzerinde yer alır. Bu avlu veya salona kuzeyin oturma mekanları eklenir. Güney ve güneybatıdaysa, çatıları büyük payeler tarafından taşınan depo (magazin) mekanları yer alır. Bunların işlevi, Urartulara özgü çiviyazısı ve hiyeroglifle yazılmış hacim bilgilerinin bulunduğu pithosların* varlığından anlaşılmaktadır. Batı kalesinin doğu kısmında, Transkafkasya valisinin (LÜEN.NAM) etki yaratmak amacıyla kullandığı mekanlar bulunmaktadır. Saraya ayrıca hizmet odaları ve garnizon yapılan da dahildir. Özellikle batı kalesinin kuzey cephesinde inşa edilen tahıl depolan etkileyicidir. Karmir-blur'a koşut olarak, Argiştihinili'nin çeşitli depolarında toplam olarak 5.000 ton tahılın korunabildiği hesaplanmıştır. Benzer bir kapasite de 400 ile 500 bin litrelik bir hacimin saklanabildiği şarap mahzenleri için söz konusudur. I. Argiştî zamanından kalan bu mahzenlerden biri 650 m²'lik bir alana sahiptir. Bu da bizi, yaklaşık 5.000 hektarlık bir alan içinde gerçekleşmiş bir yapılaşma çıkarımına götürür.

* Büyük küpler. (r.n.)

Bunların dışında batı kalesinde dini amaçlı 3 yapı daha ele geçmiştir. Orta Çağ'da Ermeniler tarafından tadilat görüp yeniden kullanılması, asıl görünüşünün saptanmasını zorlaştırırsa da, tıpkı diğer Urartu ülkelerinde olduğu gibi Argiştihinili de klasik tapınak yapılarıyla doluydu. Bir tarafta II. Sarduri'nin Davti-blur'da ele geçen bir *susi* (kule) tapınağının ve Haldi Kapısı'nın inşaaından bir yapı yazıtı (UKN II, No. 418) söz ederken, diğer tarafta yazar Armavir'de bir ziyarette ancak klasik bir Urartu kule tapınağının girişine ait olabilecek türden diğer kazı yerlerinden de tanıdığımız basamak şeklinde işlenmiş taşlardan söz etmektedir.

Batı kalesinin doğusuna düşen şehir içi arazisinde arkeologlar, çeşitli sosyal gruplarla ilişkilendirdikleri mesken alanlarında kazılar yapmışlardır. Plansız olarak yapılan basit evlerle kendini gösteren yoksullar mahallesi, en dış kesimde yer almaktaydı. Bu durum, kalenin güneybatısında fakir sunular içeren, yakılmış cesetlerden oluşan mezarlığa da uyar. Bir diğer semtte ise, yalıtılmış halde birbirine benzeyen ve bir iç avlu etrafına sıralanmış evlerin meydana getirdiği bloklar bulunmuştur ve burası garnizon konutları olarak yorumlanmıştır. Garnizonların Erebinu'daki tipin aynısı olduğu düşünülmektedir.

Ancak nüfusun büyük bölümünü çiftçiler ve zanaatkârlar oluşturmaktaydı. Çiftçi evleri ortalama olarak 300-400'm'lik bir alana sahip olup, bazalt bloklar üzerine oturtulmuş kerpiçten, oldukça sağlam bir duvar işçiliği göstermektedir. Zemin ise sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. Tarımla ilgili mekanlarla ilişkili olarak bulunan birtakım aletler, buraların çiftlik olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Başka dayanaklarla birlikte, 100 litrelik hacimleriyle 4 ile 20 arasında değişen çömlek sayısı, bunların farklı büyüklükte oldukları çıkarımını yapmaya izin verir. Birçok tahıl ve sebze türü arkeolojik olarak saptanmış ve analizleri yapılmıştır: Buğday, arpa, darı, bezelye, fasulye, üzüm, armut, kızılılık ağacı vs. Gözlenen tahıl türlerindeki çeşitlilik, tahıl da yabani türlerle beraber ele geçen daha iyi bir tür olan "karm-raat"ın da ele geçmesi, burada tarımın neolitige kadar uzanan oldukça eski bir gelenek olduğunu düşündürür. Bu evlerde ele geçen hayvan kemikleri de at, koyun, keçi, domuz, köpek, tavuk,

kaz, ördek ve güvercin gibi, en tanınan evcil hayvanlara aittir. Fakat ceylan, muflon, geyik, tavşan, porsuk, kunduz, yaban kedisi, tilki, kurt, çita, şahin, karga, kablumbağa, sazan ve alabalık gibi yaban hayvanları da saptanmıştır. Hemen hemen aynı hayvan türleri, Arin-berd ve Karmir-blur'da da saptanmıştır (Martirosyan 1974: 144).

Zanaatkârlar kent içinde yukarı sınıflarla beraber yaşamaktaydı. Evlerinin alanı 500 ve 700 m² arasında değişmekte ve 7-10 kadar odadan oluşmaktaydı. Çiftçilerinkinden daha büyük ve daha kaliteli olarak inşa edilmişlerdi. Küçük buluntular sayesinde taşçılık, çömlekçilik ve tunç maden işçiliği gibi çeşitli zanaat dalları saptanabilmektedir.

Martirosyan yukarı tabakaların evleri konusunda, iç kaleden tipik bir evi betimlemektedir: Ev 614 m²'lik bir alana sahiptir, çıkmalı bir dış duvar, fırın, mutfak, banyo, depolar ve 70 m²'yi bulan bir iç salon bulunmaktadır. Tüm bunlar, burada yaşayanın refah durumunu göstermektedir.

3.3 Mimari

Urartu Kaleleri Hakkında Genel Bilgiler

Urartu mimarisinde kent, kale ve saray arasındaki ayrımlar belirlemek zordur; zira daha net bir saptama, dış biçimden çok büyüklük ve konuma, dolayısıyla da önemine bağlıdır. Yol istasyonları, hisarlar, gözetleme kuleleri veya işlevleri kısıtlı, ev bloklarına benzer üs merkezleri mevcuttu; çoğu kez kral ikametgahı olarak da hizmet veren "kaleler" veya "saraylar" Urartucada farklı olarak ifade edilmezler. "Kale" ve "müstahkem kent" terimlerinin her ikisi de É.GAL (esasen saray anlamında) logogramı ile yazılır. Tüm kent dahi "saray" olarak kabul edilmiştir. Arin-berd'teki kuruluş yazıtı bu noktada aydınlatıcı olmuştur: "Haldi'nin büyüklüğüyle Minua'nın oğlu Argišti bu kaleyi (É.GAL) inşa etti. Ben ona Erbuni adını (URU belirticisiyle birlikte yazılmış) verdim" (UKN, No.138= Hchl, No. 91A).

Büyük ikametgahlar ya da müstahkem kentler yukarı kalenin eteklerinde yer alan yerleşmeler olarak kendilerini gösterir:

Arin-berd, Bastam, Karmir-blur (burada muhtemelen tahkimatlı) ve daha önce gördüğümüz Argistihi'ninli böyledir.

Genelde Urartu kalelerinin planları, mimari biçim ilkeleri tarafından belirlenmiş değildir. Daha çok biçim ve dış duvarların seyri, son olarak da arazinin koşulları belirleyicidir. Özellikle uzunlamasına kayalara oturtulmuş Çavuştepe ve Bastam gibi merkezlerin yanı sıra, Van Kalesi ve Toprakkale gibi kayalık dağ veya dağ sırtları üzerinde kurulmuş merkezler de görülebilir. Urartu kalelerinin mimarisi, kendisini diğer kültürlerin yapılarından ayıran daha başka özellikler de sergiler. Harçsız ve yarı kyklobik duvarlar bu konuda tipiktir. Yukarı Anzaf Kalesi gibi bazı istisnaların dışında kale duvarları, örneğin Hititlerde olduğu gibi -Boğazköy'ün kent duvarı veya Gavurkale'deki yapı düşünüldüğünde- poligonal değildir. Daha ziyade kare ve dikdörtgen şeklindeki taşlardan oluşan üst üste yatay sıralardan oluşur. Urartu kaleleri için daima kolay savunulan kayalık tepelerin tercih edilmesi, dönemlerden ve askeri nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Urartuların kalelerinin oturduğu yükseltilerin karakteristik özelliği, neredeyse istisnasız olarak "yalancı merdiven"lerdir. Bunlar günümüze ulaşmayan yapıların duvarlarının oturduğu yuvalar olabildikleri gibi, ana kayaya oyulmuş sarnıçlar (örneğin Çavuştepe) veya su kaynaklarına girişi sağlayan merdivenli tüneller de olabilmekteydi. Yapı malzemesi olarak olağan siyah bazalt taşı kullanılmıştır. Ancak özellikle daha eski dönemlerde kireçtaşı da kullanılmıştır ("Sardur Kalesi"). Nitekim burada hem yapı malzemesinde hem de dış duvar yapısında zaman farklılığı söz konusudur. Urartu Bölgesi'nde en eski yapı olan "Sardur Kalesi" üzerinde daha sonra duracağız; oldukça az rastlanan bir mimari biçimdir. Büyük bir olasılıkla esas kale ile bir ilgisi yoktur.

Urartu çekirdek bölgesinin, yani Van çevresinin, yazıtlar aracılığıyla tarihlenebilen kaleleri, genel olarak basitten karmaşığa doğru bir mimari gelişimi ortaya koyar. Bu açıdan bakıldığında Yukarı Zivistan ve Aşağı Anzaf Kalesi en eski kaleler olmalıdır. Bunlardan ilki Van'ın 11 km güneyinde doğal bir tepe üzerinde yer alır. Komşu köy Zivistan'da Urartu dilinde yazılmış en eski yazıtlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan "Sardur Kalesi"ne ait kuru-

luş belgesi Aşşurca olarak yazılmıştır. İşpuini'nin yalnız iktidarı dönemine ait birkaç sütun taşı da diğer yazıtlardır (HchI, No. 3a-f, 4A-D). Bu şekilde de M.Ö. 820'ye tarihlenmektedir. Bu tesisin en iyi korunagelmiş kısmı, doğrusal olan batı duvarıdır. Yarı kyklobik ve kabaca işlenmiş kireç taşlarından yapılmıştır (ilk belgelenmesi Burney 1957: 47 vd ve Lev. Vb-c; Burney-Lawson 1960: 177 vd). Muhtemelen dört köşeli bir plana tamamlanmaktaydı. Anzaf Kalesi de (Van'ın 10 km kuzeydoğusunda, Erçek yolu üzerinde) olasılıkla aynı dönemden gelmektedir. Nitekim burada bulunan en eski yazıt, İşpuini'nin yalnız iktidarı dönemine ait olup gene bir sütun kaidesinde bulunmaktadır (Hulin 1960: N2= UKN, II No. 371). Zivistan'da olduğu gibi burada da, dört köşeli tesis, kireçtaşı bloklarından oluşan çıkmasız duvarlara sahiptir (Burney 1957: 45; Burney-Lawson 1960: 181). Van'ın 17 km güneyinde yer alan Edremit'te de benzer bir yapı bulunmaktadır (Belli 1980a: 129 ve Lev. XI, 1). "Sardur Kalesi" de dahil olmak üzere bu yerlere malzeme ulaştıran bir taş ocağı, Edremit ve Zivistan yakınlarında yer alır; Harapköy Tepe tamamen kireçtaşından oluşmaktadır (Belli 1980a: 23 vd)

Urumiye Gölü'nün batısında bulunan Qaleh İsmail Aqa, tarihsel muhakemeler (Salvini 1984a: 23 vd) ve arkeolojik gözlemlerle (Kroll 1977: 108) İşpuini'nin Minua ile ortak yönetim dönemine tarihlenir. Burada 10 m'yi bulan genişlikte köşe kuleleri saptanmıştır (Silenzi, şurada: Pecorella-Salvini 1984: 215 vd). Duvar örgüsü kabaca işlenmiş kireçtaşı bloklarından oluşmaktadır, ki bu da görelî de olsa oldukça eski bir döneme tarihlemeyi mümkün kılmakla birlikte, bu her zaman sağlam bir ölçüt değildir.

Körzüt Kalesi (ilk belgelenmesi Burney 1957: 47 vd ve Lev. Vb-c) gelişimde bir diğer basamaktır. Burası Minua tarafından Arşuniuni adıyla kurulmuştur (HchI, No. 42). 8 m yüksekliğe kadar korunagelen duvarlar, çok sayıda kare ve dikdörtgen şeklinde siyah bazalt dizilerden oluşmaktadır; bunun doğu ve kuzey bölümleri, Urartu mimarisi için tipik olan kule benzeri çıkmlar göstermektedir. Urartular, kale duvarları için kural olarak diğer duvarlarda olduğu gibi, düz doğrultuları tercih etmişlerdir; öyle ki, az sayıdaki istisnaların dışında büküm yapan duvara rastlan-

maz. Buna karşın doğal engelleri izleyen zikzak şeklindeki duvarlarla sıkça karşılaşılır (en önemli Urartu kale planlarının kısa bir karşılaştırması için bkz. Kleiss 1983). Körzüt'ün büküntüye işaret eden kuzey duvarı bir istisna oluşturur.

Van Kalesi'nin iç kalesi de (bkz. aşağıda 3.3.2) kule benzeri çıkmalarıyla özgündür. Kesin olarak I. Sarduri'nin ("Sardur Kalesi") ve İspuini'nin (Zivistan ve Aşağı Anzaf için "terminus post quem non") tarihlenebilir yapıları bu tip çıkmalar göstermemektedir. İç kalenin duvarlarının taşları üzerinde yer alan en eski yazıt, Minua'dan kalmadır ve Körzüt'teki tapınak yazıtının bir eşidir. Bu da Minua'nın Körzüt'le aynı dönemde kendi başkentinin akropolünde önemli inşaat çalışmalarına başladığının bir kanıtıdır. Yazıt taşıyan taşların, en altta olanlardan ve bu nedenle de en eski taşlardan oldukça farklı olmasına rağmen (bkz. aşağıda 3.3.2), şimdiye dek bunların mevcut kuleli biçimiyle gerçekten Minua zamanından kalıp kalmadığına yönelik kesin bir kanıt yoktur.

Minua'dan başlayarak kuleyi andıran duvar çıkmaları, Urartu mimarisinin en önemli öğesi haline gelmiştir: Bu şekilde örneğin kesinlikle I. Argiştî'nin kurmuş olduğu Transkafkasya kentleri Er(e)buni (Arin-berd) (Hovhannisyan 1980: 35) ve Argiştîhîni-li'nin (Martirosyan 1974: 46) dış duvarlarında bunlar bulunmaktadır. II. Sarduri'nin kenti Çavuştepe'de (Sardurihîni) bu özellik doğrudan bir mimari tarz haline getirilmiştir. Burada duvar ve köşe çıkmaları, sadece dış duvarda değil, yukarı kaledeki esas sarayı çevreleyen duvar ve tapınak çevre duvarında da görülür. Benzer bir örnek de Armavir'de saptanmıştır (Tiracyan 1988a).

Urartu mimarisinin Karmir-blur (Hovhannisyan 1955) ve Bastam'da (Kleiss 1988a) belgelenen son dönemi (II. Rusa zamanı, 7. yüzyılın ikinci yarısı), bu yapı tarzının en gelişmiş halini yansıtır. Her iki kentte de duvar ve köşe çıkmaları yaygın bir kullanım bulmuştur ve oldukça büyük dört köşeli kuleler, hem dış duvarda (Bastam) hem de dayanak yapıları olarak iç kalede ara sıra ortaya çıkmaktadır. Tüm bu öğeler, çok sayıda zikzak görü-

* Bu yapıları olabilir en geç tarih veya en alt zaman sınırı ile tarihlendirmek mümkün değildir. (r.n.)

nümlü duvar ile bir arada bulunur. Ayrıca kulelerle taçlandırılmış kent kapıları da Karmir-blur ve Bastam'da (kuzey ve güney kapıları) belgelenmiştir. Bunlardan özellikle Bastam, doğrudan Urartu mimarisinin tipik örneğidir (Kleiss 1979, 1988).

Buradaki yukarı Urartu kalesinin arkeolojik olarak saptanamayan kısımları, Urartu mimarisinin çok sayıdaki mevcut betimleri sayesinde mümkün olmuştur (bkz. Kleiss 1982). Çoktan klasikleşmiş olan Toprakkale'deki tunç eserler (Barnett 1950: Lev. I; ayrıca bkz. Karmir-blur'da kemik kule modelleri, Piotrovskij 1962: 90) ve Adilceva yakınlarındaki Kefkalesi'ndeki bazalt bloklar üzerindeki mimari kabartmalanna (Bilgiç-Öğün 1964: Resim 2; 1965: Lev. 22), Aşşur kabartmalarında daha önceden tanıdığımız (Gunter 1982) betimleri tamamlayıcı nitelikte olan ve son yıllarda bulunan kemer levhalarındaki betimler de eklenmiştir. Hepsi kuleli olan bu binalar, yuvarlak kemerli kapılar ve burçlar gibi mimari öğelere sahip kalelerdir. Bir Aşşur betimi olan Balavat Kapısı, fethedilen Urartu ülkeleri Sugunia ve Arşaşkunu'nun sadece dış taraflarını gösterirken, Urartu betimlerinde pencere, süsleme, çatı hatılları gibi bina içlerine ait çok daha fazla ayrıntı yansıtılır.

Urartu mimarisinde en fazla kullanılan malzeme taş ve kerpiçtir. Örneğin Arin-berd'de yakın çevreden gelen iki ayrı taş çeşidi kullanılmıştır; bazalt ve tuf taşı (Hovhannisyan 1961: 131 vd). Her ikisi de temellerde ve bunlar üzerine inşa edilen anıtsal yapıların dış duvar kaidelerinde kullanılırken, duvarların geri kalan kısmı toprak, ince kıyılmış saman ve suyun karışımından oluşan kerpiçten yapılmıştır. Arin-berd'teki saray 3 m yükseklikteki tuf taşından kübik bloklar halindeki kaideler üzerindedir. Kerpiç duvarlar birbirleriyle değişen kare (47,4 x 47,4 x 12,5 cm) ve dikdörtgen (32,2 x 47,4 x 12,5 cm) biçimli standart tuğla sıralarından oluşur. Bunların arasındaysa kırmızımsı balçık harcıdan 2-3 cm kalınlığında bir tabaka yer alır. Duvarların içi ve dışı sıva veya badana ile kaplıdır.

Yaygın bir diğer yapı malzemesi de ahşaptır. Ahşap hatıllar sadece çatı için kullanılmamış, aynı zamanda yatay olarak duvar ör-güleri içinde de yer almıştır. Ayrıca Urartu mimarisindeki bir diğer önemli öğe de ahşaptandır; korunagelen köşeli veya kareli

kaidelerden anlaşıldığı kadarıyla, ahşap dikmelerin çapı 42 cm idi. Düz olan çatılar ahşap hatıllar, hasır ve sıkıştırılmış topraktan oluşmaktaydı. Bu teknik bugün Doğu'da hâlâ kullanılmaktadır. Arin-berd'teki Haldi Tapınağı'nın ana salonundaki yer döşemesinin yapısı da ortaya çıkartılmıştır: Burada ana kaya, kilden bir tabaka ile düzleştirilmiş, bunun üzerine de çift sıva tabakası üzerine oturan bir sıra kerpiç döşenmiştir. Esas döşeme ise bugünün parke döşemesi gibi küçük ahşap levhalardan oluşmaktaydı. *Susi* tapınağında karşımıza çıkan diğer döşeme türleri buna karşın çok daha basittir: Öğütölmüş tuf parçalarından bir tabaka üzerinde sıkıştırılmış topraktan oluşan bir diğer tabaka yer alır.

Freskler Urartu saraylarının iç mekanlarındaki en yaygın ve en güzel duvar süslemesidir. Fakat ne yazık ki sadece Karmir-blur, Arin-berd (Hovhannisyan 1973b) ve Altıntepe'dekiler (T. Özgüç 1966) oldukça parçalanmış bir halde ele geçmiştir. Arin-berd'te bu tip fresk parçaları pek çok yerde bulunmuştur: Dış revakta (porticus'ta), Argiştı Sarayı'nın küçük ve büyük salonunda ve Haldi Tapınağı'nda.

Süslemeler çoğunlukla basit olup birbirini tekrarlar: Genellikle birbiri üzerine sıralanmış şeritler, rozet ve palmetlerle, tomurcuk zincirleri, mimari desenleri (burçlar), "tohumlama sahneleri" (kutsal bir ağacın iki yanında yer alan cinler); bunların yanı sıra palmet ve burçla süslenmiş bir dörtgen etrafında sıralanmış boğa ve arslan çiftlerin yer aldığı arma betimlerinden oluşur. Tunç sanatında karşımıza çıkan figürler de (bkz. 3.5) duvar resimlerinde kullanılmıştır: Örneğin Arin-berd'teki insan gövdeli kanatlı arslan (Hovhannisyan 1973b: Lev. 23). Burada I. Argiştı'nın sarayında daha iyi kalitede figürlü parçalar bulunmuştur. Pastoral sahnelere ait birkaç hayvan ve insan figürü oldukça canlı ve doğal biçimde verilmiştir: Koyun sürüsü, bir çift öküz, dönüp arka bacağına kaşıyan bir buzağı. Özellikle gök mavisi arka planda galop halindeki bir at resmi çok etkileyicidir. Olasılıkla diğer parçalar bir av sahnesine tamamlanmaktadır (Hovhannisyan 1971). Bir araba betiminin kısmen korunagelen parçaları ve koşumlu bir atın ön kısmına ait parçalar, bir kralın av sahnesine işaret eder. Arslan üzerinde yer alan Tanrı Haldi be-

timi de Haldi Tapınağı'ndan gelmektedir (soruna ilişkin bkz. 4. Bölüm: Din).

Genel olarak Urartu duvar resimleri, desen bakımından Til Barsip veya Khorsabad'taki Aşşur fresklerine oldukça yakındır.

3.3.1 Urartu Başkenti Tuşpa'nın Yapıları:

“Sardur Kalesi”

Urartu mimarisinde şimdiye kadar tarihlenebilen en eski yapı, başkent Tuşpa'daki “Sardur Kalesi”dir. Lehmann-Haupt, yanlış anlaşılma ile birlikte bu adı buraya vermiştir. Yerli halkın Madır Burcu adını verdiği bu yapı, Van kayalarnın batı yamaçlarında yer alır. Kıydan çok uzak olmayan ve yazıta göre (konuya ilişkin bkz. yukarıda 2.2.2) Alniunu Kenti'nden gelen birkaç sıra kyklobik kireçtaşından oluşur. 1938'de Lake'in yaptığı araştırmada saptanan ve daha geç bir döneme ait olduğu sanılan kerpiç üst-yapı bugün artık bulunmamaktadır (Korfmann 197: Lev. XIII). “Sardur Kalesi” L biçimlidir. Burada köşe kısmını oluşturan dört köşeli platform bir kule tapınağının temeli olarak değerlendirilmektedir (Naumann 1968: 54). Fakan hiçbir Urartu tapınağının bu denli kenar konumda bulunmaması ve kule tapınakların olağan adeta bir duvar yatağı gibi platformda negatif iz bırakması gereken köşe çıkımlarına sahip olmaması, bu kanıyı dayanaksız kılar. Bu duvarın, garnizonun su gereksinimini sağlayan kaynağı koruduğu düşüncesi (Burney 1972: 182) topografik açıdan ikna edici olmaktan uzaktır. Burada olasılıkla, yukarıdaki kayalıklar üzerine inşa edilmiş kaleye açılan anıtsal bir kapı bulunmaktaydı. “Sardur Kalesi”nin kayalara dayandığı yerde, yukarıdaki yapılarla bağlantıyı sağlamak amacıyla kayalara basamaklar oyulmuştur.

Böyle bir yapı, öncelikli olarak savunma amacıyla yapıldığı izlenimini uyandırmamaktadır. Batıdaki dış cephenin her biri, altındaki sıradan birkaç santim geriye doğru kaymış olduğundan, bu blok sıraları kolay tırmanılabilir gözükmektedir. Böyle bir duvar, bilinen diğer Urartu savunma duvarlarından farklıdır. Ayrıca herhangi bir savunma yapısının daha çok kayaların saldınyı en açık olan doğu ucunda konumlanması beklenirdi. Bu konum,

pek uzakta olmayan göl kıyısına yönelik işlevsel bir bağlantıyı düşündürür. Bir zaman için su seviyesinin metrelerce yükselmiş olduğu düşünülürse (Reclus 1884: 330; Lynch 1901: 47 vd), bu yapının bir olasılık olarak esasen bir liman seti veya rıhtım duvan işlevine sahip olduğu da düşünülebilir (Salvini 1986a: 33). Su seviyesinin daha düşük olduğu dönemlerde kayalarla bağlantı bir kanalla sağlanmış olabilir.

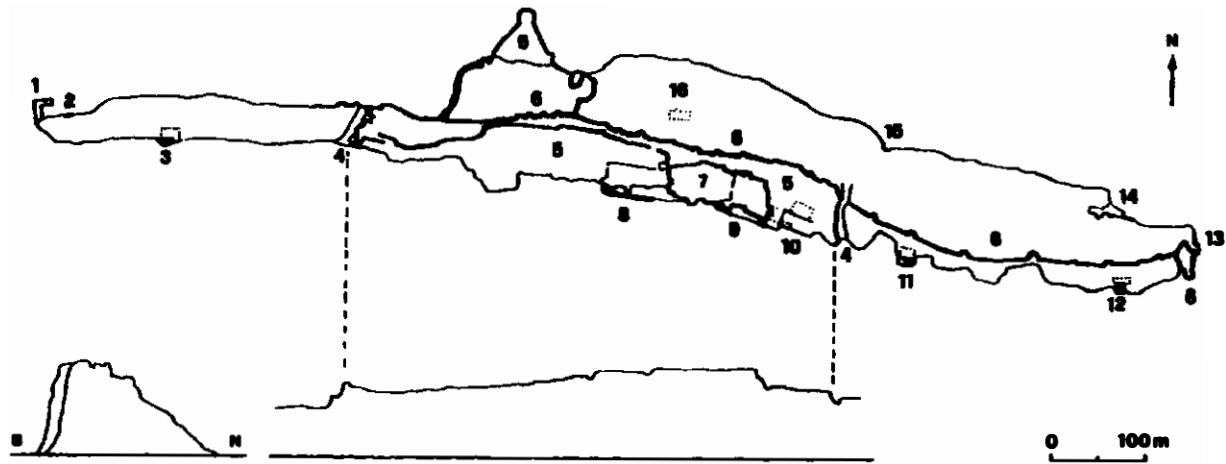
Bu bağlamda 19. yüzyıl ortalarına kadar Van kentini Bitlis ve Muş'a bağlayan ana ticaret yolunun göl olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır.

3.3.2 Van Kalesi'nin İç Kalesi

Urartu başkenti Tuşpa'nın akropolü, Van kayalarının merkezinde en yüksek konumda yer almaktadır. Urartu mimarisinde yaygın olduğu üzere, kayaların doğal durumuna uyum gösterir. Bu durum, özellikle çıkıntı ve kulelerin, kayaların dışarı doğru çıktığı yerlere yapıldığı güney yanda açıkça gözlenir.

Orta Çağ'da yapılan yapılar bir yana bırakıldığında, geride kalan duvarlardan, Urartu iç kalesinin yaklaşık olarak hatları ve boyutları anlaşılır. Kale, yüksek bir iç ve dış duvardan oluşur. Her iki duvar da karakteristik dört köşe kulelere sahiptir (Osmanlı için yuvarlak kuleler tipiktir). İç duvar 110 x 445 m boyutlarında, düzgün olmayan dört köşe plandadır. Uzun kenarları kuzey-güney doğrultusunda uzanır. Giriş batı tarafında bulunmaktadır. Dış duvar ise 500 m uzunluğunda 80 m eninde bir alanı kaplar. Bu şekilde Van kayalarının orta kısmı tamamen müstahkem bir duruma getirilmiştir. Ana kayaya açılmış, bugün de görülebilen 2 derin kesikle, kalenin doğudan ve batıdan koruması amaçlanmıştır (Aynı savunma sistemi Çavuştepe/Sardurihinili'de de görülmektedir). Bu 2. duvar çevrimi Osmanlı Dönemi'nde kayaların batı ucuna kadar uzatılmıştır. Bu duvar, kayaların güneyinde yer alan Van kentinin savunmasına hizmet etmiştir.

İç kalenin kuzey duvarında en az 4 ayrı yapı dönemi gözlenebilir. En üstteki 2 dönem, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine aitken, alttaki 2 tanesi Urartu Dönemi'nden gelir. Tüm iç kalenin daha sonraki dönemlerdeki hatlarını da belirleyen en alttaki tabaka,

1. I. Sarduri'nin Madır Burcu ("Sardur Kalesi").	10. İçkale ve Naftı Kuyu mağarası.
2. Minua'ya ait bir silonun inşasına ilişkin kaya yazıtı.	11. "Doğu Odası".
3. Horhor Kaya Odaları.	12. Kaya mezarı.
4. Urartu zamanından kalma kaya kesikleri.	13. Tebriz Kapı'da İspuini'ye ait yazıt.
5. Aşağı (Dış) Kale: Urartu Dönemi'nden ve Orta Çağ'dan.	14. Hazine Kapısı: II. Sarduri Yıllıkları'nın da yer aldığı açık hava tapınağı.
6. Osmanlı duvarları ve kuleleri.	15. "Minua Çeşmesi (su kuyusu?).
7. Yukarı (İç) Kale, I. Sarduri tarafından kuruldu.	16. "Minua'nın kaya ağrıları".
8. Urartu kaya merdivenleri.	
9. Kserkses'in kaya yazıtı.	

Çizim 4: Önemli anıtların işaretlendiği Van kayalarının şematik görüntüsü (K ve S Lake'in planlarına [bkz. Korfmann-Schicle 1977, 174] ve yazarın gözlemlerine dayanarak).

blokların büyük boyutları ile yukarıdakilerden ayrılır ve “Sardur Kalesi”nin yapısına yakın özellik gösterir. Her iki yapıda da büyük kireçtaşı bloklar harçsız olarak birbirine bağlanmıştır.

İç kalede yazıtların olmamasından ötürü tarihlemeye kesin bir şey söylenemez; yapı benzerlikleri, iç kalenin I. Sarduri zamanına tarihlenmesini mümkün kılmaktadır. Kayalık sırtı tahkim etmeksizin, Sarduri'nin kayalığın yamaçlarında “Sardur Kalesi”nin -adı ne olursa olsun- inşasına başlaması pek olası değildir. Ancak Van Kalesi konusunda araştırmalar hâlâ bitmiş değildir; öyle ki, çok önemli bazı sorular hâlâ yanıtızdır. Ayrıntıda, aşağı “Sardur Kalesi”ni yukarı iç kaleye hangi mimari ve işlevsel ilişkinin bağladığını bilmemekteyiz.

“Sardur Kalesi”nden kayalara doğru uzanan, kayalara oyulmuş bir merdiven yer alır; bu da o noktada önemli bir giriş olduğunu gösterir. Bugünkü durum “Sardur Kalesi”nin, müstahkem kente açılan büyük bir anıtsal kapı (propylon) olduğunu ve başlangıçta rıhtım olarak hizmet ettiği izlenimini verir (bkz. “Sardur Kalesi” 3.3.1)

İç kale dış duvarının inşasının Sarduri zamanında mı gerçekleştiği, yoksa duvar çevriminin bu denli genişletilmesinin onun ardıllarının bir hizmeti mi olduğu açık değildir. K. Lake'in 1939 ve 1940'da yaptığı kazılar, kayaların doğu tarafının da Urartu Dönemi'nde tahkimatlı olduğunu göstermiştir (Korffmann 1977: 198 vd). Fakat duvar, kuzey yamacının orta yüksekliğine kadar uzanırken Osmanlı Dönemi'nin savunma kuşağı, kayalık sırtın yukarısında bulunur. Bu noktada eski müstahkem Urartu alanının bir kısmı terk edilmiştir. Urartu tahkimatı, anlaşıldığı kadarıyla doğuda Hazine Kapısı'nın terasına kadar uzanmış, ancak bunu kapsamamıştır. Hâlâ açık olmayan bir diğer nokta da, söz konusu yapı alanının esas iç kale ile olan ilişkisidir.

İç kalenin kuzey duvarına ilişkin bir gözlemin de tamamlanması gerekir: Altın 2. yapı tabakası, kırılğan kare şeklinde taşlardan oluşur, ki bu da Urartu'ya özgüdür; bunlardan bazıları çivi yazısı taşımakta ve yapıları göz önünde tutulduğunda, iç kaleden uzak olmayan ve Minua zamanına ait olan bir yapıdan devşirildiği kanısını mümkün kılmaktadır. Daha sonraki dönem-

lerde yukarı tahkimat duvarının inşası için bu taşlar düzenli bir şekilde taşınmıştır (Salvini 1974).

Bu kanı aşağıdaki dayanaklardan gücünü almaktadır:

1) Taşlar harçla birbirine bağlanmıştır. Bu nedenle de Urartu sonrası döneme aittir. 2) Yazıt parçaları Minua'nın bir savaşına ilişkin bir anlatının, çok sayıda taş üzerinde yatay olarak yazılmış bir yeniden kurgulamasını mümkün kılmaktadır. 3) Yazıtlar bugün yaklaşık 4 m yüksekliğindedir; ancak okunması amaçlanan anıtsal bir yazıt muhtemelen daha alçakta yer almalıydır. Nitekim Körzüt'te bulunan yazıt bu şekildedir (Salvini 1980d; Dinçol 1976). 4) En aşağı tabakada, duvarın kyklobik kaidede taşları üzerinde devam eden kısmı, Urartu mimarisinde yaygın olduğu üzere kesinlikle kerpiçtendi; ancak daha sonra devşirme Urartu malzemelerinden oluşan tabaka bunun yerini almıştır.

Araştırmalarda bugün gelineen noktada ne yazık ki, iç kalenin dış duvarı ve doğudaki tahkimatın zaman dizinindeki yerini belirlemek zordur. Çünkü buradaki mimari bütünlük içinde herhangi bir yazıt bulunamamıştır.

Yeni kazılar (Tarhan 1987; Tarhan-Sevin 1988), kayaların batıdaki dar bölümünde (batıdaki kaya kesığının batısında) bina kalıntılarını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan sadece alt tarafta ana kaya üzerine oturtulmuş olanların kalıntıları ele geçmiştir. Bunlar kesin olarak yapı tabanını işaret ediyor olmanın yanı sıra çeşitli odalar ve kalın bir saray duvarını da göstermektedir. "Yeni Saray" denen bu yapı, Horhor Kaya Odaları'na (bkz. 3.3.7) olan yakınlığından ötürü I. Argiştı tarafından yaptırılmış olabilir. Bu konumu, yapılaşma alanının merkezden kenarlara doğru genişlediğı kanısını da destekler.

1989 ve 1990 yıllarında iç kalenin yukarı ve orta noktasında bir diğer kazı alanı açılmıştır. Urartu başkentinin, örneğın en yüksek konumda olması beklenen Haldi Tapınağı gibi önemli resmi yapılarının ortaya çıkarılması yönünde umut vardır, nitekim Haldi Tapınağı'nın inşasından Tebriz Kapısı'ndaki yazıtta söz edilmektedir.

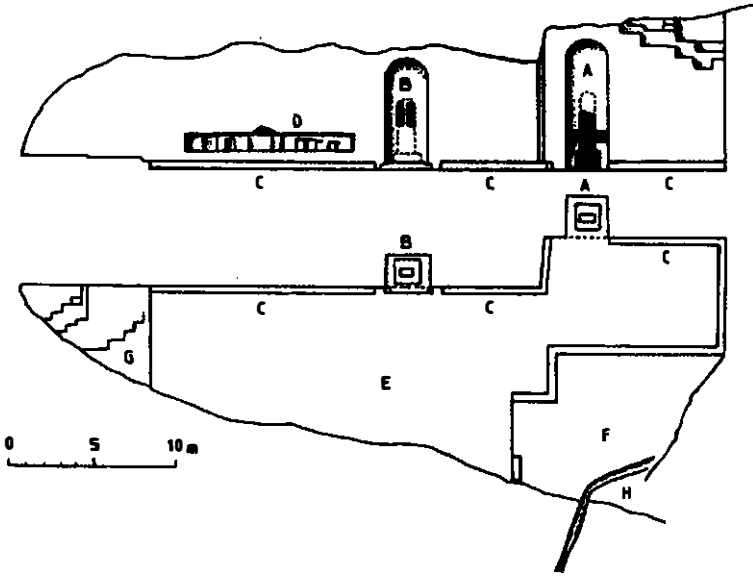
Ancak ne iç kalenin genel düzeni, ne izleri çeşitli yerlerde karşımıza çıkan yapılar, ne de işlevi belirsiz çeşitli yapılara işaret eden duvar yatakları hakkında kesin bir fikir sahibiyiz. Gelecekte geniş kapsamlı bir araştırma programının, ilgili konularda bize bilgi verebileceğinin altı da tekrar çizilmelidir. Bu olmaksızın yapılacak her türlü yeniden kurgulanma bir varsayım olmaktan öteye gidemez. Van Kalesi hakkındaki bilgilerimizin büyük bir çoğunluğu hâlâ K. ve S. Lake'in 1939 ve 1940'da gerçekleştirdikleri kazıların kurtarılabilen notlarına dayanmaktadır (bkz. Korfmann 1977).

3.3.3 Kaya Mimarisi ve Açık Hava Tapınakları

Kaynaklardaki yetersizlikten dolayı bu bağlamda Urartu kültürünün diğer alanlarında olduğundan daha fazla varsayımlara dayanmak durumundayız. Gene de en azından somut bazı olgular bunların başında gelmektedir.

Van yakınındaki Meher Kapı, Van'ın doğusundaki Yeşilalıç (Aşotakert) ve Van kayalarının doğu zirvesindeki Tebriz Kapısı işlevsel bir bütünlük gösteren kaya yapılarıdır. Her 3 anıt da yazılı olup İspuini zamanına aittir. Açık hava tapınım yerleri olarak yorumlanabilmektedirler.

Bu anıtların en eski ve en önemlisi, şans eseri iyi durumda korunageleni Akköprü Köyü ile Toprakkale'nin dik tepesi arasında yer alır. Bilindiği gibi burada II. Rusa, 7. yüzyılın ilk çeyreğinde yeni ikametgahını yaptırmıştır. Meher Kapı (Çizim 6) kireçtaşından kayalıklar içine oyulmuştur ve 5,32 m yüksekliğinde, 3,15 m genişliğinde ve 1,30 m derinliğinde bir nişten oluşur. 3 katlı bir çerçeveye sahiptir. İç niş, 74 x 1,96 m boyutlarındadır ve 2.2.3'te tarihsel önemi açıklanmış olan 94 satırlık bir yazıt ile neredeyse tamamen örtülmüştür. Nişin sağ alt yanında yaklaşık 20 x 4 m'lik bir teras kayalara oyulmuştur. Bunun eğri cephe duvarına oldukça farklı bir görünümde, dikdörtgen şekilli 5,40 m genişliğinde ve 3 m yüksekliğinde bir başka niş oyulmuştur. Yatay olarak uzanan ve pek iyi durumda korunamamış olan bir çıkıntı bunu ikiye ayırır. Bunun üzerinde, arkaya doğru yuvarlatılmış bir çukurluk yer alır. Cephe duvarının dibinde hâlâ, kayalara oyul-

Çizim 5: Van kayalarının kuzey yamacında bulunan Hazine Kapısı (bugün Analıkız) kaya binası kesit ve planı (taslak: M. Salvini, çizim: C. Florimont).

muş bir oturma bankının izleri görülebilmektedir. Bu terasa doğru kaya basamakları çıkar. Çaprazdan düşen ışıktaki, terası nişle bağlayan kaya basamaklarının da izleri görülebilmektedir. Kesin dayanak noktaları olmadığından, bu yapının işlevi hakkında bir şey söylemek güçtür. Fakat bu açık mekanın sığır ve koyunlardan oluşan kurban geçitlerinin son durağı olduğu düşüncesi ağır basmaktadır, ki Urartu pantheonunda var olan bu olaydan yazıtta da söz edilmektedir.

Yeşilaliç veya eski adıyla Pagan yakınındaki Aşrut Darga (Aşotakert) benzer basamaklandırılmış bir nişten oluşmaktadır. Nişin dış çerçeve ölçüsü 5,10 x 2,40 x 1,30 m'dir. Yazıt, Meher Kapı'daki gibi 2 kere tekrarlanmakla birlikte oradakinden çok daha kısadır ve cephe duvarının üst kısmında yer alır. Tapınım mekanına doğru kaya basamakları uzanır. Burada da nişin üst tarafındaki kayalıklar işlenmiştir; duvar yuvalarının açık izleri nişle doğrudan bağlantılı yapılar olduğuna işaret eder. Nişin hemen

yakınında dik açıyla düzenlenmiş her biri dikdörtgen biçimli çukurluktan oluşan 2 sıra bulunmaktadır ve burada yeni araştırmaları yapan Sevin ve Belli tarafından (1977) bunların steller için yapıldığı düşünülür. Ancak yerinde yapılan gözlem ve bunların biçimlerinden ötürü yazar, söz konusu varsayımı şüpheyle karşılamaktadır.

Yazıt (Hchl, No. 8) Aşrut-Darga'yı Tebriz Kapısı'ndaki gene dört köşeli fakat basit çerçeveli yazılı nişle (Hchl, No.12) ilişkilendirir. Nitekim her ikisi de Tanrı Haldi için yapılan bir *susi* binasının inşasından söz eder. Fakat burada aşağıdaki sorun vardır: Bir taraftan bu terimin tipik "Urartu kule tapınağı" için kullanıldığını (Salvini 1979d; 1979e) bilmekteyiz, diğer taraftan ise bina ve yazıtın birbirleri ile hangi ilişki içinde olduğu açık değildir. İspuini zamanında ülkenin diğer bütün önemli kent tahkimatlarında olduğu gibi Tuşpa yani Van Kalesi'nde de, bugüne kalıntısı ulaşmamış da olsa, böyle bir bina inşa edilmiş olabilir. Bu durumda yazıtlar, yazıt ve yapı arasında doğrudan mekansal bir ilişki bulunmasa da bu duruma işaret edebilir. Aşrut-Darga'nın durumundaysa, *susi* tapınağının, örneğin nişin yukarısında sol tarafta yer alan tepe üzerindeki Urartu yerleşmesinde yapıldığı düşünülebilir.

Yapı ve yazıt arasında doğrudan bir bağlantı sadece "bu" anlamında net bir işaret zamin olan *ini*'nin kullanıldığı durumlarda saptanabilir, ki Meher Kapı'daki yazıtta bu söz konusudur. Burada açık bir şekilde "efendileri Haldi 'ye Sarduri'nin oğlu İspuini ve İspuini'nin oğlu Minua bu kapıyı inşa ettiler" ifadesi yer almaktadır. Burada net olarak bir tapınak kapısını andıran (Taran-Sevin 1975a) nişin kendisi kastedilmekte ve spekülatif de olsa tanrı mekanları olarak kaya ve dağları düşünen Urartu anlayışı sergilenmektedir. Böylece hem kent içindeki *susi* tapınağı, hem de dağ yamacında yer alan Haldi Kapısı'nda aynı düşünce izlenmektedir. Her durumda her iki yapıda da giriş, benzer şekillerde düzenlenmiştir.

Eğer Tebriz Kapısı'ndaki, diğer belgelere göre insan elinden hasara en fazla maruz kalmış yazıtı doğru olarak anladıysak, bir *susi* tapınağı (kesin olarak kalede) ve bir Haldi Kapısı da (yani nişin kendisi) "kent önünde" inşa edilmiştir. Buna, iç kalede

Çizim 6: İşpuini ve Minua'nın yazıtlarını taşıyan Van yakınındaki Meher Kapısı açık hava tapınağı (yazarın bir fotoğrafına göre C. Florimont'un çizimi).

değil de Van kayalarının kuzeydoğu zirvesi yanında yer alan, kayalara oyulmuş yazıtın konumu da uyar.

Bu bağlamda, Van kayalarının kuzey yamacında bulunan ve yaklaşık 50 yıl daha geç bir döneme ait olan Hazine Kapısı da (Çizim 5) anılmalıdır (Salvini 1986: 38). Burada, çevresindeki düzlükten birkaç metre daha yukarda yer alan 40 m genişliğinde, hatları işlenmiş kayaya uyan bir teras söz konusudur. Kaya duvarına 2 niş oyulmuştur. Bunlardan doğudaki 5,70 m yükseklikte, 2,70 m genişliğinde, 2,20 m derinliğindeyken batıdaki ise 6,80 x 2,60 x 2,30 m boyuta sahiptir. Esasen her ikisi de yazıt taşımakla beraber, sadece batıdaki korunagelmıştır. Nişlerin sol tarafında cephede uzun ve yatay bir oyuntu ve kendisinden yaklaşık 50 cm daha alçak olan terastaki platformu çevreleyen alçak bir bank yer alır. Meher Kapı'da olduğu gibi burada da bir açık hava tapınım merkezinden, içinde dini törenlerin ve kurban sunularının gerçekleştirilmiş olduğu kutsal bir mekan bulunmaktadır. Ancak 1916'da Rus araştırmaları çerçevesinde gerçekleştirilen kazılar sırasında (Marr-Orbeli 1922) çıkarılan yazılı anıtlar (kaide, stel ve her iki iç duvarda yer alan yazıtlar) İşpuini zamanından şimdiye kadar sözü edilen diğer tüm metinler-

den farklı olarak, oldukça dünyevi içeriktedir. Söz konusu olan II. Sarduri'ye ait, yukarıda 2.5'te tarihi değerlendirmede ayrıntılı olarak tanıtılan uzun yıllık metnidir. Şimdiye kadar sözü edilen yapılarda ortak olan nokta, hiçbir şekilde savunmanın olmamasıdır; bunların açık konumları, buralarda savunmaya değer taşınabilir değerli malların korunmadığını gösterir. Bu durum, mekan için günümüzde kullanılan "Hazine Kapısı" adı ile tam bir tezat oluşturur. Kazılardan sonra sağ nişte yerinde durmakta olan bazalt kaideler içine oturtulmuş olan stel, ne yazık ki parçalanmış olup, parçaları Van Müzesi'nde korunmaktadır. Yazıt taşıyan kaide de son olarak birkaç yıl önce günümüz vandalları tarafından tahrip edilmiştir.

Aşrut Darga ve Meher Kapı nişleri açık alanlarda yer alırken (bunlardan ikincisi gerçik bir yerleşme yakınındadır) Hazine Kapısı ve Tebriz Kapısı kuşkusuz Tuşpa'nın kent alanında fakat iç kalenin dışında bulunmaktadır. Tebriz Kapısı'ndaki yazıt (UKN, No.18, satır 8/40) konumuna "Tuşpa Kenti önünde mükemmelliğe dek bir Hal-di Kapısı inşa edildiği" şeklinde bir ifadeyle değinilmektedir.

Hazine Kapısı'ndaki tesis, diğerlerinden yarım asır daha sonra yapılmıştır. Burada bulunan metinler, kurban veya diğer dini törenlere ilişkin hiçbir ima içermeksizin II. Sarduri'ye ait savaşları aktarmasına karşın, mimari düzen açısından (açık teras, yatay derinleştirmeler) Van Kalesi'nin güneyinde bulunan II. Sarduri'nin babası I. Argiştı'ye ait kaya yazıtlarının yer aldığı Horhor Kaya Anıtı'ndan ziyade Meher Kapı'ya daha çok benzer.

Her iki anıtta da kralın yüceltilmesi amaçlanmış olsa da, ne birinde ne de diğerinde kaya anıtlarının metin içeriği ile bir ilişki görülmemektedir. Bunlar değişik karakterdeki kutsal mekanlardır. Horhor'daki Argiştı Odaları, kayaların kolay ulaşılamayan bir yerine inşa edilmiş olup konumlarıyla korunaklıdır. Bu, burada bir zamanlar zengin sunular içeren büyük bir kral mezarı olduğu varsayımını destekler niteliktedir. Kayalara oyulmuş küçük bir kalkan odası da bu tesisin, daha önce yapılan Hazine Kapısı'nın terasının aksine, sürekli bir korunma gereksinimi olduğunu gösterir (bu konu ve kaya mezarları üzerine bkz. 3.3.7).

3.3.4 Diğer Kaya Mimarisi

Kayalarda sadece kutsal mekanlar ve mezarlar değil, pratik amaçlara yönelik yapılar da yapılmıştır. Bazı durumlarda işlev kısmen bağlantılı bulundukları kaya yazıtlarıyla anlaşılabilir.

Bu şekilde Minua'ya ait, biri Urartu başkenti Tuşpa'da diğeri ise İran Azerbaycan'ındaki Ain-e Rum'da 2 çeşme yapısı saptanabilmiştir. Bunlar doğal kaynaktan gelen su, Türk Dönemi çeşmeleri gibi halkın kullanması amacıyla buradan akıtılır. Ancak daha sonra üstlerine başka yapılar geldiğinden her iki örnekten de iz kalmamıştır. Ain-e Rum'da kaynağı çevreleyen kaya içindeki bir nişin iç duvarlarında birbirinin aynı 4 yazıt, bir *taramanili*'nin yani çeşme yapısının kuruluş açıklamasına yer vermektedir (Salvini 1984b: 71-76). Van Kalesi kuzey duvan eteklerinde iyi korunagelmış birbirinin aynı 2 yazıt, doğal bir mağaranın yukarısında bir *taramanili*'nin kuruluşunu anlatmaktadır. Kötü durumdaki 3. bir yazıt, arkeolojik olarak henüz incelenmemiş bir yerde, yarı yarıya suya gömülü olarak bulunmaktadır (Salvini 1970).

Özellikle Çavuştepe (Sardurihinili) ve Davti-blur'daki (Argiştihinili) sarnıçlar da bu bağlamda anılmalıdır. Çeşitli biçimlerdeki su toplama tesisleri hemen hemen bütün Urartu yerlerinde saptanabilir; gizli mağaralara inen Toprakkale'deki tüneller düşünülmelidir. Bu mağaraların tavanları dalgalı bir şekilde işlenerek suyun sızması amaçlanmıştır. Murat Suyu kıyısındaki Palu ve Erzurum'un doğusundaki Dellal'de bulunan merdivenli tüneller oldukça derindir.

Ayrıca Yeşilalıç'ta oldukça iyi durumda korunagelmış metrelerce derinlikte, silindirik biçimli bir sarnıç vardır ki, su biriktirme teknolojisinin İspuini ve Minua zamanında dahi (yakınlarında bunlara ait yazıtlar vardır) bilindiğini göstermektedir.

3.3.5 Sorunlu Yapı Grupları

9. yüzyıl Urartu krallarının anıtsal yazıtlarında övdükleri, *burganani* sözcüğü ile ifade edilen yapılar, en önemli mimari yapılarıdır. Bu terim literatürde oldukça farklı biçimlerde açıklanmıştır: Özel bir tapınak türü, Urartuca da "saray" anlamına gelen

sözcük (logogram olarak É.GAL), hatta “teras” olarak anlaşılmıştır. Ancak Urartu yazıtlarının tümündeki ilgili yerlerin incelenmesinin ardından, hayvanlar için “mera” veya “ağıl” gibi karşılıkların daha uygun olduğu anlaşılmıştır (König, 1955/57: 179). Nitekim Urartular için hayvancılık tarımla birlikte ekonominin temelini oluşturmaktaydı. İşpuini ve Minua, Kelişin Steli’nin Urartuca uygulamasında, Haldi için bir *burganani* inşaaından söz etmektedir. Karşılık gelen yerdeki Aşşurca terim ne yazık ki tahrip olduğundan, metnin bu yerini anlamak zorundayız:

“(yöneten Kral İşpuini kastedilerek) sürüleri yığdı... 1.112 sığır, 9.020 keçi (?) ve koyun... ve 12.480 büyük keçi (?). Ardini Kenti’nde (Aşşurca Muşafir) Haldi’nin önüne çıktığında İşpuini .. (unvanlar) .., Haldi’nin lütfuyla bu *burganani*yi yaptı” (HchI, No. 9, § 8-10; Benedict 1961: 383).

Buna göre metin bağlamı mera veya benzeri bir çeviriye izin vermektedir. Ancak bu, her bir çeviri önerisine yönelen bir soruyu da yanıtsız bırakmaktadır: İşaret zamiri “bu”. Yaklaşık 3.000 m yükseklikteki bir geçitte bulunan Kelişin Steli çevresinin yılın dörtte üçünde kar ve buzla kaplı, zor ulaşılabilen bir yer olduğu düşünülürse, burada bu tip bir yer olanaksız görünmektedir. Ancak belki I. Rusa’nın Topzawä’daki steli ve bunun Kelişin Geçidi’ne giden yola 35 km mesafedeki Mergeh Karvan’da bulunan ve kısa bir süre önce yayımlanan eşi (1984b; 79 vd) bu sorunla ilgili olarak aydınlatıcı olabilir. Kelişin Steli’nin de, Muşafir yoluna yerleştirilmiş birbirini tekrar eden çok sayıdaki stelden birisi olduğu açıktır. Bu durumda bize ulaşan, en uzak noktalardan birine dikilmiş olanı olduğu açıktır. Metnin içindeki bazı cümleler de aydınlatıcıdır: “Bu sözler burada (?) Haldi Kapısı’na giden yola (yani Muşafir’e) dikilmiştir (bkz. Benedict 1961: 383). Kelişin Steli’nin aynısından kesinlikle Ardini/Muşafir Kenti’nde de bulunmaktaydı. Haldi Tapınağı’nın kutsal sürüsünün içinde bulunduğu *burganani* adında mimari bir öğenin, tapınak bölgesinde yer alması kuvvetli bir olasılıktır.

Yorumlanması güç 2. bir bina türü ise, yazıtlarda adı sık geçen É *asıhusi*’dir. Çevrilemeyen bu sözcüğün yazıtlarda ilk geçişi Minua zamanından kalma, mimari bağlantısı açık olmayan kaide-lerdeki kısa yazıtlardadır (HchI 54a-c). II. Sarduri’nin Arin-

berd'te ele geçmiş, gene mimari bağlantısı bilinmeyen taş bir levha üzerindeki yazıtı (UKN II 419), *É ašihusi* ve *ari=li* (li çoğul eki) sözcüğü ile ifade edilen tahıl deposu arasında bir ilişkiye dikkat çeker. Adilcevaz'daki Kefkalesi kazılarında bulunan kabartmalı bloklar "bu" *ašihusi*'nin inşasına değinir (bkz. aşağıda 3.4.1). Bunlar esasen payeli salonun ve sıvı erzak (şarap ve yağ korunan pithoslar) depolarının yanında bulunduklarından, bu tip bir ilişki varsayılabilir.

3.3.6 Akhaimenid Mimarisinde Urartu Mirası

Urartu tapınağının biçimi hakkındaki tartışma, Aşşur kabartmalarında verilen Muşasir'deki Haldi Tapınağı'nın oluşturduğu izlenimin artık etkisinde kalmaksızın ve tüm Urartu ülkelerinde en yaygın olan dini yapı biçiminin bir kule gibi gözükken ve yazıtlarda da bu şekilde ifade edilen *susi* tapınağı olduğunun bilinmesinden bu yana, kuleye benzer Akhaimenid yapılarıyla olan yakınlık ortaya çıkar (Stronach 1967; Salvini 1980a).

Susi tapınakları ve hâlâ ayakta duran Pers yapıları (Pasargadai'daki Zindan-ı Süleyman ve Nakş-ı Rüstem'deki Ka'bah-i Zerdüşt kastedilmektedir; Stronach 1967: Lev. XXIV) arasındaki paralellik sadece köşe çıkmaları ve kare planla sınırlı değildir. Her iki kültürde de yaygın bir kullanım bulan mimari bir öge de çift çerçeveli yalancı pencerelerdir. Urartu örnekleri hem bugün British Museum'da korunan tunç levhalar üzerindeki betimlerde (Barnett 1950: 5 vd, Lev. 1) hem de Çavuştepe'de keşfedilen özgün anıtlar üzerinde (Erzen 1978: Lev. IX c) bulunmaktadır. Bu pencereler doğal olarak, çökmüş kerpiç duvar içinde yer almış olduklarından, arkeologlar tarafından gerçek konumlarında bulunamamıştır. Toprakkale'de bulunan tunç levhalar ve Kefkalesi Kabartmaları'ndaki mimari betimler (bkz. Çizim 9) sayesinde, dört köşe planı ve köşe çıkıntılarıyla birlikte kule tapınağının daha da gelişmiş bir örneğinin inandırıcı bir rekonstrüksiyonu (Erzen 1978: Çiz. 22) yapılabilmiştir. Çavuştepe'nin iç kalesine (uçkale) ait olan bu yapı, uzun taraflarında kare biçimli 3 çıkıntısı olan dikdörtgen bir plana sahiptir. Bu çıkıntıların da köşe çıkmaları bulunmaktadır, ki bu da

susi tapınak planına tam olarak uymaktadır. Adilcevaz Kefkalesi'ndeki büyük salonun payeleri de aynı biçimdedir (Forbes 1983: Lev. 3) ve Çavuştepe'de de benzer görünümde kaideler ortaya çıkarılmıştır. Bu durumda Urartu mimarisine "modül mimari" denilebilir.

İran'da yalancı pencerelere, Ka'bah-i-Zerduşt'teki kule yapısının yanı sıra Persepolis'te de rastlanabilmektedir. Bunlar burada pencere olarak asıl işlevlerinden uzaklaşmış, dekoratif niteliktedir: Tripylon'un ("anıtsal kuzey merdiven" in), 3 basamaklı burcunun iç duvarında yer alırlar (bkz. Deshayes 1969: Resim 155).

Urartu ve Akhaimenid mimarisi arasındaki bir diğer ortak nokta, burç tiplerindedir. Persepolis'te Tripylon'un burçları veya Susa'da Okçular Frizi'nin üzerinde sırlanmış burçlar, Kefkalesi Kabartmaları ve Toprakkale'deki tunç modellerdeki burçlarla tamamen aynı biçimdedir.

Urartu-Akhaimenid tarz karşılaştırmasındaki bir diğer benzerlik de, Akhaimenid mezar kabartmasında Pers kralının sağ elini tutuşu ile Eski Doğubayazıt'taki Urartu Prensi Kabartması'ndaki tutuşun benzerliğidir (Huff 1968: 76).

Bunların yanı sıra Van Kalesi'nin anıtsal kaya yapıları, kesinlikle Persepolis yakınlarındaki Nakş-ı Rüstem'deki Dareios Mezarı gibi Akhaimenid kaya mezarlarına örnek oluşturmuştur. Bu bağlamda Kserkses'in Van Kalesi'ndeki yazıtı önemlidir: "Babam Dareios buraya bir yazıt yazdırmak istedi..." Bu, kralın geçmiş bir kültüre ait izleri taşıyan ve artık Pers İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelen yere olan ilgisini göstermektedir (Calmeyer 1975b).

3.3.7. Nekropoller ve Kaya Mezarları

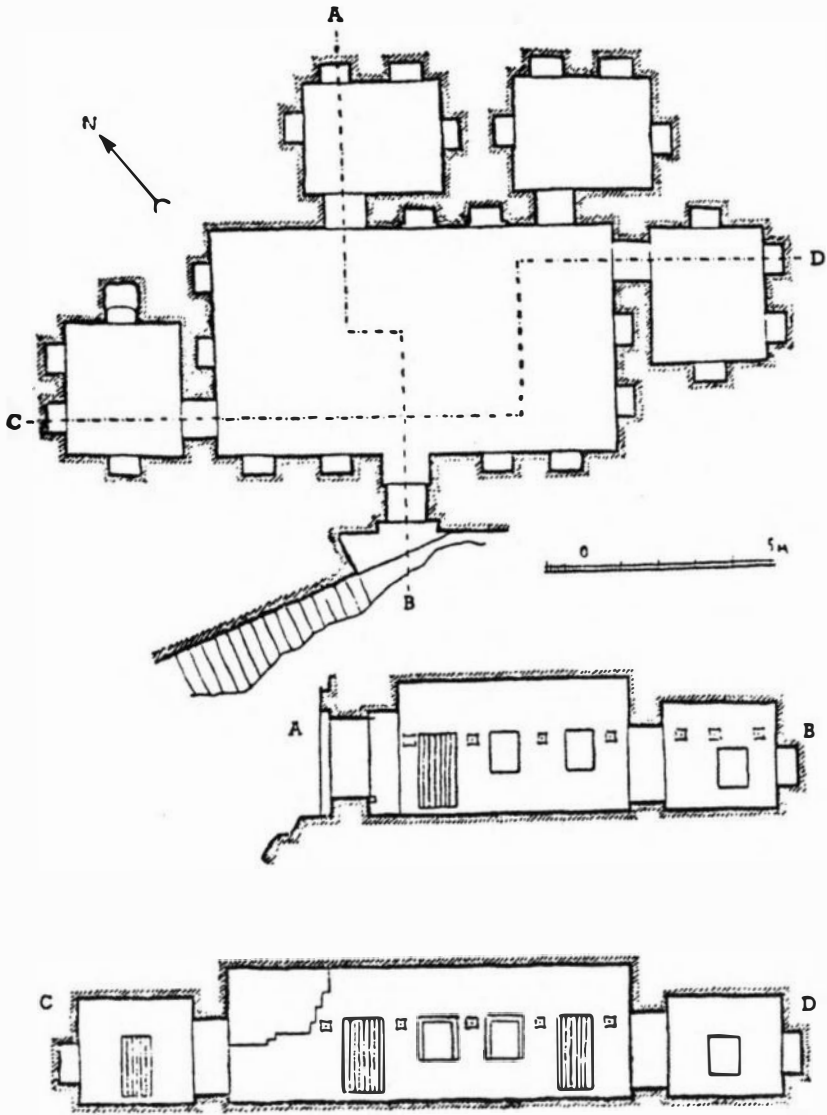
Urartu mezarları, imparatorluk sınırları içinde hemen her yerde bulunmuştur. Ancak bilimsel çalışmalar, birkaç istisnanın dışında 70'li yılların başında başlamıştır; fakat bunların sürekli düzenli olarak yağmalanmış olması, iletebilecekleri bilgileri sınırlandırmıştır.

Araştırma tarihine geçmiş ilk Urartu kaya mezarı, 19. yüzyıl ortalarında İran'da, Aras'ın sağ kıyısında yer alan Alişar'da (Verrachram) keşfedilmiştir (Piotrovskij 1966: 312). Burası, tonozu andıran tavana sahip bir ön oda ile düz tavanlı ve duvarlarında dikdörtgen nişler olan esas mezar odasından oluşmaktadır. Burada bulunan en önemli nesneler arasında yer alan 1 Siren ve 1 de at başı şeklindeki kazan parçası, ancak daha geç dönemlerde okunabilen I. Argišti'nin yazıtını taşıyan küçük bir çanın da bulunduğu koşum takımıyla birlikte 1859 yılında Ermitaj Müzesi'ne getirilmiştir (bkz. "Tunç Sanatı" 3.5).

Urumiye Gölü'nün kuzeybatısında Guşçi yakınlarında 1905'te (U. Seidl - P. Calmeyer, RLA III, 1957-1971: 705 vd) bir diğer mezar odası bulunmuş ve yağmalanmıştır. Mimarisi hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Ancak Altıntepe'de tanımlanabilen bir mezarın (bkz. aşağıda) buna yakın olduğu sanılır. Buradan gelen buluntular, 4 at başı şeklindeki tunç kazan eklentileri olup bugün Amerika'daki koleksiyonlarda ve bir örneği de Louvre'da bulunmaktadır (Hanfmann 1956). 2 tunç levhaya ait 5 parça ise (Hamilton 1965, Seidl-Calmeyer, bkz. yukarıda) Geç Urartu üslubuna bağlanmaktadır.

Urartu gömütleri oldukça geniş bir çeşitlilik göstermektedir.

Çok sayıdaki mezar anıtsal özellik taşımaktadır. Bu bağlamda gene Van kayalarındaki örneklerle değinmeliyiz. Bunlar konumlarından ötürü öteden beri bilinmekle beraber, farklı yorumlara konu olmuştur. İlk tanık olarak kabul edebileceğimiz Khoreneli Moses, "ibadet ve yatak odaları, hazine binaları ve geniş mağaralardan" söz eder (3.1). Kesin bulguların eksikliğine karşın bugün buradaki bazı yapılar net bir şekilde mezar olarak yorumlanmaktadır. I. Argišti Yıllıkları'nın kazındığı düzleştirilmiş kaya duvarın arkasında açılan Horhor Kaya Odaları, yazılı metinde herhangi bir dayanak sunulmamasına karşın, adı geçen kral ve onun ailesinin mozolesi olarak görülür. 10,50 x 6 m büyüklüğünde ve 3,5 m yüksekliğinde düz tavanlı bir oda, bu kompleksin çekirdeğini oluşturur. 4 giriş, daha küçük 4 ayrı mekana açılır. Bütün duvarlarda, olasılıkla mezar sunularının konulduğu nişler bulunur. Soldaki odanın arkasında metrelerce derinlikte, duvarlarında gene nişlerin bulunduğu bir kuyu bulunmaktadır,

Çizim 7: Van Kayalarındaki "Büyük Horhor Mağarası"; plan ve kesit (Piotrovskij 1966, 303)

ki bu da bu mekanların mezar karakterine dikkat çeker. Bu tip nişler, mezar oldukları net olarak saptanmış odalarda da (Altın-tepe ve Erivan'daki columbarium* (bu konuya ilişkin bkz. Esayan vd. 1991) görülmektedir. Ana salonun zemininde 2 tane düz ve köşeli çukurluk mevcut olup bunlar olasılıkla büyük lahitler için düşünülmüştür. Yan odalarda bulunan ve kısmen basamaklarla çıkılan kimi podyumlar da muhtemelen aynı amaca hizmet etmekteydi (Calmeyer 1975b). Karmaşık plan gösteren kaya odalarının 1 defa kullanılıp kilitlenen bir tesis olmadığını, kaya basamaklarının bitişinde, giriş önünde yer alan terasın izleri kanıtlamaktadır. Burada olasılıkla çeşitli törenler yapılmaktaydı (Piotrovskij 1966: 302 vd; André-Salvini ve Salvini 1992)

“Büyük Horhor”un aşağısında “Küçük Horhor Mağarası” bulunur. Bu da kayaya oyulmuştur ve basamaklarla ulaşılır. Daha basit tasarlanmıştır ve uzunlamasına bir salondan oluşur (12,50 x 3 m ebadındadır ve tavan yüksekliği 2,10 m'dir). Bunun kuzey duvarında, yerden sadece 20 cm yüksekte 4 büyük niş oyulmuştur. Bunlar neredeyse tavanla aynı yükseklikte olduklarından adeta birer yan oda gibi görünür.

Van kayalarının güney yamacında çok sayıda daha küçük mezar odaları da bulunmaktadır, ancak bunlar kısmen yayımlanmıştır (Piotrovskij 1966: Resim 61 ve 65). İlginç bir mezar yapısı da, yakılmış bir cenazeye ait mezar odasıdır ve Van kayalarının güneydoğu ucunda yer alır (Sevin 1982). Bir kaya merdiveni, farklı yüksekliklerdeki iki ayrı terasa çıkar. Bunlardan sağdaki, derinleştirilmiş ve yukarısında yuvarlatılmış bir kaya cephesiyle sınırlandırılmıştır. 1,5 m uzunluğunda ve 70 cm genişliğinde bir giriş, dikdörtgene yakın planda, 7,35 m uzunluğunda, 3,60 m (sağ duvar) ve 4,21 m (sol duvar) genişliğinde, 3,20 m yüksekliğinde bir odaya açılır. Giriş, uzun kenarlardan birinin sağ ucunda yer alır. Diğer üç duvarda kayaya oyulmuş, yüksekliği 1 ve 1,5 m arasında değişen dikdörtgen biçimli nişler bulunmaktadır. 75 cm derinliğinde ve 71 cm yüksekliğindeki bu nişler neredeyse tüm duvarı tutar. Nişlerin her birinin zeminlerinde ikişer sıra

* Duvarlarında birçok küçük niş bulunan ve buralara ölü kül kapları yerleştirilen mezar odası. (r.n.)

halinde, 4 cm derinlikte ve 16 cm çapında çukurluklar bulunur (ölçüler yazar tarafından alındı). Bunlar urnelerin oturtulmasına hizmet etmiş olmalıdır. Karasu Bölgesi'nde, Erzurum ve Erzincan arasındaki Şirinlikale ve Murat Suyu'nun yukarı havzasında, Tutak yakınlarındaki Atabindi'deki columbarium (F. Işık 1987b) gibi daha sonra keşfedilen diğerkimi yapılar da bu kanıyı onaylar niteliktedir. 6 odadan oluşan Kayalidere'deki A Mezarı'nın odalarının birinde de aynı çukurluklar bulunmaktadır (Burney 1966: 104, 107). Burada aynı zamanda bir kaya bankı üzerinde, gene kayalara oyulmuş bir lahit de ele geçmiştir.

Bu durum pek çok mezar veya nekropolde farklı ölü gömme geleneklerinin, yani yakma ve gömmenin bir arada olduğı şeklindeki önemli bir saptamayı ortaya çıkarmıştır. Ağrı'nın kuzey yamacındaki İğdır'da oldukça zengin sunulara sahip mezarlarının birisinde hem gömüt (Mezar I) hem de urne* içinde yakılmış bir cesedin külleri bir arada ele geçmiştir. Urneler doğal kaya kırıkları arasına oturtulmuş ve büyük taşlarla örtülmüştür (Barnett 1963).

Altıntepe'nin 3 yeraltı oda mezarlarında hem taş lahit hem de ahşap lahit kalıntılarının yanı sıra (Özgüç 1969: 65 vd), yakılarak yapılan definlerin de izleri bulunmuştur (Özgüç 1978: 643 vd). Bunlardan en büyük mezar olan Mezar III'ün ince işlenmiş taş lahdinde, iyi durumda korunagelmış bir erkek bir de kadın iskeleti bulunmaktaydı. Kemik bilimi (osteoloji) araştırmaları sonucunda, erkeğin Avrupa-Afrika tipinde ve 1,74 boyunda olduğı görülürken, kadının da Akdeniz tipinde ve 1,54 boyunda olduğı anlaşılmıştır.

Oda mezarlar bütün önemli Urartu kalelerinde ve yerleşmelerinde keşfedilmiştir. Bunlar arasında Palu, Kayalidere, Altıntepe, Mazgirt yakınındaki Kaleköy ve İran Azerbaycanı'ndaki Kale Sangar sayılabilir.

Mazgirt-Kaleköy'deki 2 odalı mezardan (Öğün 1978), bazı özelliklerinden ötürü burada söz edilmelidir: Dromos** tavanı tonuz-

* İçine ölü külleri konulan, çeşitli metal veya taştan yapılmakapaklı kap. (r.n.)

** Mezar yapılarında mezar odasına uzanan uzun geçit. (r.n.)

ludur. Kapının üzerinde bir sıra hatıl ucuyla beraber bir saçak yer alır. Aynı mimari düzen, ana odada, tavanın yaklaşık 25-30 cm aşağısında ve yan odaya açılan kapıda da çerçeve olarak kullanılmıştır. Her iki oda da taşlar düzgün olmayan biçimde kesilmiştir ve kısa duvarlarında birer dikdörtgen niş bulunur. Bu da mezar olarak kullanıldıklarının kanıtıdır. Ahşap yapı tarzını taklit eden kornişler, bu mezarı Van Kalesi'nin güney duvarında yer alan Neft Kuyu Mağarası (Sevin 1987: Resim 16-17) ve aşağıda (3.4.1) adı geçen Kefkalesi Kabartmaları'yla ilişkilendirir. Bu ayrıntıların Naft Kuyu Mağarası'nın tarihlenmesine yarayıp yaramayacağı bu durumda düşünülebilir; Kefkalesi Kabartmaları tıpkı Kaleköy Mezarı gibi yazıtlar aracılığıyla II. Rusa zamanına (7. yüzyıl ilk çeyreği) tarihlenebilir.

Kaleköy Mezarı'nın girişinin sol yanında II. Rusa'ya ait bir yazıt bulunmaktadır. İçerik bakımından anlaşılması zor olan metnin okunması, iyi durumda olmadığından daha da güçtür (Schäfer 1977). Ancak, tıpkı Horhor önündeki Argiştı Yıllığı gibi buradaki yazıtta da, işlevi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Kesin olan, bu metnin ne savaş ne de bir kurbanla ilgili olduğudur. Farklı insan ve meslek gruplarıyla birlikte Güneş Tanrısı ve Tannı Haldi 'den de söz edilmektedir. Bu sonuncusu, dini bazı ayinlere işaret ediyor olabilir.

Urartu mezarları B. Ögün'ün tipolojik sınıflandırmasına göre çeşitli gruplara ayrılır: Çok sayıda odadan oluşan büyük ve kompleks mezarlar kalelerle ilişkilidir. Van, Palu, Kayalıdere, Altın-tepe, Kaleköy, Şirinlikale, Atabindi (F. Işık 1987), Qa'leh Sangar, Farhad Zaqası bu tip örneklerdir. Bunun yanı sıra kale ve yerleşim dışında, daha basit ve tek odadan oluşan mezarlar da vardır. Bunun örneklerine yukarıda da değinilen Alişar ve Guşci'de rastlanmıştır. Ayrıca suni ve doğal mağaralarda öülerin yakılarak ya da doğrudan kondukları mezarlar da bulunmuştur. Patnos yakınındaki Yukan Göçmez, Liç ve Dedeli'de bu 3 tip mezarın bir arada olduğu nekropoller vardır. Liç'teki mezarlar, taşlardan inşa edilmiş, dromos girişleri büyük yassı bir taşla kapatılan, taştan yapılmış yeraltı odalarından oluşur. Ögün'ün belirttiğine göre (1978: 653), bu mezar odalarından bi-

rinin duvarlarında Altıntepe mezarlarında kullanılan teknik görülmektedir. Ağrı'nın güney yamacında, Iğdır'da çok çeşitli mezar sunuları içeren mağara mezarları kazılmıştır (Kuftin 1943; Barnett 1963).

Konuyu tamamlamak için, burada Van Kalesi'ndeki diğer kaya mezarlarına da değinilecektir. Konumları ve yukarıda adı geçen ilgili mezarlarla olan benzerliklerinden dolayı, kesin kanıt olmasına rağmen bunlar da mozole veya mezar olarak yorumlanmaktadır. Güney yamacı üzerinde Naft Kuyu Mezarı'nın 8 m yüksekliğindeki kaya cephesi (ilk tanımlayan Schulz) ve aynı terasın solunda İçkale Mezarı yer alır. F. W. König dayanaksız bir kanaat olarak burasını, kaba işleniş nedeniyle, I. Sarduri zamanından kalma bir "kuruluş yapısı" olarak tanımlar (König 1955/57: 261). 2 ana salon ve 5 yan odadan oluşur. Ancak 1. salon, Naft Kuyusu'nda olduğu gibi kubbe şeklinde tavana sahiptir. Van kayaları güney yamacının daha doğusunda bir başka mezar yapısı bulunur. Bu daha önce söz edilen 2 yapı ve Argiştî'nin mozolesi yanında 4. büyük kaya mezarıdır. "Doğu Odası" denen bu mezar, büyük 1 ana salon ve 3 yan odadan oluşur. Oldukça görkemli kayadan bir cephesi vardır ve yüksekten inen basamaklarla buraya ulaşılmaktadır (Bu yapıların plan ve ölçümleri için bkz. König 1955/57: Lev. 126 vd ve Piyotrovskiy 1966: 303 vd).

Van kayalarının güney yamacında mezarların böylesi bir yoğunluk göstermesi, bu bölgede Urartu hanedanının atalar kültü ile ilgili bir çeşit kutsal mekan bulunduğu biçiminde bir yorumu mümkün kılmaktadır.

Son olarak ölü gömme gelenekleri bağlamında, çoğu yağmalanmış mezarlardan gelen mücevherlere de dikkat çekilmelidir. Bu süs eşyaları arasında pektoraller* (Kellner 1977) ve madalyonlar (Kellner, şurada: Merhav 1991: 164 vd) sayılabilir. Tunç, gümüş (kısmen altınla kaplı) ve altından yapılmışlardır.

* Eski Çağ'da boyuna takılan kalın altın, gümüş veya tunç gerdanlık. (r.n.)

1970'lerde yapılan bir kaçak kazıyla, oldukça zengin gümüş buluntular gün ışığına çıkarılmış ve Türk eski eser kaçakçıları tarafından ülke dışına kaçırılarak tüm dünyada dağıtılmıştır. Burada 2 nesne grubu saptanabilmektedir: Kaseler ve küçük gümüş bakraçlar. Kaseler ya plastik dil deseniyle süslenmiş ve düz bir kenara sahiptir veya düz ve kapak formundadır (çapları 17 ve 20 cm arasında). Bakraçlardan (situlae; yükseklik yaklaşık 10 cm, çap 9,4 cm ve 11,2 cm arasında) ise en güzel örnek, üzerinde "tohumlama" sahnesinin olduğu, altın kaplı bir kabarma bandına sahip, kenarı çift çıkıntılı olan bir bakraçtır. Figürlü sahnede, boynuzlu başlık taşıyan sakallı 2 cin, sol ellerinde bir bakraç taşır; ellerindeki tohumlama kozalağını kaldırır halde kutsal ağacın iki yanında ayakta durmaktadırlar. Bir mühür baskısında sayısız defa tekrar edilen bu örnek Urartu sanatında çok tanınmaktadır; örneğin tunç miğferlerin süslenmesinde (Calmeyer 1980; Merhav 1991: 127) ve Altıntepe fresklerinde de (Vanden Berghe-De Meyer 1982: 72 vd) kullanılmıştır. Gümüş bakraçlardan birinin dip tarafındaki bant üzerinde Aşşur çiviyazısında aşağıdaki ifade yer alır: "Sarduri'nin oğlu İşpuini (bu situlayı/bakraçı) ihtiyarını (dedesini) sevmesi için İnuşpua'ya verdi" (Salvini 1978; 1980c: 175). Bu sadece bu parçanın değil, tüm buluntu grubunun tarihlenmesinin net olarak yapılmasını sağlar (Kellner). İnuşpua'nın adının geçmesi, İşpuini döneminin son yıllarına, yani oğlu Minua ile ortak yönetim yıllarına işaret eder (bkz. yukarıda 2.2.3.1 ve 2.4). Sayı olarak bu M.Ö. 810 veya daha büyük bir olasılıkla bunun biraz daha sonrasını ifade eder. Şu halde tarihlenebilen en eski Urartu buluntu grubu söz konusudur. Büyük bir olasılıkla Patnos yakınlarındaki Liç Köyü'nden, İnuşpua'nın yağmalanan mezarından gelmektedir (Kellner). Bu tip nesnelerin mezar sunulanından olduğu, Liç'teki nekropolün düzenli kazılarında ele geçen başka bakraçlardan anlaşılmıştır (Öğün 1978: 648 vd, özellikle Lev. CLXI; ayrıca Başaran 1979). Aynı şekilde eski eserler piyasasında dağılan tunç eserler de kesinlikle bu buluntu grubuna dahildir. Bunların arasında olasılıkla 3 küçük tunç disk ve 1 koşum takımı da yer alır. "İnuşpua'nın hazinesinden" ifadesini taşımasından ötürü, İnuşpua'nın yalnız yönetiminin bir işareti olarak değerlendirilir (Tanret 1983). Ancak bu ka-

nı pek olası değildir. Patnos Bölgesi bu nesnelerden birinin geldiği yer olarak kabul edilir (Sevin 1981: 9).

3.4. Taş Yontu

3.4.1. Heykel ve Kaide Kabartmaları

Tıpkı Eski Doğu'nun diğer kültürleri gibi Urartuların da büyük heykelleri tanıdıklarını, elimize doğrudan ulaşan eserleri kalmamış olsa da dolaylı olarak çeşitli kaynaklardan bilmekteyiz. II. Sargon 8. Seferi sırasında Muşasir'deki Haldi Tapınağı'nda, buraya Urartu kralları tarafından bağışlanmış heykel gruplarından söz etmektedir. Metin şu şekildedir:

"Büyük kapıların koruyucusu 4 tanrı heykeli İşpuini'nin oğlu Urartu Kralı Sarduri'nin dua eder haldeki, kaidesi dökme tunçtan olan heykeli; bir boğa, bir inek ve buzağısı... Urartu Kralı Argišti'nin tanrıların yıldızla çevrelenmiş tiarasını taşıyan 1 heykeli... Ursa'nın (I. Rusa) 2 atı ve arabacısıyla beraber tunçtan dökülmüş heykeli..." (Thureau-Dangin 1912: 62 vd, satır 399-403).

Khorsabad'taki Sargon Saray'ında ele geçen (salon XIII, kabartmalar 1-4) ve taşınması sırasında kaybolan bir dizi taş levha üzerindeki Haldi Tapınağı'nın yağmalanması betimi ve Flandin'in çizimlerinde gördüklerimiz (Botta-Flandin 1849-50: Lev. 142-143) (bkz. Çizim 2) bu anlatıyı onaylamaktadır. Tam olarak yazılı aktarımdaki anlatıyla uyuşmamakla birlikte, metinde adı geçen tunç nesnelerin birkaçı, en önemli sahne betiminde (4 no.lu kabartma) yer alan tapınak cephesinde görülmektedir. Buzağısıyla birlikte 1 inek ve giriş kapısının her iki yanında dua eder durumda 1 erkek heykeli yer almaktadır. Sağdaki tipik bir Urartu miğferi taşırken, soldakinin herhangi bir başlık taşımadığı anlaşılır (Çizim 2). Zaman dizinindeki yerini bildiğimiz bu olayın resimsel anlatımcı betimi, bu sahnenin solunda yer alan ve devam niteliğinde olan diğer bir sahneye bağlanır. Burada ganimetin tartılması ve götürülmesi betimlenmiştir; "ön planda" ise Aşşur askerlerinin bir heykeli parçalaması gösterilmiştir; burada girişin sağındaki muhtemelen bir Urartu kralını canlandıran heykel söz konusudur. Bu betim aynı zamanda, neden tek bir tane de olsa Urartu heykellerinden bir örneğin günümüze gelme-

miş olduğunu da açıklayabilir. Daha da sol tarafta, 1 ve 2 numaralı kabartmaların günümüze kalan parçaları üzerinde son olarak yatar durumda bir heykelin taşınması canlandırılmıştır. Burada Haldi heykelinin söz konusu olduğu ve bu şekilde Aışur'a taşındığı düşünülür. Eğer yeniden 8. Sefer'in yazılı aktarımına dönecek olursak Sargon, "Urartu'nun desteği Haldi'nin" Muşasir'den çıkarılmasını emretmişse (satır 347) ve ardından da onun (yani Prens Urzana'nın) tanrısı Haldi ve tanrıçası Bagbartu'yu" (satır 368) tapınağının zengin mallarıyla beraber götürmüşse, kastedileni daha iyi anlarız.

Flandin'in çizimleri, ne yazık ki benzer durumlardaki özgün eserler gibi, dökme tunçtan bu denli büyük heykelleri tam olarak anlamamız için fazla yardım etmemektedir. Ancak yeterince örnek oluşturabilecek sayıda ele geçen küçük tunç heykelcikleri incelediğimizde belli bir fikir edinebiliriz (bkz. bölüm 3.5)

Gevaş'taki arslan torsosu* (Sevin 1993) tanınmadan önce Urartu heykel sanatı üzerine tanıdığımız en eski örnek, ancak her halde son derece uzak bir bölgede ele geçtiği için pek değinilmeyen (van Loon 1966: 70; Spycket 1981: 330), Gürcistan'da Tiflis Müzesi'nde korunan bir örnektir (G. V. Tseretheli 1939: 62 ve Lev. 30-31). Tüm olarak ele geçmemiş bir bazalt heykel söz konusudur. Baş ve ayaklar eksik olup 2 parçadan oluşur. 1898 ve 1899 yılları arasındaki Prusya araştırmaları sırasında eski Urartu başkenti Tuşpa'nın bulunduğu Van Kale'sinde ele geçirilmiştir (Kimi zaman yanlış olarak Toprakkale'de bulunduğu yazılır). Mevcut kısım 1,28 boyundadır, ki bu da olağan insan büyüklüğünde olduğu kanısını verir. Oldukça uzun ancak aşınmış sakal, bir erkek figürü olduğunu gösterir. Göğsüne bastırıldığı elleri silaha benzer nesneler tutmaktadır. Sağ el, net olarak görülmeyen ancak aşağıda ikiye ayrılan bir sap tutar (ok?). Sol el ise yay ve gürz tutar (?). Bilekle birlikte, vücuda dayanmış uzun bir kılıcın sapı kendini gösterir. Bu, belin altında bir halka ile bağlanmış olan bir kayış kemeri içindedir. Bütün nesneler vücuttan alçak kabartma ile ayrılmıştır. Baş ne yazık ki kırılmıştır, ancak dal-

* Sadece gövde kısmından ibaret heykel veya heykel parçası. (r.n.)

galı bir şekilde omuza düşen bir dizi bukle ile biten saçlar görülebilmektedir. Eğer bu saç modeline bakarak Aşşur'dan eşzamanlı bir erkek saçını arayacak olursak, ne II. Aşşurnasirpal ne III. Salmanassar ne de Sargon betimleri bize yardım eder. Toprakkale'de bulunan ve "Hadım Heykeli" olarak bilinen örnekteki (Meyer 1967) saç biçimi oldukça farklıdır; gene Toprakkale'den kanatlı bir yaratık heykelciğindeki (Piotrovskij 1962= 197, Lev. II-III) gibi, 3 sıra bukle göze çarpar. Bu ise İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Salmanassar Heykeli'ni anımsatır (Parrot 1961: Resim 20-21). Ancak Urartu Bölgesi içinde bir karşılaştırmayı, Karmir-blur'da bulunan tunçla kaplanmış ahşaptan 3 erkek heykelciği mümkün kılar (Piotrovskij 1971b, Resim 32-34). Bunlardan ikisinin sadece üst kısmı korunagelmiş olmasına karşın, gene de kimi ortak noktalar gözlenebilmektedir; örneğin sivri sakal ve daha iyi korunagelen silahlı ve halkayla kaplanmış kayış kemerinde bir kılıç bulunduran erkek figürü.

Gürcistan Müzesi'ndeki örneğin bir kral mı yoksa bir tanrı mı olduğu bu karşılaştırmalarla anlaşılmaktan uzaktır. Her ne kadar Karmir-blur örnekleri ilgili arkeologlar tarafından tanrı heykeli olarak yorumlanmışsa da, bunlar tanrıların tipik simgesi olan boynuzlu başlığı taşımamaktadır. Fakat gerek tunç kemerler gerek freskler gerekse Karmir-blur'daki tanrı heykelleri (Piotrovskij 1966: Lev. 1) ve Toprakkale'deki tanrı heykelcikleri (Barnett 1950: Lev. 18, 2), bunun Urartu betimlerinde tanrıların vazgeçilmez işaretleri olduğunu göstermektedir. İlk 2 ahşap heykelcik daha çok saçların altından aşağıya sarkan başlık benzeri biçim gösterirken, üçüncüsü başında tam olarak sınıflandırılmayan bir bant taşır.

Adı geçen Urartu eserlerindeki ikonografi, Irak'ın kuzeyindeki eski Muşasir ile özdeş olan Mudjezir (Boehmer 1973: 36 vd, Lev. 11-14) Köyü'nde bulunan menhir* benzeri heykellerle olasılıkla belli bir benzerlik gösterir. Bunlar 2 m'den fazla yüksekliğe sahiptir. Bacakları yoktur ve Ermenistan'da sıkça bulunan tarihöncesi "Vişapy"le gibi aşağı (Piotrovskij 1939a) doğru kazık şeklinde daralmaktadır. Burayı keşfeden Boehmer ise, Aşşur kral hey-

* Dayanak gerektirmeden ayakta duran bir tür taş anıt. (r.n.)

Çizim 8: Eski Doğubayazıt'taki kabartma (bir fotoğrafa göre yazının karekalem resmi)

kelleriyle benzerlikler kurar ve bunlarda 9. yüzyıl ikinci yarısı ve 8. yüzyıla ait, dua eden kral heykellerini görür. Ancak kutsal kent Muşasır ve orada korunan tanrı heykellerine yönelik anlamı dikkatle ele alınmalıdır. Zira bu tip heykeller, Orta Çağ'a ait Ermeni mezarlarında görülen kabartmalar gibi, dağ halklarının milli eserleri de olabilir; bunların Muşasır'da temsil edilen ve olasılıkla son derece titiz çalışılan Urartu saray sanatıyla az ortak yanları olmalıdır.

Anıtsal mezar yapıları ve (3.3.7) ve heykeller arasındaki ilişkiler, Eski Doğubayazıt'taki olağanüstü anıtta (Huff 1968) görülebilir. Buradaki mezar, Doğubayazıt iç kalesinin kayalarına oyulmuştur (Çizim 8). Buradan toplanan Urartu'ya özgü tipik kırmızı cilalı seramiğin yanı sıra sarnıç ve her çeşit kaya işlemleri, Urartu Dönemi'nden bir yerleşmeyle karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Mezar 2 farklı seviyede uzanmaktadır ve bölümlendirmesi, Muş yakınındaki Kayalıdere (Burney 1966: 101 vd) ve Van Kale'sindeki çok sayıda kaya yapısına benzer; öyle ki, bu şekliyle bölgedeki Akhaimenid ve sonrası kaya mezarlarından kolayca ayrılır (Huff).

Giriş kapısının her iki yanını tutan anıtsal kabartmalar ilginçtir. 3 figürden oluşan bir sahne canlandırılmıştır. Girişin önünde solda, bir podyum üzerinde muhtemelen bir erkek figür yer almaktadır. Başında taşıdığı başlık kısmı korunamamıştır. Ellerini bir hayvana doğru uzatmıştır. Bu hayvan bölgede oldukça yaygın olan yaban keçisine (*capra oegagrus*) benzemektedir (Deyrolle 1875: 24). Kapının sağındaysa, kapıya ve diğer figüre sırtını dönmüş, daha büyük bir erkek bulunmaktadır. Sahnenin, Ön Asya'da sık görmeye alıştığımız kurban sahnelerinden birisi olduğu ilk bakışta düşünülse de, bazı olgular buna karşıdır: Sahnedeki an, figürün verilmek istenen olaya uzak kalması şeklindedir ve Urartu metinleri koyun ve sığır kurbanlarından söz ederken keçiden söz etmez.

İran Azerbaycanı'ndaki Evoğlu Köyü'nde bulunan bir kireçtaşı kabartmada (60 x 54 x 12 cm) bir cin canlandırılmıştır. Khorsabad'taki Sargon gibi (Parrot 1961: Resim 43), sol elinde bir oğlak, sağ elindeyse bir yaprak (?) tutmaktadır. Aşşur "hayat ağacı" tohumlanması ritüeliyle ikonografik örtüşmeler gösteren bu sahnenin anlamı açık değildir (Calmeyer 1979a).

Keçi, Karmir-blur'daki gümüş madalyonlarda (Piotrovskij 1955: 11, 18) ve Toprakkale'de bir pektoral (Meyer 1955) üzerindeki dua sahnelerinde yer alır ve dahası oturmakta olan bir tanrının karşısında dua eder durumdaki bir kadın figürüne eşlik eder. Boynuzlan arkaya doğru bükülmüş bu türden yaban keçiler, Giyimli'deki sunu levhaları (Merhav 1991, 176, 292 vd) ve Bastam'dan da bir damga üzerinde (Seidl 1979: 140) bulunmuştur.

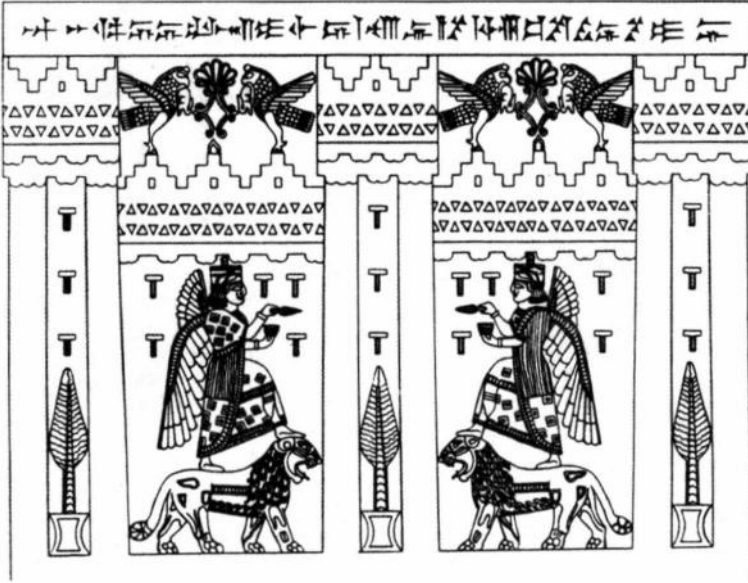
Benim düşünceme göre ne Doğubayazıt'ta ne de burada herhangi bir kurban hayvanı söz konusudur. Her iki durumda da hayvan bir şeyi simgelemiş olmalıdır. Eski Doğubayazıt'ta, betim ve mezar arasında bir ilişki olduğu ve sağdaki figürün tanrıyı değil, kralı canlandığı kabul edilmelidir; üzerinde bükülmüş 3 asa çifti olan miğfer (tanrılar boynuzlu başlık taşımaktadır), gerçekte oldukça tanınan Urartu tunç miğferlerine benzer. Sol elindeki asa hükümdarlık simgesi olarak yorumlanmakta, ancak sahnenin simge içeriği için şimdiye değin bir açıklama bulunamamıştır. Sağdaki figürün kralı canlandırması olasıdır; ellerini uzatmış

soldaki figür ise, ölene eşlik eden ardıl olabilir. Ancak hayvan bu sahnede yorumsuz kalır.

Elbette burada sadece varsayımlar da söz konusu olabilir. Yazılı kaynakların olmaması kesin bir yargıya izin vermemektedir. Ancak geniş yazıtların bulunduğu Van kayalarındaki I. Argiști'ye ait Horhor Odaları'nda da kaya mekanlarının anlamı, tıpkı Eski Doğubayazıt örneğinde olduğu gibi, açık olmaktan uzaktır. Esasen gerek adı geçen yapının I. Argiști'ye ait bir mozole olduğu yorumu, gerekse Van Kalesi'ndeki aynı türden mekanların bu şekilde yorumlanması, diğer bilinen kaya mezarları ile yapılan tahmin ve örneklemelere (analoji) dayanmaktadır.

Eski Doğubayazıt'taki anıt, türünün tek örneği değildir. Malazgirt'te de bir kaya mezarı ile ilişki içinde, oldukça aşınmış bir kabartma keşfedilmiştir (Burney-Lang 1971: Resim 54). D. Huff'a göre Eski Doğubayazıt örneğinde Urartu kralına değil, bağımsız bir prens ait bir mezar söz konusudur; zira hükümdar mezarlarının Van'da bulunması gerekmektedir, ayrıca mezannın zengin yapısı bunun basit bir vasal beye ait olması olasılığını da azaltmaktadır. Ancak Eski Doğubayazıt Kabartması, üslup çözümlemesi aracılığıyla görece de olsa bir tarihlemeyi mümkün kılacak öğelere ne yazık ki sahip değildir. Tarihi olarak ele alındığında, başkent Tuşpa'ya bu denli yakın bir merkezde bağımsız bir prensin olabileceği varsayımı düşünülemez. Bükülmüş asalı miğfer, bu kabartmayı I. Argiști ve II. Sarduri arasındaki bir tarihe yaklaştırır. Van'da II. Sarduri ile birlikte yazılı geleneğin kesintiye uğramasıyla, kuzeyde bulunan bir hanedan mezarı arasında belki bir bağlantı olabilir. Ancak üslupsal ölçütler net tarihlemeye yetmediğinden -en azından Van'da böyle bir tipoloji bilinmemektedir-, Eski Doğubayazıt Kabartması'nın, Tuşpa hanedanının kuruluşu öncesinden gelmiş olma olasılığını da göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir. Böyle bir durumda, yazılı kaynaklarda sadece dolaylı olarak bize aktarılan Aramu veya Lutibri gibi hükümdarlardan birinin bu mezarın sahibi olması da olasıdır.

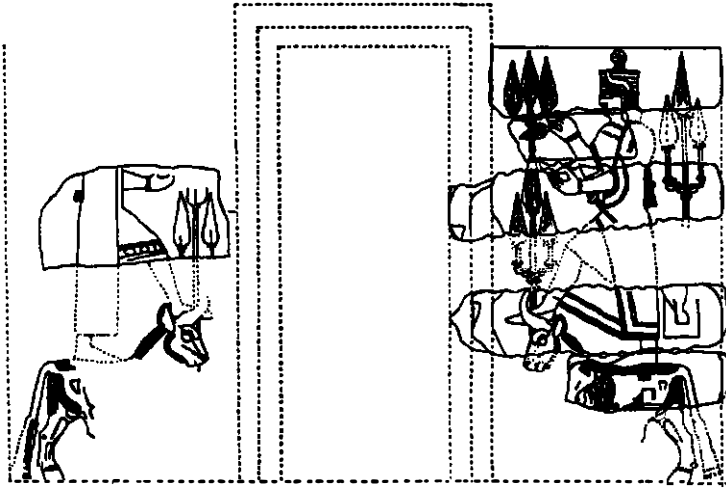
Urartu tarihinin son kültür döneminde, daha önce karşımıza çıkmayan yeni bir sanat tipiyle karşılaşınız. Bu yapı-yontu, bir baş-

Çizim 9: Kefkalesinden kabartmalı taş blok (Seidl 1993, 558)

ka deyişle kabartmalarla mimarinin bağlanmasıdır. Yazıtları ile II. Rusa zamanına tarihlenen, Van Gölü'nün kuzey kıyısında ele geçmiş iki eser bu yeni türün en önemli belgeleridir. E. Bilgiç ve B. Ögün'ün Adilcevaz'ın 6 km kuzeyinde ve göl seviyesinin 550 m yukarısında bulunan Kefkalesi'nde yaptıkları kazılar (Bilgiç-Ögün 1964, 1965; Ögün 1967) müstahkem bir sarayı tamamen olmasa da kısmen ortaya çıkarmıştır. Buranın en önemli ögesi payeli salondur.

Bazalt bloklarla örülmüş dört köşe dikmeler, küçük bir ölçekte Urartu *susi* tapınaklarıyla aynı plandadır; yani köşelerinde çıkılan olan kare şeklinde (3 x 3 m) bir plan gösterirler. Bu mekanın yanındaki bir diğer salonda, kabartmalarla süslü, 110 cm yüksekliğinde ve gene kare şeklinde (140 x 140 cm) bloklar ele geçmiştir. Bunların görülen 4 yüzü, toplam 8 kuleli bir kale olarak biçimlendirilmiş, 4 tanesi köşeye oturtulup ortalarına da birer tane yerleştirilmiştir. Bunlardan en iyi durumda olanı Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir (Çizim 9).

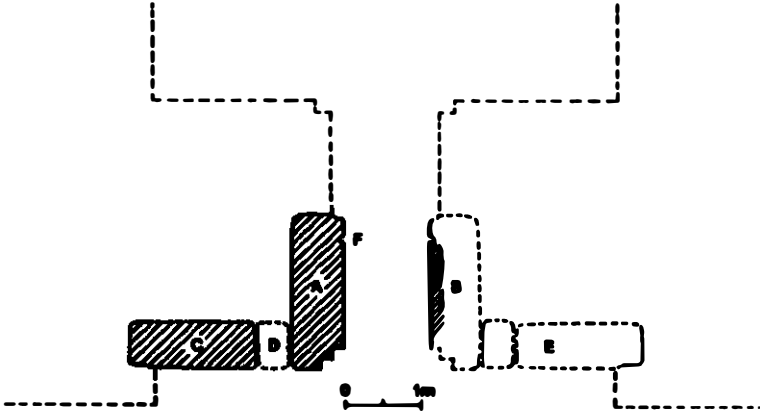

Çizim 10: Adilceva Kapısının rekonstrüksiyon denemesi (U. Seidl 1974, 116)

Herhangi bir kapı betimlenmemiştir. Daha çok Toprakkale ve Ar-mavir'den bildiğimiz yalancı pencerelere (konuya ilişkin Seidl 1993) benzeyen T biçimli pencereler görülmektedir. Diğer mimari ayrıntılar da, örneğin çatının dışarı doğru uzanan hatılları, dikkati çekmektedir.

Dört tarafın her birinde aynı tohumlama sahnesi verilmiştir: El-lerinde kase ve kozalak(?) bulunan ve birer arslan üzerinde diki-len iki cin, ortadaki kulenin önünde bulunan küçük bir ağacı to-humlamaktadır (Seidl 1993). Kulelerin arasındaki üçlü burçlar üzerinde 2 yırtıcı kuş, gagalarında birer tavşanla ortadaki bir vo-lüt-palmet sembolüne dönük şekilde durmaktadır. Üst kenarda II. Rusa'ya ait tek satır bir yazıt yer almaktadır. Burada da bir Ê-âşihusi yapısının inşasından söz edilmektedir.

Ne yazık ki bu kabartmalann geldiği mimari ilişki açık olmaktan uzaktır. Öyle ki, yapı kompleksinin hangi amaç için kullanıldığı hâlâ anlaşılmış değildir.

- A, B : Orthostatlar
 C : Yazıt UKN II 451
 D, E : Kayıp yazıt (parçalan)
 F : Sürgü yuvası

Çizim 11: Adilcevaz tapınak cephesinin alternatif rekonstrüksiyonu.

Adilcevaz'dan gelen birkaç kabartmalı blok, gene bir tohumlama sahnesinin anlatıldığı, 2 yüksek orthostat* oluşturacak şekilde bir araya getirilebilmektedir. Cinler burada boğa üzerinde ve stilize edilmiş iki ağaç arasındadır. Adilcevaz'da ayrıca II. Rusa'nın bir yazıtını taşıyan dört köşe bir blok daha bulunmuştur ve görünüşe göre bu da orthostatlarla aynı yapıdan gelmektedir.

Orthostatları tapınak cephesindeki bir kapının iki yanına yerleştiren ve yazıtı sağ orthostatın altına konumlandıran (Çizim 10) U. Seidl'den farklı olarak (Seidl 1993; ayrıca P. Calmeyer, şurada: Merhav 1991: 312), ben bir başka rekonstrüksiyon önerisinde bulunmak istiyorum. Buna göre orthostatlar tapınağın girişinde karşılıklı olarak (daha önce Seidl da bunu mümkün olarak değerlendirmişti 1974) durmaktaydı. Cinler dış tarafa doğru bakmaktaydı ve yazıt da tapınak cephesinin sol yanında, yani giriş ve köşe çıkması arasında bulunmaktaydı (Çizim 11)

* Özellikle Ön Asya mimarisinde görülen bezemeli veya kabartmalı duvar kaplama taşları. (r.n.)

Yazıt taşıyan blok konusuna (UKN II 451) eğilecek olursak, yazıtın solunda, 42 cm genişliğinde düzeltilmemiş bir alan, bir başka taşın eksikliğine işaret eder. Bu, yazıt alanıyla beraber köşe çıkmasının kaidesine dik bir açı oluşturmaktadır. Yazıt yukarıda ve sağda eksiktir. UKN II 449'daki eş yazıt (II. Rusa'nın Karmir-blur'daki *susi* tapınağından) sayesinde yukarıdaki 2 satırın tamamlanabileceği ve sağda 30 ile 40 cm genişliğinde bir taş üzerinde bu satırların sonlanacağı düşünülebilir. Yazıtın alt kenarı korunagelmiş olsa da yukarıda adı geçen eş yazıt karşısında eksik olduğundan, cephenin sağ tarafında simetrik olarak devam ettiği tahmin edilebilir. Karmir-blur'daki *susi* tapınağı cephesi de nitekim böyle olabilir (Salvini 1979c: 252).

Mimari yontu ve yazıt sanatlarının bu ilişkisi, Minua zamanında beri tanıdığımız (Körzüt'teki *susi* tapınağı düşünülmelidir; Dinçol 1976; Salvini 1980c), cephe ve koridorlarda uzatılarak yazılan yazıtlar aracılığıyla gerçekleştirilen tapınak süslemelerinin gelişmiş bir halidir.

Son olarak, mimari bir kullanım için düşünüldüğü kabul edilen, geldiği yer belirsiz, kare bir taş üzerindeki arslan kabartmasına da dikkat çekilmelidir (Seidl 1993).

3.4.2. Steller

Urartu'da en yaygın olarak karşılaşılan anıt tipi stellerdir. Hiçbir Eski Ön Asya devleti Urartular kadar güçlerinin görsel işaretleriyle topraklarını bu denli doldurmamıştır. 5. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçi Khoreneli Moses'in anlatısına göre "efsanevi Semiramis (Şamiram), Ermeni ülkesinin pek çok yerine sütunlar dikmiş ve anılarda kalmak için uygun sözleri üzerlerine yazdırmıştır" (Moses von Chorene 1869: 34). Bu "sütunların" Bagratid'ler zamanında in situ halde görülebilen çok sayıdaki steli ifade ettiğini düşünmek zor değildir. Bugün dahi bunlar en sık rastlanan Urartu buluntularıdır (biçimler için bkz. König 1955-57: Lev. 119-121). Normalde Urartular stelleri (Urartuca *pulusi*) ulusal tanrıları Haldi'ye adanmışlardır. Fakat örneğin Güneş Tanrısı Şiuni'ye veya daha az öneme sahip Huşuni, Elipuri, Quera gibi tanrılara da bu tip steller adanmış-

tır. Denilebilir ki, ister bir kentin kuruluşu, isterse bir kanalın yapılışı veya yeni tarlalar açılışı olsun, kralın her türlü projesi bir stelle övülmüştür.

Her bir bölge veya kentin fethinin hemen ardından ilk olarak Haldi için bir stel dikilmektedir; tarihi coğrafya üzerine bize pek çok önemli bilgiyi ileten birkaç örneği tanımaktayız. Bu bağlamda Erzurum'un doğusunda, Kars yolu üzerinde yer alan Zivin Steli'nden söz edilmelidir (HchI, No. 24). Minua tarafından Şaşılu(ni) Kenti'nin alınmasından sonra dikilmiştir. Bir diğer örnek de Zagros Bölgesi'ne uzanan askeri yolun belli bir noktasına dikilen Karagündüz Steli'dir (Salvini 1984b: 57 vd). Murat Suyu yakınındaki Palu Kaya Yazıtı bir istisnayı oluşturur. Şebeteria Kenti'nin alınmasının ardından Kral Minua tarafından kayalara oyulmuştur ve Geç Hitit kenti Militeia'nın haraç ödemesinden söz eder: "Bu steli (*pulusi*) diktirdim" (HchI, No. 25). Sözcük kullanımında görülen bu tutarsızlık, gerçekte aynı içerikte yazıt taşıyan bir stelin dikilmiş olmasıyla açıklanabilir.

Özellikle içeriklerinden ötürü, bu türün en önemli anıtları Zagros Bölgesi'ndeki Kelişin ve Topzawe (eş yazıtı Mergeh Karvan'da) olup her biri Aşşur ve Urartu dillerinde yazılmış olmaları nedeniyle Urartu dilinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamışlardır (Benedict 1961; Salvini 1984b: 79 vd). Bunun dışında konuldukları yer ve içerikleri, iki farklı dönem hakkında (9. yüzyıl sonu ve 8. yüzyıl sonu) bilgi vererek tarihsel araştırmaları da geliştirmişlerdir (konuya ilişkin bkz. 2.2.3 ve 2.6).

Stellerin büyüklükleri ve kapsamları farklıdır. Bugün kayıp olan, Minua'nın Patnos yakınlarındaki Kızılkaya Steli oldukça yüksek bir örnek oluşturmaktaydı (Lehmann-Haupt 1928-1935: No. 93, Resim 20). Ancak 3,30 m olarak hesaplanan yüksekliği, sınırlı yazı alanıyla doğru bir orantı göstermemektedir.

Van Gölü'nün kuzey ucunda Karahan Köyü yakınında İşpuini ve Minua tarafından dikilen stellerin sayısı özellikle dikkat çekicidir (Dinçol-Kavaklı 1978, 1979). Gerçek arkeolojik bağlamlarından koparılmış bu anıtların filolojik çözümlemesi, belirli değişkenler sonucunda ortaya çıkan eş içerikli en az 3 stel serisinin

oluşturulmasını mümkün kılar: Yazar (İşpuini veya Minua), anıtların konulduğu kent Arşuniui(ni) veya Haldiei (URU= Haldi Kenti), stellerin adandığı tanrı (Ura veya Ua). Metinlerin başlangıcında, yazarın kim olduğundan bağımsız olarak, her iki kralın da adı metnin sonundaki dilek kalıplarında geçer. Stellerin dikilmesi için belirtilen neden, adı geçen kentlerin bulunduğu bölgede yeni kale, yerleşme, bağ ve meyve bahçeler ile anlamı hâlâ açık olmayan bir *burgananinin* kurulmasıdır (konuya ilişkin bkz. bölüm 3.3.5). Minua'nın, Haldi, Hıtuini ve Şiui adlı tanrılara adandığı steller de benzer bir durum gösterir (Hchl, No. 13-15); burada dilek kalıpları Kral Minua ve oğlu İnuşpua'nın adını içerir. Ayrıca bu stellerin geldikleri yer bellidir: Karahan çevresi. Bu kanıtlar burada olasılıkla stellerden oluşan bir kutsal alan olduğu sonucunun çıkarılmasına izin verir. Altıntepe'de kazılan açık hava tapınağıyla (Özgüç 1969: 29 vd, 73 vd) karşılaştırılabilir. Burada 2,30 m yüksekliğinde, taş kaideler içine oturtulmuş bir dizi yazısız stel bulunmuştur; önde yuvarlak bir sunak bulunmaktaydı. Orada bulunan oda mezarlara olan yakınlıktan ötürü Özgüç bunu ölü kültürüne bağlamıştır.

Erivan yakınlarındaki Eçmiadzin'de bulunan kutsal mekanın avlusu, bugün oldukça büyük fakat yazısız bir stel tarafından süslenmektedir. Geldiği yer bilinmemektedir. Olasılıkla Altıntepe'deki mekanın benzeri bir mekandan gelmiş olmalıdır.

Ayrıca kimi silindir mühür sahnelerinde, stel sıraları veya "kutsal ağaç" önlerinde sıvı sunu sahneleri canlandırılmıştır (Piotrovskij 1966: 329). Bunlar da gene ölü kültürü ile ilişkilendirilmiştir (C. Işık 1986). Stellerin önünde sıvı sunulmasının (libasyon) gerçekleştirildiği ve kaya nişleri ile steller arasında kültle ilgili bir bağlantı olduğu sanıları, bir yazıtlı da onay bulur. Van Gölü'nün kuzey ucunda yer alan Köşk'te, Minua'nın yeni bir kale kurması nedeniyle Haldi'ye adandığı yazıtta, başka bilgilerle birlikte aşağıdaki ifade de yer alır.

"Eğer üzüm olgunlaşırsa (?) 1 sığır ile 3 koyun kurban edilmelidir ve şarap hem Haldi Kapısı hem de stel önünde sunulmalıdır" (Hchl, No. 41).

Karahan buluntularının filolojik çözümlemesi, stel sıralarının yeniden kurgulanmasını mümkün kılmakla beraber, stellerin ölü

kültünün bir parçası olduğu yönündeki açıklamayı destekler nitelikte değildir. Karahan Stelleri konusunda, bunların sadece ortak krallık ve iktidar sırasıyla ilişkili oldukları tahmin edilebilir.

Eğer İşpuini, daha sonra da Minua, ilgili ardıl prenslerin adını tanrılara yönelik dilek kalıplarında veriyorlarsa, büyük bir olasılıkla bu, onların bu şekilde ardıklarını tanrıların koruması altına sokmayı amaçladıklarını gösterir.

Sonuç olarak Urartuların bu anıt türünü kullanmaları konusunda, farklı kült yapıları ve ayinleri için tercihlerini kullandıkları söylenebilir.

3.5. Tunç Sanatı

Urartu maddi kültürünün en tanınmış simgesi -hem basit el sanatlarında hem de gerçek sanatta- kuşkusuz tunç üretimidir. Mimarının yanı sıra en açık biçimiyle "tipik Urartu " ögesini gösterir.

Yaklaşık bir asır önce, daha çok rastlantı eseri bulunan tunçtan heykelcikler, Avrupa'da bu bölgeye yönelik arkeolojik bir ilgi uyandırmıştı. Urartu tunç nesneleri ve sanat eserleri günümüzde de bilimsel araştırmaların merkezindedir. Ayrıca bunların kültüre ilgi duyan geniş kitlelerin de ilgisini çekebilmesinden ötürü son 25 yıl içinde bu Eski Doğu uygarlığını konu edinen oldukça güzel sergiler düzenlenmiştir: 1976'da Münih (Kellner 1976), 2 kez Gent (Vanden Berghe-De Meyer 1982) ve Kudüs (Merhav 1991). Bu sergilerin en önemli hizmeti, çok sayıdaki eseri kamuoyu ve bilim çevrelerine tanıtmasıdır. Kapsamlı kataloğuyla birlikte Kudüs'teki sergi, Urartu tunç sanatı ve metal işlemesi hakkında bilgilerimizin bir toplamını ortaya koymuştur.

Ne yazık ki tunç eserlerin ortaya çıkışı büyük ölçüde kaçak kazılarla sağlanmakta ve bunlar 70'li yıllardan bu yana büyük bir artış göstermektedir. Bu nedenle de eserler sadece bir dizi resmi koleksiyonda değil aynı zamanda çok sayıdaki özel koleksiyonda yer alarak dünyanın çeşitli yerlerine dağılmıştır. Geldikleri yerle ve bulunuş durumları ile ilgili bilgiler yoktur. Eski yerleş-

melerle, prens mezarları veya at gömütleri gibi buluntu yerleriyle olan tarihsel bağlantı tamamen tahrip edilmiştir, dolayısıyla da zaman dizinindeki yerleri oldukça sorunludur.

Eski ve yeni kazılardan, rastlantısal buluntu ve define kazılarından ele geçen şimdiye kadar bilinen tunç eserler tipolojik olarak çeşitli gruplara ayrılır. Bu durum, Urartu Devleti'nde tunç el sanatının, bir başka deyişle tunç sanatının sıradışı yaygınlığını gösterir. Yapım tekniğine göre öncelikle dökme ve dövme teknikleri temel alınarak iki grup oluşturulur. Her ikisinin de farklı büyüklükleri ve kullanım amaçları vardır. İlk grup, 19. yüzyıldan beri bilinen doğadışı yaratık heykelcikleri olup (en önemli örnek Toprakkale'de bulunmuş olan "Hadım" Heykelciği'dir), bunların hepsi bir veya birkaç tahta ait parçalardır. Ayrıca boğa başı veya Siren biçimli kazan eklentileri de bu gruba dahildir. Bu heykelciklerin üretiminde kayıp mum (cire perdue)* tekniği (B. B. Piotrovskiy tarafından çok güzel açıklanmıştır; 1966: 250 vd; British Museum'daki bilimsel analiz için ayrıca Hughs-Curtis-Hall 1981) kullanılmıştır. Kimi örneklerde insan büyüklüğünü bulan şamdan ayakları (Merhav 1991: 246 vd; Salvini 1991a), buna eklenen doğadışı yaratık heykelcikleri, örneğin arslan pençesi biçimli mobilya parçaları, boğa ayağı biçimli sehpa ve iskemle parçaları bu gruba dahildir. Ok uçları, çeşitli silahlar, iğneler, at yularları ve buna benzer tüm nesneler de bu teknikle yapılmaktaydı (Metal işleme tekniklerine ilişkin A. Ruder - R. Merhav'ın araştırmaları; Merhav 1991: 334 vd).

Bunların yanı sıra özellikler son dönemlerde çok sayıda ele geçen kaplama levhalarının çeşitli tipleri de bulunmaktadır (konuya ilişkin ayrıntılar için bkz. bölüm 4. Urartu Dini).

Nesnelerin çoğu, kullanım amaçları bakımından (at ve araba koşum takımları, sadak, miğfer, kalkan gibi savaş donanımları) aynı gruba dahi edilmektedir.

* M.Ö. 3. binden itibaren kullanılagelen bu yöntemle, içi dolu veya boş, büyük ya da küçük nesnelerin dökümü yapılabilmektedir. Yöntemin esası, kil bir kalıbın üzerine balmumu ile şekillendirilmesi ve bunun daha sonra eritilerek oluşturulan boşluğun, metal eriği ile doldurulmasına dayanır. (r.n.)

Çizim 12:
Bir "erken
Urartu zafer
sahnesi"ni
taşıyan tunç
disk
(Calmeyer-
Seidl 1983)

Üslup özellikleri dayanak olarak alındığında, Urartu sanatının başlangıcı 9. yüzyıldır. Söz konusu eserler herhangi bir yazıt taşımamasına ve geliş yerleri belli olmamasına rağmen 9. yüzyıl Aşşur desenleriyle net bir benzerlik göstermektedir. Örneğin dövme tunçtan yuvarlak bir disk (kalınlık 1-2 mm, çap en fazla 28 cm) üzerinde canlandırılan arabalı bir savaş sahnesinde –bir Urartu zafer sahnesi olarak da yorumlanmaktadır (Calmeyer-Seidl 1983; ayrıca Calmeyer, şurada Merhav 1991: 318)–, bu etki vardır (Çizim 12). Bu disk diğer örneklerden anlaşıldığı gibi (Harinck-Overlaet 1984: 57 vd) atlara takılan bir pandantif* parçasıdır. Diskin en dışında yer alan kuşak, sırasıyla bir erkek (sağ ve solda) ve bir kutsal ağaçla (yukarıda ve aşağıda) eşit olmayan 4 bölüme ayrılmıştır. Bunların arasındaki 4 doğuş sahnesinin her biri, 2 saldıran (Urartu) ve bir de bunlar tarafından etrafı çevril-

* İnsan veya hayvanlarda zincire takılarak kullanılan takı veya mücevher. Ayrıca, mimari bir öge olarak da farklı bir anlamı vardır. (r.n.)

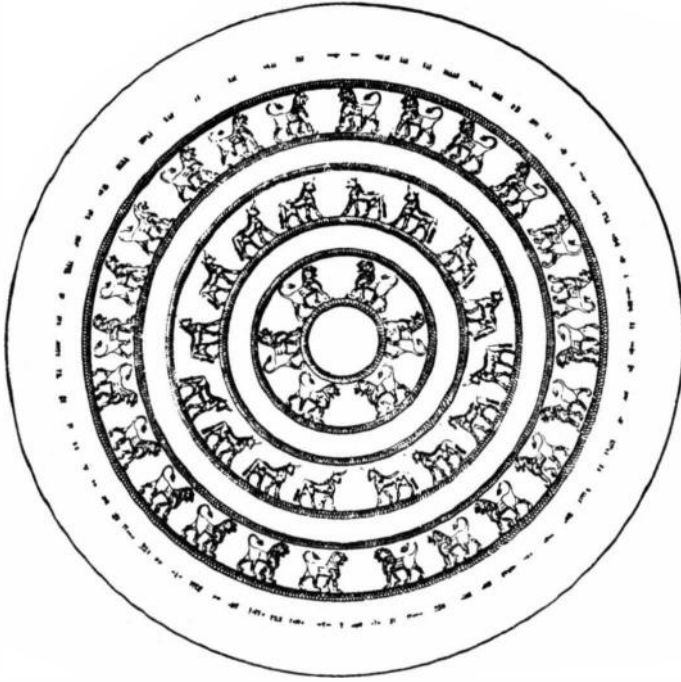
miş kaçan (düşman) bir diğer arabadan oluşur. Yukarı yarıdaki figürler kutsal ağaca doğru yönelmekte ve her iki yanda kaçmakta olan birer atlıyı kovalıyor gibidir. Alt yarıdaki arabalar ise, kutsal ağaçtan uzaklaşmakta ve yalvarır bir el hareketi yapan ayakta duran bir adama doğru hareket etmektedir. Bu 2 erkekten birinin miğferi bir okla delinmiştir. Yenilen saldırgan ve yenilen düşmanın durumları, resimi bölen bir unsur olarak kutsal ağaç, savaş arabalarının donanımı ve kompozisyonun kendisi tamamen II. Assurnasirpal (883-859) ve III. Salmanassar (858-824) dönemlerindeki Aşşur örneklerinin esaslarına uymaktadır. Şu halde söz konusu olan ya Urartu hizmetindeki bir Aşşur ustasının veya Aşşur örneklerine açıkça bağımlı olan bir Urartulu sanatçının eseridir.

Bir Aşşur sanatçısı tarafından, Urartulu olmayan bir yabancı için yapılan Aşşur üslubundaki bir at pektoralinin (Seidl 1986) gösterdiği gibi, bu tür nesneler ender değildir.

Yukarıda (2.2.2) "Sardur Kalesi'nde" bulunan Aşşurca yazıt için söz konusu olan şey, bu nesneler için de söylenmektedir: İster I. Sarduri'nin, II. Assurnasirpal ve III. Salmanassar tarafından önceden beri kullanılagelen unvanları olsun, isterse değinilen tunç diskin ikonografisi olsun, Aşşur daima alınan örnek olmuştur. Urartu savaş metinlerinin Aşşur kalıplarına olan bağımlılığı da aynı yöndedir ve bilinen ilk örnekler oğul I. Sarduri zamanından gelmesine rağmen, savaş metinleri grubu İspuini zamanında da mevcut olmuş olabilir.

Tunç diskimizin ortasındaki madalyonda, bir güneş ve savaş ögesi olarak gösterilen "kanatlı güneş" içinde ayakta duran bir tanrı betimlenmiştir. Kanatları 2 yardımcı tarafından taşınmaktadır. 1983'te bu diski yayımlayan U. Seidl ve P. Calmeyer, bu sahneyi gene eski eser piyasasında karşılaşılan bir diğer diskte olduğu gibi, esasen Doğu'da 2 farklı ögenin; kanatlı güneş içindeki adam ve taşınan kanatlı güneşin bileşimi olarak tanımlamışlardır.

Bu en eski örneğe karşın diğer (belki daha geç) disk örnekleri (Merhav 1991: 96) ile 8 ve 7. yüzyılların kalkan desenleri çok daha durağan kompozisyonlardan oluşur. I. Argiştı ve II. Sarduri'ye

Çizim 13: II. Sarduri'nin Karmir-blur'da ele geçen tunç kalkanı, Ermenistan Tarih Müzesi, Erivan (Piotrovskij 1967, 18).

ait Karmir-blur'da ele geçen kalkanlar (Piyotrovskiy 1969: Resim 88-92) ve Toprakkale'de III. Rusa zamanından bir kalakan (Barnett 1950: Lev. X.1) bununla kıyaslanmalıdır. Bunlarda da aynı kompozisyon yer almaktadır. Kompozisyon, arslan ve boğaların neredeyse hareketsiz durumda sıralanmalarından oluşmaktadır (Çizim 13). Bu parçalar arasında üslupsal bir ayrım yapmak mümkün değildir. Ancak başka durumlarda desenler tarihlenebilmektedir.

Örneğin İspuini'nin yazıtını taşıyan disk (Merhav 1991: 76) ve omuz pantipleri (Merhav 1991: 96) ortadaki madalyonda bulunan boğa üzerindeki tanrısal varlığın tam olarak uyumundan ötürü tarihlenebilmektedir.

Burada gerçekten Calmeyer ve Seidl'in iddia ettiği gibi, tarihi bir Urartu zafer sahnesi mi görmekteyiz ya da bir arma bezemesinin

mi söz konusu olduğunu anlamak için, Urartu zamanının benzer tondo* süslemelerini veya söz konusu tunç kalkanda olduğu gibi dairesel kompozisyonları karşılaştırmalıyız. Bu durumda hem tunç disklerin (yazıtların kanıtladığı üzere İspuini zamanına ait) hem de kalkanların, yukarıda adı geçen diskte (Çizim 12) olduğu gibi dörde ayrılmış bir kompozisyon bölümlenmesine sahip oldukları görülür. Bazı diskler, at pendentif parçaları (örneğin Haerinck-Overlaet 1984: 58; Merhav 1991: 96) I. Argiştı ve III. Rusa'nın kalkanları (Merhav 1991: 138 vd) birbirleriyle karşılaştırılmalıdır. Bunların tümü, dairesel bezeme bölümleri ve doğa-dışı yaratıklarla hayvan desenleri taşımaktadır ve dörtlü bölüm-lendirme uygulanmıştır.

Urartu süslemelerinin bu ilk döneminde, aynı dönemin Aşşur kabartmalarındaki savaşa ilişkin figüratif bezemelerin taklit edilmesi tesadüf olmasa gerektir. Yazıtlardan bildiğimiz gibi ilk Urartu askeri başarıları, özellikle savaş arabalarının kullanılmasıyla gerçekleşmiştir; İspuini ve Minua'nın Transkafkasya'ya karşı gerçekleştirdikleri seferler ve Urumiye Gölü'nün güneyindeki bereketli bölgelere yönelik harekâtlar bu bağlamda düşünülmelidir.

Aşşur figüratif kalıplara bağımlılıklarına rağmen nesnelerin Urartu'ya özgü olduğu gözlenir. Örneğin sivri uçlu savaşçı miğferleri bunun bir kanıtıdır; fakat arkeolojik araştırmalar sonucunda ayrıntılarda tipik Urartu öğeleri saptanmıştır. Urartu arabalarındaki çizimlerde, boyunduruk süsü olarak verilen diskler bugün elimizde bulunan nesnelerdir. Karlsruhe'deki (Baden-Württemberg/Almanya) Badisches Landesmuseum'da ışınsal olarak dağılan, dil biçimli ve bir yazıta sahip böyle 2 boyunduruk süsü bulunmaktadır. Dövlerek yapılmış bir hilal ve gene aynı teknikle yapılmış bir madalyon içinde, bir boğa üzerinde, elinde yay tutan ve kanatlı güneş içinde bir tanrı betimi kazınarak işlenmiştir (Maas 1987). Bu bağlam, tanrının güneşle ilgili niteliğini kanıtlar. Betimlenen figür İspuini zamanından çok sayıdaki tunç eserde karşımıza çıkar (bkz., yine Karlsruhe'deki bir dingil-arış başlığı üzerindeki desen); öyle ki, bu İspunini'nin

* Yuvarlak biçimli tablo veya bezeme. (r.n.)

arabasının tanıtıcı işareti (Maas 1987: 80) veya arması olarak açıklanabilmektedir. Karlsruhe'deki buluntu grubunda, araba malzemeleri ile arasında at gözlüğü ve alınlığının da olduğu bir at koşum takımı vardır. Bir diğer 2 adet süsleme disk (Maas 1987: 5 ve 6 numaralar; Merhav 1991: 112 vd) en güzel örneklerden kabul edilir; bunların zarif dekorlarının Urartu'da başka örneği yoktur. Dövülerek yapılmış kabartma bandının yüksek kalitesi, ayrıntılardaki kalem işleriyle daha da yükseltilmiştir. Sahne bir boğa üzerinde, 2 kanat ortasındaki bir tannı cephe-den verir. Uzattığı ellerinde nar yaprakları tutar. Gene kanatları olan 2 yan tanrı, her biri ikişer boynuzlu, sivri ve tomurcuklu başlık taşımaktadır.

Son dönemlerde çok sayıda ele geçen tunç levhalarda birbirini tekrarlayan arma kompozisyonları veya doğaüstü yaratıklar ve hayvanların sıralamaları kural halindedir. Fakat bunların arasında da anlatımcı bir sahnenin kompozisyonu oluşturduğu örnekler vardır. Münih'teki Prähistorische Staatssammlung'da korunmakta olan, üzerinde bir dinsel ayinle ilişkili olarak tören alayının bir kaleden çıkmakta olduğu, olasılıkla bir şölen hazırlığında gösterildiği tunçtan bir şerit bu türden bir örnektir (Kellner, şurada: Merhav 1991: 160 vd).

Urartu tunçları hakkında konuşurken araştırmaları çok uzun zamandır meşgul eden, tarihi-arkeolojik bir soruna değinmeden geçmek olanaksızdır. Burada belirli bir grubu; Siren* veya boğa protomu** biçimindeki kazan parçalarının yayılma sorunun kastetmekteyim. Etrüsk kentleri Vetulonia ve Praeneste ile Olympia ve Delphi'de ele geçirilen Doğu etkisindeki örnekler ile, M. Pallotino'nun düşüncesine göre Toprakkale'de ele geçen örneklerin temelinde aynı üslupsal yaratıcılık vardır. Pallottino birbirine çok yakın 2 grup tanımlar: Bir yanda Doğu, Urartu; diğer yanda Batı, Ege grubu. Altıntepe'deki üç ayaklının kimi bazı özellikleri, bunun Urartu-Hellen grubundan olduğu yönünde

* Yan kadın yan kuş mitolojik deniz cinleri. (r.n.)

** Hayvan veya insan betimlerinin sadece üst gövde halinde yarım gösterilmiş şekli. (r.n.)

düşündürür. Gordion'daki Midas Tümülüsü'nde ele geçen bazı buluntular da tunç malların, Erzincan yakınlarında Altıntepe üzerinden Orta Anadolu'ya gelerek, buradan batıya yayıldığı düşüncesini doğurur.

Pallottino, 8 ve 7. yüzyıl Urartu metal üretimi eserler ile Etruria'da oryantalizan bir kontekstte* bulunan benzer eserler arasında doğrudan bir bağ olduğuna inanır.

K. R. Maxwell-Hyslop'un görüşüne göre (1956), Urartu etkisi çok daha önemlidir: Vetulonia ve Paeneste'de bulunan Sirenler tamamen Urartu eseridir. Ayrıca Maxwell-Hyslop, S. Smith tarafından yeniden kurgulaması yapılan bir güzergâhı (Van-Karkemiş- Suriye kıyısında Al Mina- Rodos- Korinth- İtalya) bir adım daha genişleterek buna Girit'i de eklemiştir. Ancak Suriye kıyısında yer alan Al Mina'nın 743 yılına kadar (Tiglatpilesar'ın Urartu'yu yenilgiye uğratması), Urartu denetiminde olduğu tarihsel olarak kanıtlanamamaktadır (bkz. yukarıda 2.5). Urartu Devleti'nin 8. yüzyıldaki batı sınırı Fırat hattıdır. Urartu yerleşmesi bir yana, bu hattın batısında Urartu buluntusuna dahi rastlanmaz.

Maxwell-Hyslop'a göre, Van Bölgesi'nin Urartulu zanaatkarları sadece üretici değil aynı zamanda bir tarafta Luristan ve Kuzey İran (Ziviye), diğer yandan da Etruria arasındaki aracılardır. R. D. Barnett ise bunun dışında Trapezosia (Trabzon) üzerinden Hellen tüccarlarının Khalyblerin demirine ulaştıkları "Pontus Yoluna" da işaret eder.

1962 yılında Amerikalı araştırmacı O. W. Muscarella, Siren biçimli kazan eklentileriyle ilgili olarak bunların 2 ayrı üretim merkezinin olduğu açıklamasını yaptı. Bunlardan birinin Yunanistan'da, diğerinin de Doğu'da olduğunu ve bunun da Urartu olması gerektiği fikrini ortaya attı. Muscarella kesin bir şekilde Maxwell-Hyslop'un "pan-Urartucu" yaklaşımına, onun fazlasıyla Smith'in tarihsel etnik vasayımlarının etkisi altında kaldığı eleştirisiyle karşı çıktı. Ona göre Urartu sanatının katkısı Barnett

* Bir arkeolojik kazıda buluntu grubunun ele geçtiği yer. (r.n.)

tarafından da abartılmıştır. O, Siren biçimli kazan eklentilerinin üretim merkezinin Kuzey Suriye’de aranması gerektiği tahmininde bulunur.

Bunları üslupsal açıdan değerlendiren Akurgal, insan başlı eklentilerin Urartu kökenli olduğunu savunur. Ancak Akurgal için de Suriye atölyelerinin katılımı bir sorun oluşturmaktadır (Akurgal 1968, kazan eklentilerinin en zengin çizim kataloğu durumundadır).

Tunç kazan eklentileri sorununa yönelik araştırmalara önemli katılardan birini de R. B. Wartke gerçekleştirmiştir (Wartke 1985). Berlin’de Vorderasiatisches Museum’da bulunan insan biçimli bir Siren’i (Piotrovskij 1962: Lev. XIV-XV) incelemiştir. Şimdiye kadar inanılanın aksine bu eserin Toprakkale kazılarında değil, Londra’daki antika eserler piyasasından müzeye ulaştığını kanıtlamıştır. Bu eserin Urartu ürünü olarak kanıt niteliği bu şekilde ortadan kalkar ve 7. yüzyıla yapılan tarihleme de (Rusaşinili/Toprakkale, II. Rusa tarafından 7. yüzyıl ilk çeyreğinde kurulmuştu, bkz. yukarıda 2.8.) dayanaksız kalır. Filolojik ve üslupsal kimi değerlendirmeler Wartke’yi, Muscarella’nın da temsil ettiği bir görüşe, Kuzey Suriye’de bir üretim mekeğine yönlendirir.

Gerçekte bu eser grubu Urartu’da oldukça az bulunmuştur. Urartu’daki bir arkeolojik kontekstten gelen tek eser, Aras’ın İran kıyısında, Alişar’da (Verachram) bir kaya mezarında ele geçmiştir. Aynı yerde boğa protomu biçimli bir kazan eklentisi daha bulunmuştur. Siren ve boğa biçimli eklentilerin tarihlenmesine yönelik olarak, aynı mezarda bulunan bir at koşumuna ait, üzerinde I. Argiştî’nin kısa bir yazıtını taşıyan zil çok önemlidir. Bu eser 1859 yılında St. Petersburg’daki Ermitaj Müzesi’ne ulaşmıştır. Bulunuş koşulları Piotrovskij tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (1966: 254, 312 ve Resim 36; ayrıca Merhav 1993: 232).

Ancak bugüne kadar hiçbir Urartu kazısında bu tip bir Sire’nin bir kez olsun ele geçmediği de söylenmelidir.

Urartu tunç sanatının sunduğu çok sayıdaki eserin arasında son olarak Toprakkale’de bulunan tunç heykelciklerin de kısa bir be-timlemesinin yapılması zorunludur. Bunlardan Louvre’da koru-

Çizim 14: Doğa dışı bir canlı üzerinde duran bir tanrı heykeli (Louvre AO 1500; çizim: C. Florimont)

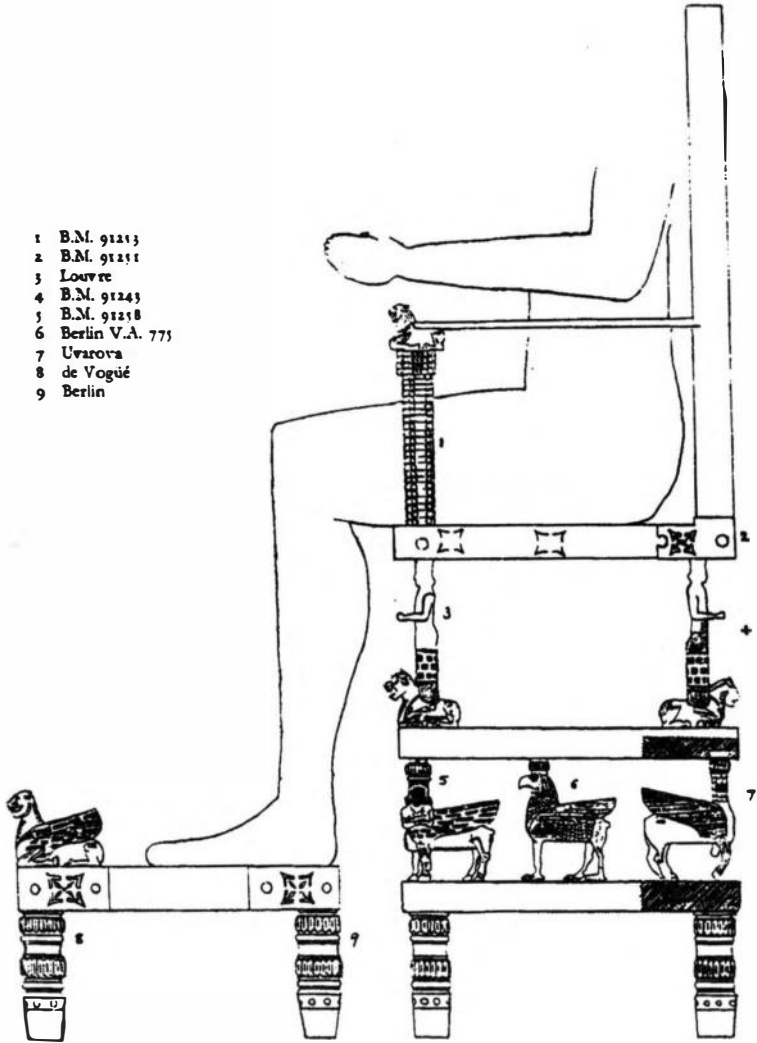
nan bir örneğin özgün çizimi burada verilmiştir (Çizim 14). Üslupsal açıdan tek tip olan insan, hayvan ve doğadışı canlılar (Grifon başlı veya üst vücudu insan biçimli kanatlı arslan, taştan eklenmiş insan başına sahip kanatlı boğa), arslan veya boğa üzerinde ayakta duran tanrılar, ayrıca ayakta bir insan figürü ("hadım"; bkz. Meyer 1967) söz konusudur. Hepsi Toprakkale'den çıkmış ve 19. yüzyılda çeşitli müzelerin (British Museum, Vorderasiatisches Museum, Eremitaj, Louvre) koleksiyonlarına girmiştir. Bir mobilyanın bacağına bir parçası olduğu anlaşılan, bir doğadışı yaratık heykelciği (Vogüé Koleksiyonu, Louvre) ve tunçtan bir tahta ait çok sayıdaki figürativ olmayan parçalar da bunlar arasındadır. R. D. Barnett, Aşşur taht tasvirlerinin yardımıyla bu parçalarla olasılıkla Toprakkale/Rusaşinili'de Haldi Tapınağı'nı süsleyen bir tanrı tahtının ayaklığı ile birlikte rekonstrüksiyonunu (Çizim 15) yapmaya çalıştı (Barnett 1950: 40-43; ayrıca Merhav 1991: 254 vd).

Ancak burada tarihleme bir sorundur. Bütün parçalar Toprakkale'den çıktığı için, tahtın II. Rusa zamanından olduğu kabul edilir. Ancak II. Rusa tarafından kurulduğu bilinen Karmir-blur'da (bkz. yukarıda 2.8) kentten daha eski olan I. Argiştı ve II. Rusa'ya ait kalkanların bulunduğu düşünülürse, burada da belki benzer bir durum olabileceğini hesaba katmalıyız. Bastam/Rusai URU. TUR'da bulunan yazılı bir belge de bu bağlamda dikkate alınmalıdır (bkz. yukarıda 2.8). Ba 78-146 bullaları, "Argiştı oğlu Rusa'nın Rusaşinili'deki tahtı Qilba(ni) Dağı'nın karşısına koyduğu yıl" tarihini taşır. Bu da net olarak anlaşılamayan bir zamanda yönetimin yeni kurulmuş bir kente taşındığını gösterir. Bu sırada çok sayıda mobilya, araç, kült heykeli de Toprakkale'ye getirilmiştir. Bunların arasında pekâlâ Tanrı Haldi'nin tahtı da bulunabilir. Urartu sanatı hakkındaki bilgilerimiz, henüz bu sanatın sorunlarını üslupsal incelemelerle çözmemize izin verecek kadar geniş değildir. Bazı nesneler yazıt olmaksızın (örneği Hamburg ve Kudüs'teki büyük şamdan ayakları; bunlardan ilki Minua, ikincisi II. Rusa zamanından) netlik kazanamamaktadır.

Burada aktarılanlar, Urartu tunç sanatının zenginliğinden sadece kısıtlı bir bilgi verebilir. Kapsamlı olmalarına rağmen bazı

nesne gruplar dikkate alınmamıştır. Sık sık yazıtlı olarak karşımıza çıkan kalkan, miğfer, okluklar veya Karmir-blur ve diğer yerlerde ele geçirilen heykelcikler (örneğin van Loon 1966: 116 vd; Piotrovskij 1939b, 1962= 1967; Akurgal 1961) bu çerçeveye alınmamıştır. Bu durum söz konusu eserlerin tunç sanatındaki yerlerini düşürmemelidir; bunların bir kısmı üzerine önemli araştırmalar yapılmaktadır. Tüm bu eserler kuşkusuz somut şekilde Muşasir gibi yüzlerce değerli eşyaların depolandığı kutsal merkezlerin zenginliğini yansıtmaktadır (bkz. Sargon'un betimlemesi 2.6).

Yazıtlar sayesinde zaman dizinsel olarak sınıflandırılabilen tunç eserleri ön plana çıkaran bir çalışma 1968 yılında G. Azarpay tarafından yayımlanmıştır. Urartu tunçları üzerine yapılan araştırmaların kaynakçası bugün çok kapsamlı bir hal almıştır: Kudüs sergisinin kataloğuna (Merhav 1991) bir göz atılması bu sorunsalın çeşitliliğini ortaya koyar.

Çizim 15: Toprakkale'deki tanrı tahtının rekonstrüksiyonu
 (Barnett 1950, 43)

4. URARTU DİNİ

Daha önceki bölümlerde Urartuların dini imgelemeleri ile ilişki içindeki konu, bağlantı ve nesnelere sıkça işaret edildi. Din ile ilgili bölümün bu son sırada verilmesi ile bunların tamamlanması amaçlanmıştır. Bu Eski Doğu halkının maddi kültür kalıntıları ile dini arasındaki temas noktaları kısmen hem Aşşur hem de yerli yazılı kaynaklarda ortaya çıkmakta, ancak tarihi olaylarda uygulanan yeniden kurgulamalardan farklı olarak burada bunun bir önceliği yoktur. Tapınak ve dinin hizmetindeki kaya yapılarının inşaaı ile birlikte mimari, konuya önemli katkı sağlar. Ölü gömme gelenekleriyle de dini düşünceler açıklanabilmektedir. Ayrıca sanatta yer alan konu, örge (motif) ve sembollerin dinsel tarihi yorumları, daha önce de belirtildiği gibi ne denli ender yapıyorsa da, konuya ilişkin bir diğer kaynağı oluşturur. Eğer “Urartu” dininden söz edecek olursak, öncelikle şimdiye kadar saptayabildiğimiz, büyük ölçüde resmî yani kraliyet ailesinin tapınımda bulunduğu, devlet tarafından desteklenen dini yansıtmaktadır.

Sıkça belirtildiği gibi Urartuların dini hayatında Tann Haldi merkezi bir rol oynamaktadır. Bu tanrı, eski Hurri-Urartu pantheonuna ait olmayıp daha Urartu Devleti’nin kuruluşundan önce, tanrısal nitelik taşıyan kişi isimlerinin de gösterdiği gibi, Yukarı Mezopotamya’da tapınım görmüştür. Bu tanrının etnik kökeni belirsiz olup tapınım merkezi Muşasir (Ardini) Kenti’nde idi, ki bu kent Urartu Bölgesi’nin dışında Zagros Bölgesi’nde yer almaktaydı. Başlangıçta Urartu halkıyla bir ilişki içinde bulunduğuna işaret eden hiçbir işaret yoktur. Ancak İspuini (2.2.3) zamanından itibaren Urartu pantheonunun başında yer almış ve Muşasir’deki tapınağı Urartuların kutsal mekanlarından biri haline gelmiştir.

Urartu tanrı üçlemesinde en yukarıdaki tanrıdır (Melikişvili 1965); hem Hurri Fırtına Tanrısı Teşub’a karşılık gelen Teişeba’nın, hem de Hurrice karşılığı Simigi olan Güneş Tanrısı Šiuini’nin önünde gelir. Yaklaşık 80 tanrı veya tanrısal yaratığın içinde yer aldığı Urartu pantheonunun hiyerarşisi, başkent Tuşpa yakınındaki Meher Kapı’da (HchI, No.10) belirtilmiştir. Urartuların en önemli kaya tapınağı (“ Haldi Kapısı”) ve yazıtı burada

bulunmaktadır. Yazıtın içerdiği kurban kurallarına göre, “Güneş Tanrısı’nın ayında” Haldi’ye 6 kuzu “parçalanmalı”(?) ve 17 sığır ile 34 koyun kurban edilmelidir. Fırtına Tanrısı’na 6 sığır ve 12 koyun, Güneş Tanrısı’na ise 4 sığır ve 8 koyun ayrılır. Şüphesiz bu kurban töreni, buraya komşu olan kaya terasta gerçekleştirilmişti (yukarıda 3.3.3). Aynı sıralama, dini nitelikli diğer yazıtlarda da, örneğin Karmir-blur’da ele geçen II. Rusa zamanından kalma tapınak yazıtında da (UKN II, No. 448) gözlenir. Bu, bütün beddua kalıplarında da yer almaktadır. Anlaşılmaktadır ki, Meher Kapı’daki yazıt esas olarak her dönem temel alınagelmıştır.

Dine ilişkin metinleri, kurban metinleri ile bina ve adak yazıtlarındaki kurban kuralları oluşturmaktadır. Bu konuyla ilgili en eski metin Aşşur dilinde yazılmıştır ve yazı karakteri (duktus) itibarıyla I. Sarduri zamanına ait olduğu düşünülür. Kötü bir şekilde belgelenmiş olan bu metin ne yazık ki kaybolmuştur (Salvini 1982b). Tanrı isimleri korunamamıştır. Orta Aşşur Dönemi’nden de bilinen ekmeğin bölünmesi gibi kimi törensel ayrıntılar da içerikte verilmiştir. “Yaşayan koyun” ya da “yaşamın koyunu” gibi kimi terimler de gene Mezopotamya düşüncelerini anımsatır; örneğin içinde, bir koyunun kefaretnesnesi olarak sarayda arındırma ritualinde yer aldığı *namburbi* büyü ritüeli buna örnek oluşturur.

Urartu metinlerinde bu tür bir kullanım belgelenmemiştir. Bu nedenle, farklı olarak Mezopotamya geleneğindeki bir gruba dahil olduğu, daha yakın bir tahmin olur (farklı yorum için bkz. Diakonoff 1989: 93 vd). Bu metnin, I. Sarduri tarafından kalenin kutsanmasıyla ilişkili olması olasılığı da düşünülebilir.

Dini açıdan da ilginç olan, Urartu dilinde yazılmış en eski yazılı anıtlardan biri, İşpuini’nin yalnız iktidar döneminden (sayfa 146’da anlatılan sütun kaidelerindeki yazıtların belirttiği gibi) gelmektedir. Aşağı Zivistan Kalesi yakınlarında, Hazine Piri Kapısı’ndaki küçük kaya yazıtında (Belli-Dinçol 1980) İşpuini, bir bağ ve meyve bahçesinin kurulmasını övmekte ve şu şekilde bitirmektedir: “...efendiye ben bu yazıtı yaptım.” Bu Hurri-Urartuca bir sözcük olan, efendi anlamındaki *euri* (karşılaştırınız Hurrice *ewri*) sözcüğünün Haldi’nin unvanı olarak kullanılmadığı tek belgedir. Bu Haldi tapınınının henüz o tarihte gelmemiş ol-

duğu anlamına gelir mi? Ya da Hurrilerde olduğu gibi bu adağın gittiği tanrı Fırtına Tanrısı olabilir mi (Belli-Dinçol)? Yoksa burada sadece bir mülkiyet aktarması mı söz konusudur (bunun bir örneği Sultanhan'dan bir hiyeroglif Hititçesiyle yazılmış bir metinde bulunur; Tabal'dan Wassurmes adlı bir vasal, Tanrı Tarhunzas'a bir bağ hediye eder)? Ya da burada mülkün türü ve tanrının niteliği arasında mantıklı bir ilişki var mıdır? Bu sonuncu sorunun yanıtı evet ise, adağın gittiği Tanrı Haldi olur ki, bu da tanrının bitkilere yönelik olan niteliğine işaret eder. Bu, Meher Kapı'daki yazıttan da anlaşılmaktadır.

Ancak Haldi, tıpkı Aşşur gibi öncelikle Savaş Tanrısı'dır. Silahıyla (GİS¹suri: Sıkça iddia edildiği gibi araba anlamında değildir, Salvini 1979f: 311) Urartu ordularının başında yürür, düşmanları yener ve onları Urartu kralına diz çöktürtür. Krala iktidar ve meşruiyeti veren odur ("Haldi 'nin büyüklüğü ile ben, x, güçlü kral, büyük kral, Biainili kralı, Tuşpa Kenti'nin efendisi"). Urartu kralının, dolayısı ile kendisini övdüğü her icraatı, ister kanal olsun ister bir kentin kuruluşu veya tapınak inşaatı, Haldi'nin "emriyle" ya da onun "büyüklüğü", "gücü" ve "lütfuyla" gerçekleşir. Çok sayıda kralın kurduğu, Haldi'nin adının verildiği, ülkenin çeşitli yerlerinde kimi kentler de yazıtlarda belirtilir. Neredeyse tüm Urartu ülkelerinde *susi* (= kule tapınak), Haldi Kapısı, É.BÁRA (= yüksek oturak) veya basit É (= ev) olarak adlandırılan veya Urartuca iarani biçiminde ifade edilen Haldi tapınım yerleri kurulmuştur. Devletin hemen her yerinde kendisine yazıtlı steller (NA⁴pulusi) veya başka steller adanmıştır. Bunların dışında, esasen tapınaklarda olabilecek kalkan, miğfer, zırh, sadak, şamdan, hatta ok uçları gibi çok sayıda tunç nesne üzerinde adak yazısı bulunur. Denilebilir ki, Urartu toplumunda Haldi, hemen her yerde bulunmaktaydı; devletin korunmasının temelini oluşturmaktaydı, öyle ki bir teokrasiden söz etmek yanlış olmaz.

Tanrılar arası sıralamanın 2. basamağında Fırtına Tanrısı Teişeba gelmektedir. II. Rusa iktidarının belirli bir döneminde onun da adına Teişebai URU, "Teişeba'nın Kenti" (logografik olarak IM-ni URU) anlamında kentler kurulmuştur. Bu kentlerin en önemlisi Karmir-blur'dur (literatürde yanlış olarak *Teişebaini* olarak

da adı geçer). Ancak bu tek değildir. I. Rusa, Sevan Gölü kıyısında bir “Teişeba’nın Kenti” daha kurmuş olup bu Tsovinar’daki Odzaberd Kalesi’ne uymaktadır (HchI, No.118).

Bu 2. tanrının diğer tanrılara göre ayrıcalıklı konumu Meher Kapı Yazıtı’nda onaylanmaktadır; sadece kurbanla ilgili ayrıntılar değil aynı zamanda ortak kurban listesinin başlangıcıyla da bu anlaşılır: Ardini (Muşasir) tanrılarının hemen ardından, Urartu başkenti Tuşpa’nın tanrılarından daha önce, Fırtına Tanrısı’nın Yukarı Dicle Bölgesi’ndeki kutsal kenti Qumenu tanrıları gelmektedir (Salvini 1978c: 167). Olasılıkla bu sıralama, kutsal kentlerin Urartuların bilincinde yer alan zaman sıralamasını yansıtmaktadır; nitekim Tuşpa bu listedeki en yeni merkezdir. Urartu pantheonunun diğer tanrıları konusundaysa, şimdiye değin bunların isimleriyle kurulmuş kentler bilinmemektedir; aynı şekilde tanrılar sıralamasının 3. basamağında yer alan Güneş Tanrısı için de “Güneş Tanrısı’nın Kenti” şeklinde bir ifadenin belgesine henüz rastlanmamış değildir.

Ancak diğer tanrılara stellerin adandığı görülmektedir; örneğin Güneş Tanrısı Şiui’ne (UKN 95) veya Meher Kapı’da 4. sırada bulunan, olasılıkla bir savaş kavramının (yaklaşık “dövüş” anlamında) kişileştirmesi olan Tanrı Huşui’ne (UKN, 94) adanmış yazıtlar bulunmaktadır. Tapınak yapımı da sadece Haldi ile sınırlanmış değildir: Van Gölü’nün kuzey ucundaki Ua ve Nalaini gibi yerel tanrılar da oradaki stelli tapınım yerinde önemli bir rol oynamaktadır. Fırtına ve Güneş Tanrıları gibi, Urumiye Ovası’nın tanrıları Şebitu ve Artu’arasau da “kapı” olarak adlandırılan tapınım yerleri ile ilişki içinde gösterilir (Salvini 1977). Aras’ın kuzeyinde bulunan Aza Ülkesi’nin yerel tanrısı Iuşba için I. Argişti Arin-berd’te bir *susi* tapınağı inşa etmiştir (UKN II, No. 396-397). Gene böyle bir tapınağı II. Sarduri, Çavuştepe’nin tanrısı İrmuşini’ye adanmıştır.

Tanrı Haldi’ye özgü bir tapınak türü olmadığı dikkati çekmektedir; Arin-berd’te planı açık olmayan, Haldi Tapınağı olarak anlaşılan yapı (RLA V, 1976-80: 159 vd), bu biçimiyle başka bir yerde belgelenmiş değildir. “Tanrı Kapısı”, “stelli tapınım alanları” başka tanrılara da adanabilmekteydi. Sadece Haldi ve

eşi Bagbartu'ya adanmış olan tek örnek, Muşaşir olarak kalmaya devam etmektedir; ancak buradaki kendine özgünlük, olasılıkla salt tapınak yapısından kaynaklanan bir kendine özgünlük değildir.

Ḫaldi'nin eşinin adı (Bagbartu) Urartu kaynaklarında farklı görülmektedir: Āruba(i)ni (diğer bir şekli Uarubani). Her durumda, Meher Kapı'daki tanrıçaların listesi bu isimde bir tanrıça ile başlar (Melikişvili 1954: 365 vd). Bunlara sığır değil inek kurban edilmektedir. Āruba(i)ni'nin ardından literatürde Ḫuba olarak adı geçen bir tanrıça verilir ki, bu da Fırtına Tanrısı'nın eşi Hurri tanrıçası Hepat ile bir eşleştirmeyi mümkün kılar. Ancak bu yorum artık terk edilmek zorudur. Yazarın Meher Kapı'daki özgün yazıtta (kaya duvarın kendisi) yaptığı bir karşılaştırma, gerçekte bunun *Ba!-ba-a* şeklinde okunması gerektiğini ortaya koymuştur (bkz. Hchl, 177); burada Urartuca “dağ” a karşılık gelen *babani* sözcüğü ile bir arada kullanılan bir isim söz konusudur. 3. tanrıça Tušpuea'dır; erkek tanrıların üçlemesine uygun olarak bunun da Güneş Tanrısı'nın eşi olduğu kabul edilir ve ses benzerliğinden dolayı Tušpa ile ilişkilendirilmiştir, ki buna göre de Tušpa “Güneş Tanrısı'nın Kenti” anlamına gelmelidir (Melikişvili 1965).

Kurban listesinde Ay Tanrısı Šelardi'nin de adı yer almaktadır. Ancak açık olarak buna ikincil bir rol verilmiştir. İlginç olan bir nokta da, bir dizi tanrının kişileştirilmiş dağlar olmasıdır; Ura ve Ziuquni (Van'ın kuzeyinde yer alan dağlar), Adaruta (Muşaşir ve Aşşur Ülkesi arasında bir dağ) ve Qilbani (Toprakkale'nin karşısında bugünkü Varak Dağı). “Ülkelerin tanrıları”, “dağ geçitlerinin(?) tanrıları”, “göllerin tanrıları” (tanrı belirticisi [determinativ] ile yazılır) “dağlar” da (dağ belirticisiyle yazılır) (Hchl, No. 10, satır 18-20) tapınım görmekteydiler.

Tanrısal tözler (hipostazlar) ve ulusal tanrının nitelikleri de bağımsız tanrılar olarak pantheonunda yer almaktaydı: Bu şekilde bir yandan “Ḫaldi'nin büyüğü” ve henüz anlaşılmayan diğer niteliklerine, diğer yandaysa “Ḫaldi'nin silahları”, “Ḫaldi'nin savaşçıları”na da kurbanlar verilmiştir.

Urartu dinindeki sinkretizm* kendisini, sadece ilhak edilen bölgelerdeki çok sayıda yerel tanrının asimile edilmesiyle göstermez, aynı zamanda kutsal kentler Ardini (Muşasir), Qumenu (Mezopotamya kaynaklarındaki Kummel), Tuşpa ve Arşuni-uni'nin tanrılarına da kurbanlar verilmesinden anlaşılmaktadır.

Meher Kapı'daki açık hava tapınağının gerçek işlevi, metnin sonunda anlaşılır; burada kayaya işlenmiş "şölen takvimi" (calendarium) tarzında (König 1954b) kurban kuralları, mevsimlerin sırasına bağlıdır. Toplamda birkaç sözcük anlaşılmasa da aşağıdaki alıntı, dini etkinlikler hakkında bir izlenim vermektedir:

"Ağaçların meyveleri (?) toplandığında (?), Haldi'ye 3 koyun kesilmelidir (ve) 3 koyun da tanrılar heyetine; bağ ... (olasılıkla: bağ bozumu yapıldığında) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli (ve) tanrılar heyetine de 3 koyun; üzüm-ler sıkıldığında (?) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli, (ve) tanrılar heyetine de 3 koyun ve şarap da sunulmalıdır" (bunu tamamen anlaşılmaz bir ifade izler) (HchI, No.10, satır 29-31)

Bendimahi Çayı Vadisi'ndeki Köşk'te bulunan bir stel (HchI, No. 41) daha da ayrıntılıdır:

"...Eğer bağ ... 1 sığır ve 3 koyun kurban edilir, Haldi Kapısı'nda ve stel önünde şarap sunusu verilir."

Altıntepe'nin açık hava tapınağında (stel tapınağı) bir dizi yazısız stel ve sıvı sunumu (libasyon) için olduğu düşünülen yuvarlak bir sunak açığa çıkarılmıştır (T. Özgüç 1969: 28 vd, 73 vd, Lev. XXVIff). Her durumda sıvı sunusu sahneleri, silindir mühürlerde de yer alır (C. Işık 1986). Urartu kültüründe bu tür sunuların olduğunu Sargon'un 8. Seferi'nden de bilmekteyiz; burada Muşasir'deki Haldi Tapınağı'ndaki sunu kaplarından söz edilmektedir:

"Urartu krallarının Haldi'ye adamak için sundukları ve şarapla doldurageldikleri, tunçtan büyük ayaklığıyla birlikte tunçtan büyük bir *haru* kazanı ..." (Thureau-Dangin 1912; Meyer 1983: Satır 397)

Hemen her yazıta eklenmiş olan beddua kalıpları da dini alana dahildir; Ön Asya kültürlerinin tümünde olduğu gibi bunlar kral-

* Değişik düşünce ve dinleri birleştirme felsefesi. (r.n.)

lık eserlerini gelecekte tahrip edeceklere ve “bunu ben yaptım” iddiasında bulunacak ardıllara yöneliktir. Tanrılardan bu imansızların “yok edilmesi ve soylarının kurutulması” istenir. Bu tip bedduaların yanı sıra metinlerde, kralların tanrılardan sağlık ve inayet dilekleri de ifade edilir: “Tanrı Haldi’ni tarafından x’e büyüklük, güç, kuvvet (ve) neşe verilsin.” Veya tanrıların lütfü kaydedildiği gibi, I. Rusa’nın çiftdilli yazıtında aktardığı türden ifadeler vardır. Burada Rusa, tanrıları kendisine “neşe dolu günler, neşe dolu sayısız günler” verdiği için övünür (Salvini 1984b: 85, 93).

Urartu tanrılarının ikonografisi pek çok bakımdan sorunlu ve tartışmalıdır. Resim sanatında tanrılar ve cinler boynuzlu başlık taşıyan insan biçimli figürler olarak gösterilmiştir. Bir hayvan veya doğadışı yaratık üzerinde ayakta durdukları gibi, bir kanatlı güneş içinde havada asılı halde de verilmişlerdir (Eichler 1984). Haldi’nin arslan üzerinde, Teişeba’nın boğa, Şiuini’nin ise kanatlı güneşle beraber tasvir edilen tanrılar olması akıla yatkındır (Karmir-blur’daki tunç levhalar ve Arin-berd’teki fresklerden dolayı, Piotrovskij 1966: 3 23 vd; ayrıca van Loon 1991 konuya daha dikkatle değerlendiriyor). Ancak bu arada toplanan ikonografik malzeme, açık bir tanımlamanın mümkün olamayacağını göstermektedir: Benzer türden tanrı figürleri “kendi” hayvanları üzerinde durmamaktadır, aynı şekilde çok farklı niteliklerdeki figürler de aynı hayvanlar üzerinde bulunabilmektedir (Calmeyer 1979a: 185 vd; ayrıca C. Işık 1985: 77).

Bunun ötesinde, son dönemlerde ele geçen çok sayıdaki yazılı tunç arkeolojik buluntular zaman dizini bakımından değerlendirildiklerinde, İşpuini ve Minua zamanlarında tanrı tasvirlerinin tek türünün, kanatlı bir güneş içinde yer alan tanrı olduğu görülmektedir (Eichler 1984: 71). Bu da ulusal Tanrı Haldi’nin söz konusu olduğunu düşündürür. Bu nedenle de Haldi’nin, arslan üzerinde canlandırılan tanrı olduğu kanısı (Taşyürek 1978a; van Loon 1991: 28) giderek geçerliliğini yitirir. Kefkalesi Kabartmaları’nda (II. Rusa) yer alan arslan üzerindeki boynuzlu başlık taşıyan kanatlı figürler, Haldi betimleri olarak kabul edilir (yazıtın yanlış yorumlanmasından ötürü; Bilgiç-Öğün 1964: 117 vd). Bu figürler artık doğru olarak, tohumlama sahnesindeki boynuzlu

başlık taşıyan Koruyucu Cinler olarak yorumlanmaktadır (Seidl 1974). Haldi'nin gerçekte, kanatlı güneş içinde canlandırılan tanrı olup olmadığı hâlâ kanıtlanamamıştır (Eichler 1984: 72). Van Loon'a göre (1991: 28) pek çok nesne üzerinde tek başına yer alan kanatlı güneş, her durumda Haldi'nin sembolü olarak değerlendirilmelidir. Bir diğer kanıt da Haldi'nin Meher Kapı'da bulunan kurban listesindeki tanrısal niteliği olabilir: *daši* yaklaşık olarak ışık anlamına gelir (Salvini 1991). Ancak güneşle ilgili bu kavramın, çok daha önce I. Sarduri zamanına ait zafer sahnesi taşıyan tunç disk üzerinde yer aldığı görmezden gelinmemelidir, ki bu dönemde Haldi kültü henüz getirilmiş değildi. Bu tunç disk, ayrıca Aşşur sanatı ve ikonografisine bir bağımlılığa da işaret etmektedir (konuya ilişkin bkz. C. Işık 1985).

Haldi figürünü resimsel betimlerde tanımaya yönelik bu denemelerin yanı sıra, Tanrı Haldi'nin daima resimsiz olarak (Calmeyer 1979a) veya sembolik olarak boş bir araba içinde (Calmeyer 1984) tapınım gördüğü şeklinde bir varsayım da bulunmaktadır. Bu fikir, "Haldi *şuri*'siyle yürüdü, x ülkesini yendi" biçimindeki giriş ifadelerinde yer alan ^{GIS}*şuri*'nin, geleneksel olarak araba şeklinde çevrilmesinden etkilenmiştir. P. Calmeyer, König tarafından yapılan çeviriyi (Hchl: Sözlük) izleyerek bu sözcüğü araba olarak anlamaktadır; ancak Hurricede silah anlamına gelen *şauri*'ye olan benzerliğinden ötürü bunu silah olarak çevirmek daha doğru olsa gerektir (Benedict 1958: 123; Wilhelm 1976: 111; Salvini 1979: 311; van Loon 1985: 192 ve 1991: 22). Ancak eğer Calmeyer'in varsayımı doğruysa, Urartu tanrı tasvirlerindeki tanrıların tümü, Haldi'den başka tanrılar olmalıdır.

Van Loon tarafından (1991: 22 vd), temelde şimdiye kadar yapılan açıklamaları destekler nitelikte öneriler yapılmıştır. Bu önerilerde arslan ve "baştanrı" Haldi arasındaki bağlantı çekinerek de olsa kabul edilmektedir; ayrıca eski eser piyasasından bir madalyon (Kellner 1980) üzerindeki "baştanrı" yani 'Arubani betimi ise Toprakkale'den gelmiştir. Tunç bir nesne üzerinde yer alan boğa üzerinde ve kanatlı güneş içinde canlandırılmış tanrısı (Seidl 1980: Lev. 17) van Loon, Fırtına Tanrısı olarak tanımlamak istemektedir. Adilcevaz Kabartmaları'nda yer alan ve U.

Seidl'in (1974) kapı koruyan cinler şeklinde yorumladığı, boğa üzerinde ayakta duran figürü (Burney-Lawson 1958) Fırtına Tanrısı olarak yorumlar. Bu yorum, Karmir-blur'u Teişeba'ya adanmasıyla ona özel bir bağlılık gösteren II. Rusa'dan etkilenmiştir. II. Rusa'nın kurucusu olduğu Kefkalesi'ndeki kule tapınağı bu figürler süsler (bkz. yukarıda Çizim 10). Ancak boğanın varlığına karşın 2 benzer figürün tapınak girişinde bulunması, daha çok kapıyı koruyan 2 figür olduğunu destekler gözükmektedir. Kanatlı bir at üzerinde ok ve yay taşıyan bir tanrıyı (Patnos yakınlarındaki Dedeli Nekropolü'nden tunç levha; Taşyürek 1975b: Lev. 8) van Loon Güneş Tanrısı olarak yorumlamakta ve bir mühürde de Ay Tanrısı'nı tanımaktadır.

Yukarıda da tanımlandığı gibi söz konusu figürlerin at koşum takımı, araba kaplama levhaları, kemerler ve diğer levhalar ile pektoral ve freskler (Arin-berd, Altıntepe) gibi oldukça çeşitli nesneler üzerinde bulunması, ancak taş yontular üzerinde çok daha seyrek karşımıza çıkması dikkat çeker. Eski Doğubayazıt Kaya Kabartması'ndaki 2 figürden (yukarıda 3.4.1) biri kral betimi iken diğeri bir tanrıyı canlandırmamaktadır.

Giyimli'de ele geçen çok sayıdaki tunç levhaların (Erzen 1973) büyük bir çoğunluğu ve devletin diğer bölgelerinde bulunan tekil eserler, kraliyet hazinesinden gelen bezemeli tunçlardan farklı bir ortama aittir. Bunlar, çok yönlü konuları itibarıyla bizim için daha ziyade sorunlu olan, halka özgü bir dindarlığın ifadesidir (Kellner 1981, 1986). Burada içeriksel olarak çeşitli gruplara ayrılabilen, genelde oldukça stilize ve barbar etkili betimler söz konusudur. Gruplardan birini, bir hayvan üzerinde (arslan, boğa, oğlak) ayakta duran, kanatlı olan ve sadak taşıyan, karşısında uzun elbiseli ve başı örtülü bir kadın figürü yer alan tanrılar oluşturur. Semboller ise sunu kabı, kurban hayvanı veya bir daldır. Ayrıca, birer sunu nesnesi olarak açıklanan bu levhalar üzerinde bazen 2 kadın figürü de bulunmaktadır. Kült yemeği, kurban sahnesi veya bir kurban oğlağının eşlik ettiği standart taşıyanlar sahnesi gibi karmaşık desenler de mevcuttur.

Oldukça ilkel bir üslupla çalışılmış, üzerlerinde sıkça ellerini yuvarkanı kaldırmış, yani dua eder durumda figürlerin bulunduğu lev-

halar 2. bir gruba aittir. Bunlar, adakları sunanları temsil ediyor olmalıdır.

Şu halde, devlet kültünün örgeleriyle (motifleriyle) birbirine karışmış olmasına rağmen, resmi dinin anıtlarından daha farklı bir dini geri plana sahip olan, dolayısıyla da açıklaması daha da zor olan adak levhaları söz konusudur. Bu tip nesnelerin büyük Urartu tapınak kazılarında ele geçmemiş olması da teadüf değildir. Adak geleneğinin antik ve çağdaş örneklerinden de tanıdığımız gibi, burada da halka özgü inancın bir yansıması görülür. Ancak bu tür bir dindarlık sadece sıradan insanlara özgü değildi, hiyeroglif yazıtlar taşıyan bazı parçalar gibi (van Loon 1991: Lev. 28a, c) birkaç levhanın kalitesi, kimi adak sahiplerinin sanat konusundaki dikkate değer anlayışlarını göstermektedir.

Fakat ne yazık ki bu levhaların tümü kaçak kazılardan gelmektedir ve Urartu Bölgesi'ndeki halk tapınım mekanları hakkında henüz hiçbir şey bilmemekteyiz (Kellner 1981: 94). Bugün dahi çağdaş Ermenistan'da, Gregoryan Hristiyanlığının kutlanan günlerinde, kutsal mekanlardaki özel törenleriyle hayvan kurbanı geleneği, belki bu eski çok tanrıcı dinin uzantısı olarak yaşamaktadır.

5. YAZI VE DİL ÜZERİNE

Urartu'da yazı oldukça anıtsaldır. Bunu özellikle ülkenin tüm bölgelerine yayılmış durumda bulunan ve varlıklarıyla neredeyse buranın sınırlarının krokisini çizen kaya yazıtları belgelemektedir. Bu yazıtların tarihsel ve tarihsel coğrafya değerleri üzerinde daha önce tarih bölümünde değinilmiştir; burada ek olarak bunların karakteri ve işlevine değinilecektir.

Urartu hanedanı, Aşşur'dan getirilmiş çiviyazısını (2.2.2) genellikle güçlerinin ve genişlemiş devletlerinin merkezi yönetiminin aracı olarak kullanmıştır. Toroslar'ın kuzeyindeki veya Zagroslar'ın doğusundaki hiçbir halk, hiçbir devlet Mitanni'nin ardılı olan Hanigalbat Devleti'nin 13. yüzyıldaki çöküşünün ardından 9. yüzyıla kadar yazıyı tanımamıştır. Urartu kültürünün zaman dizinsel ve coğrafi tanımlamalarının yapılmasında ve tanınmasındaki en kesin ve güvenli yol yazıdır.

Kaya ve taş yazıtları, sütun kaideleri ve stellerin üzerinde yer aldığı gibi bunun ötesinde, Urartu'da neredeyse hiç olmayan kabartma sanatının estetik işlevini de üstlenmiştir. Sadece Urartu Devleti'nin geç döneminde, kabartma yazıt sanatının birbirini tamamlar nitelikteki örneklerinin varlığı kanıtlanabilmektedir. Bunun en açık örneği, II. Rusa zamanına tarihlenen 7. yüzyıl ilk çeyreğine ait bir tapınak cephe süslemesidir. Erken dönemlerden kalma kabartmalar bugün mevcut değilse, bu yontu sanatının bilinmemesinden değil, bundan bilinçli olarak kaçınılmasından kaynaklanmaktadır; tunç sanatındaki örnekler, Urartu zanaatkâr ve sanatçılarının bu konudaki yetkinliliklerini her durumda yeterince belgelemektedir. Yazının sanatsal boyutu pek çok ayrıntıda ifadesini bulmuştur: Sertliği dikkate alınmaksızın, taşın kazınmasında gösterilen titizlik, sağdaki her satır sonunun mükemmel düzgünlüğü, yüzeyin doldurulmasını sağlayan yazım tarzı ve bunların tümü Urartu taş ustasının bir yazmandan çok bir heykeltıraş olarak değerlendirilmesi gerektiğini gösterir. Bunun da ötesinde, çiviyazısı ve yazıt taşıyan yapı taşı, stel gibi nesneler, bir şekilde mimari bağlamla, bunların buraya ek olarak getirildiği izleniminden çok, bütünün bir parçası olduğu izleni-

ni veren bir şekilde yer alırlar. Tapınak yazıtları bunun en iyi örneklerindendir ve Çavuştepe, Arin-berd, Karmir-blur gibi yerlerdeki kule tapınakların cephelerini süslerler.

Bundan başka, Urartu yazılı eser türleri arasında, yazıt taşıyan tunç nesneler de dikkat çeker. Bunların arasında zaman zaman demir eserler de yer alır. Tunç nesnelerin tarihlenmesinde zırh, sadak, koşum takımı (at gözlüğü, pektoral, çan vb) gibi nesneler üzerine yazılmış, Urartu krallarının mülkiyetini belgeleyen yazılar çok önemlidir. Bunlar, 9. yüzyılda İspuini zamanından, 7. yüzyılda III. Rusa zamanına kadar uzanan bir aralıktan gelir. Genelde damgalanmış bullalardan günümüze kalan yazılı mühürlerin de varlığı anlaşılmaktadır. Yazıtlar sonuçta her türlü nesne üzerinde karşımıza çıkabilmektedir. Örneğin Van Müzesi'nde korunan taştan küre biçimli bir nesne üzerinde dahi bir zafer dolaşısıyla kısa bir adak yazıtı yer alır (Belli 1983b).

Urartu yazısının dış görünüşü konusunda, öncelikle bunun Aşşur'dan alındığı belirtilmelidir. Ancak kimi özellikleri itibarıyla diğer çiviyazısı türlerinden ayrılır. Burada öncelikle işaretlerin birbirini kesmesinden kaçınmak amacıyla, yatay ve dikey işaretlere yer verilmiştir (Friedrich 1933); bunun da gene teknik ve estetik nedenleri vardır: Taşın yüzeyinin parçalanması engellenmek istenmiştir. Kil tabletler ve bullalar üzerindeki yazılar aynı özelliği göstermemektedir. Urartu yazısının bundan başka da özellikleri vardır: Bazı yeni değerler dikkati çeker; örneğin İstar işareti için sar (dizin işareti sar₅) okunuşunun neredeyse tamamen Sarduri isminin yazılışında (mdsar₅-du-ri) kullanılması. Bundan başka Urartu yazısı Mİ sesini veren işareti içermez, bunun yerin ME işareti mi okunuşu için verilmiştir (örneğin Mi-nu-a). G- sesini içeren işaretlerin boşluk doldurmadaki kullanımı (örneğin gi'nin i yerine kullanılması; yer adı Ugišti, Aşşur yazıtlarındaki Uiştiş'tir. Kuguni fiilinde ju yerine gu getirilmiştir) veya 'a sesinin wa ile yazılması Aşşur çiviyazısının Urartu dilinin fonetik yapısına uydurulmasına yönelik karakteristik özellikleridir.

Nitekim daha önce de belirtildiği gibi Urartu dili, ne içinde Aşşur-Babil dillerinin de yer aldığı semitik diller grubuna ne de Hititçe gibi Hint-Avrupa dil grubuna dahildir. Urartucaya yakın-

lığı kanıtlanmış olan tek dil, 3. binden belgeleri bulunan Hurri-
cedir. Hurrice-Urartuca, Elamca ve Sumerce dilleri için kullanı-
lan "Asya dili" terimi, dillerin *linguistik* sınıflamalarının geçici
çözümü için üretilmiş bir kavramdır.

Dilsel tipoloji açısından Urartu dili, neyin ağırlık noktası olarak
kabul edildiğine bağlı olarak bitişken (aglutun) veya ergativ* bir
dil olarak tanımlanabilir ve buna uygun olarak da dilbilimsel
açıdan oldukça farklı dönemler ve farklı coğrafyalardan çeşitli
dillerle bir bağlam çerçevesinde değerlendirilir.

Bitişkenlik içinde, ki Urartucada bitişkenlik tamamen sonekler
üzerinden gerçekleşir, örneğin fiil hali (verbal şekil), bağlaç ola-
rak diğer cümle öğelerini düzenler. Örnekler: aru=me "bana ver-
di", şidištu=itu=ni "bunu inşa ettiler", harharšu=itu=li "onları
yıktilar" (çoğul).

Bitişkenlik içinde, yaygın olan sonek alma olgusuna dikkat çe-
kilmelidir (Wilhelm 1976; Salvini 1979g).

Bu olgu Urartuca özel isimlerin oluşturulmasında önemlidir. Bu
nedenle eski yer isimlerinin verilişinde daima bir dilsel çözüm-
leme yapılmalıdır. Burada Karmir-blur'un sürekli yanlış olarak
verilen Teişebaini (oblique casus) yazılışına dikkat çekilmelidir
(doğrusu Teişebai URU, yani "Fırtına Tanrı'nın Kenti"). Teişeba-
ini formundaki *ni* eki bununla açıklanır. Bu görüngü (fenomen)
oblique casus durumlarında gözlenir. Aşağıdaki örnekler bu gö-
rüngüyü açıklamaktadır:

İlgi durumu (genitiv):

Minua = i = ni = ei urışhusi = ni ei
Minua + *genetiv tekil i* + *ni* + *genetiv tekil ei* urışhusi + *ni*¹ + *genetiv tekil ei*
"Minua'nın hazine odasının (nesnesi)".

Bu tip bir yazıta çeşitli metal nesnelerin üzerinde rastlanmaktadır.

* Özel bir dilbilim terimi. Geçişli fiillerin özne ve tümleçle uyum durumu.
(r.n.)

Yönelme durumu (dativ):

İşpuini = e Sarduri = hi = ni = e
İşpuini + *dativ e* Sarduri + *iyelik eki hi² + ni¹ + dativ e*
"Sarduri'nin oğlu İşpuini'ye".

Yönelme durumu (dativ) çoğul:

Tuşpa = ni = i = na = ue DINGIR = *na = ue
Tuşpa + ni¹ + *genitiv tekil i + na³ + çoğul dativ ue* DINGIR + *na³ + *çoğul dativ ue*
"Tuşpa'nın Tanrılarına".

Aynılma durumu (ablativ):

Haldi = i = ni = ni uşmaşi = ni
Haldi + *genitiv tekil i + ni¹ + ablativ ni uşmaşi + ablativ ni⁴*
"Haldi'nin gücüyle".

Mutlak durumu (absolutiv):

şat = u = a = li
Şat + *tematik vokal u + geçişli fiilin kişi bildirim eki, 3. çoğul, nesne olarak a + li*
Sarduri = i = ni = li kuri = li
Sarduri + *genitiv tekil i + ni¹ + çoğul eki li⁵* Kuri + *çoğul eki li*
"Sarduri'nin ayaklarını kavradı".

Ergativ:

Minua = şe İşpuini = hi = ni = şe
Minua + *ergativ hal eki şe* İşpuini + *patronym eki hi² + ni¹ + ergativ hal eki şe*
şid = işi = u = ni
Şid + *iş⁶ + tematik vokal u + üçüncü tekil kişi eki ni*
"İşpuini'nin oğlu Minua, (bunu) inşa etti".

1 Bu sonек genетiv ile birlikte, tamlanan sözcüğün çekimini sağlar; artikel olarak da adlandırılabilir. (ç.n.)

2 Eklendiği kök için iyelik eki olarak da nitelendirilebilir, sözcüğe sıfat niteliği de katabilir. (ç.n.)

3 1no'lu dipnottaki ni eki ile aynı işlevdedir. Burada çoğuldur. (ç.n.)

4 Ablativ instrumentalis: eylemin yapılışında araç olmayı ifade eder. (ç.n.)

5 Sarduri ile ilişkilendirilen nesnenin (cümlede ayaklar) çoğul olmasından dolayı. (ç.n.)

6 Fiil köküne bir eklentidir.

Ergativ yapının esasları şunlardır:

1. Nesnenin bağımsız gramatikal kategorisi (belirtme durumu [akkusativ]) yoktur. Yani belirtme durumu (akkusativ) için bir öge yoktur.

2. Aynı hal (kök hali veya mutlak durumu [absolutiv]), bir yandan bizim ismin yalın haline (nominativ), bir yandan da belirtme haline (akkusativ), (yalın [nominal] ve geçişsiz cümlelerin öznesinin ifadesi olarak) uymaktadır. Şu halde cümlelerin mantıkî nesnesi, eylemin kendisiyle ortaya çıkan bir "durumun öznesi" olarak algılanabilir. Bu nedenle de gramer açısından yalın (nominal) cümle ve geçişsiz bir cümlelerin öznesiyle aynı kategoridedir. Bu işlevi temsil eden *casus* (hal) gramerde hâlâ "ismin yalın durumu (nominativ)" olarak adlandırılmasına karşın, karşısında bir belirtme durumunun (akkusativ) olmamasından dolayı örneğin Hint-Avrupa dillerinden tanıdığımız "ismin yalın durumu (nominativ)" ile ilgisi yoktur.

Bir "kök hali"nden söz etmek daha doğrudur, yani salt kökün kendisi ve bir de *ni*-hali söz konusu olabilir, ki bu ikincisinin işlevleri, geçişsiz cümlelerin ve yalın (nominal) cümlelerin öznesi, geçişli cümlelerin nesnesi ve durumun salt kendisidir: Tekil halde *-ni*, çoğul halde *-li* eklerinin kök hali ve *ni*-hali için bkz. Melikişvili 1971a. Ayrıca belirli ve belirsiz çekimlerden de söz edilmektedir (Diakonoff 1971: 89 vd).

Şu halde karşıtlık, Hint-Avrupa dillerinde gördüğümüz gibi ismin yalın durumu (nominativ) ve belirtme durumu (akkusativ) arasında değil, mutlak durumu (absolutiv) hal ile geçişli cümledeki öznenin gramatikal hali (bunun için bir ergativ hali bulunur) arasındadır (Friedrich 1968: §55, "Agentiv").

3. Geçişli eylemin öznesi özel bir "ergativ" sonek alır. Gerek Urartuca gerekse Hurricede tekil ve çoğul haller için *-š(e)* biçimindedir.

4. Etken ve edilgen haller arasında karşıtlık yoktur. Bunun yerine geçişli ve geçişsiz arasında kesin bir ayrım vardır (Diakonoff 1971: 3; "*fientisch*" ve "*stativisch*"). Geçişli ve geçişsiz eylem ve

cümleler arasındaki bu kesin ayrımın saptanmasını, her ne kadar kendisi sonuna kadar bir “edilgen fiil düşüncesine” inanmış idiye de, J. Friedrich’e (1931) borçluyuz.

Ona göre “eylemi yapan değil, eylemin gittiği nokta olayın merkezini oluşturmaktadır. Kendisi 2 gözlemle bu kanıyı destekler: “1. Nesnenin biçimsel olarak (soneksiz veya -ni eki ile birlikte geçişsiz özneyle aynıdır, 2. Çoğul nesnelerde geçişli fiil biçimi, alı-şıldığı üzere tekil nesnedekinden farklıdır” (Friedrich 1969: §56).

Friedrich’in 1. saptaması, ergativ sistemin bakış açısından değerlendirildiğinde “casus absolutus” a uymaktadır. 2. saptamada ise, geçişli fiil (verbal) hallerin sadece eylemin öznesinin değil, aynı zamanda nesnesinin de sayısına bağlı olduğu anlaşılır. Buna göre, yapısında nesnenin ve öznenin niteliklerini aynı anda içeren geçişli fiilin 2 kutuplu bir yönlendirmesi (“*bipolare Orientierung*”) mevcuttur. Meşcaninov tarafından (1962), Kafkasya dilleriyle yapılan bir karşılaştırmaya dayanarak bu görüngünün (fenomenin) bir tanımı yapılmıştır; Urartuca fiil buna göre “polisentetik” yani çoklu bileşenli olarak adlandırılır, zira aynı şekil hem özneye hem de nesneye bağlantı gösterir. Kafkas (İbero-Kafkas) dillerinde olduğu gibi Urartucadaki fiil de ya geçişsiz olarak “monopersonal” veya geçişli olarak “polipersonal”dır .

Diakonoff ise “iki taraflı bir çekim”den söz etmektedir ve bu durumu ergativ cümle oluşturulmasının tipik özelliklerine dahil eder. “Ergativ dillerdeki fiil şekili ne etken ne de edilgendir. Tarafsız (“*neutral*”) olup çoğunlukla iki taraflı çekilir” (Dieakonoff 1971: 3).

Aşağıda belgelenmiş geçişli (çift kutuplu veya çift kişili sonekler / bipersonal veya bipolar) ve geçişsiz şekillerin (tek kişili sonekler / mono personal) “geçmiş zaman kipi”ndeki (praeterium) örnekleri verilmiştir (tema volkalleri u geçişli; a, i[a] ise geçişsizler için):

Geçişsiz

1. tekil şahıs: suluštia=di “diz çöktüm”;
3. tekil şahıs: nuna=bi “o geldi” (nuna=bi Hilaruada=ni ka(i)=uki “Hilaruada bana geldi”);

3. çoğul şahıs: Ardini=di nuna=li İşpuini=ni Sarduri=hi Minua İşpuini=hi “Sarduri’nin oğlu İşpuini (ve) İşpuinin’nin oğlu Minua Ardini’ye (Muşafir) geldiler”.

Geçişli

Öznenin 1. tekil şahsı [ben-onu/bunu]: ieşe ini pili agu=bi “bu kanalı ben götürdüm”;

Öznenin 3. tekil şahsı-nesnenin 3. tekil şahsı [o-onu/bunu]: karu=ni ^{KUR}Etiuni=ni “Etiuni Ülkesi’ni yendi”;

Öznenin 1. tekil şahsı-nesnenin 3. çoğul şahsı [ben-onları]: É.GAL ^{MES}şıdu=li “kaleler inşa ettim”;

Öznenin 3. tekil şahsı-nesnenin 3. çoğul şahsı [o-onları]; Minua=şe ... Haldi=ni=li şeşti=li şidištu=ali “Minua Haldi Kapıları inşa etti”

Öznenin 3. tekil şahsı-nesnenin 1. tekil şahsı [o-beni]: LUGÁL.TÚ=hi=na=a ^{GIS}GU.ZA teru=me “O (özne Haldi’dir, Haldi=şe), beni krallık egemenliğinin tahtına oturttu”;

Öznenin 3. çoğul şahsı- (dolaylı) nesnenin 1. tekil şahsı [onlar-bana]: DİNGİR^{MES} (*şe) zatume (*zadu=itu=me) hari “tanrılar bana yolu açtılar”; artume (*ar(u)=itu=me) DİNGİR^{MES}-şe pisuli U₄-ME-li “Tanrılar bana neşe günleri verdiler”.

Burada dolaylı nesneler olmasına karşın, bunlar da çok taraflı çekim sistemine dahildir. Nitekim daha açıklayıcı olan şu şekil de vardır: aru=me meşe “bana haraç vedi”. Eğer -me’yi burada eklenti biçiminde bir zamir olarak kabul eder ve ayırırsak, geride salt aru- “vermek” kökü kalır. Bu tek başına, kalan o-onu (haraç) biçimindeki çift yönlü ilişkiyi ifade edemez. “Vermek” /aru’-dan arubi “onu verdim” ve aru=ni “o onu verdi” ifadeleri de bulunmaktadır.

Fakat -me zamir eki olarak da (Johannes’e göre “enklitisches Pronominalobjekt”*) gelir: aluşe(e)=me LUGÁL.TÚ=hi aru=ni “Haldi bana krallık egemenliğini verdiğinde”; karşılaştırınız aluş(e)=ni tulie “kim bunlara zarar verirse”.

* Kendinden önce gelen bir sözcüğe dayanan, onun vurgusunu taşıyan edat türünden olup da zamir şeklinde kullanılan şey. (r.n.)

İşpuini, Minua ve İnuşpua'ya ait bir kaya yazıtından alınan aşağıdaki alıntıda (HchI 12= UKN 19) 3. tekil şahıs nesnesi ile birlikte 1. çoğul şahıs öznesi yer alır: Sardurihini=şe ieşe Minuaşe İşpuini=hi=ni=şe İnuşpua=şe Minua=hi=ni=şe Haldi=ei susi şidiştu=şe "Ben, Sarduri'nin oğlu, İşpuini'nin oğlu Minua ve Minua'nın oğlu İnuşpua, biz Haldi'nin bir susi tapınağını inşa ettik".

Bir diğer örnek: kedanu=li [ben onları] LÜhuradi=ni=li KUReri-aḫi=ni=edi=^{KUR}ebani ha(u)=itu [onlar (çoğul) -onu] URUMES Gİ-BİL harhar=s(u)=ituli [onlar(çoğul) -onları(çoğul)] "Eriaḫi Ülkesi'ne askerleri gönderdim, ülkeyi fethettiler, kentleri ve köyleri yaktdılar ve yıktılar".

Yukarıda verilen gramatik kurallar aşağıdaki şemada özetlenmektedir:

Nesne						
Özne	beni	seni	onu/bunu	bizi	sizi	onları
ben	x	x	-bi	0	x	-li
sen	x	x	-bi	x	0	-li
0	-me	x	-ni	x	x	-ali
biz	0	x	x	-şe?	x	şe?/-li?
siz	x	0	x	x	x	x
onlar	-itu=me	x	-itu(=ni?)	x	x	-itu=li

Bu tablodaki x'ler belgelenmemiş olan soneklerdir, 0'lar ise dönüştürülebilir nesne-özne ilişkilerinin beklenmediği durumları ifade eder. Belgelenmiş olan çift taraflı (bipolar) sonekler, birkaçı bir araya getirilmiş, bu nedenle de kısımlarda tanımlanabilen soneklerdir: -a=li, -itu=me, -itu=ni, -itu=li; diğerleri şekil bilgisi (morfolojik) bakımdan basit fakat işlevsel ve anlam bilimsel (semantik) açıdan karmaşıktır: -bi, ni, -li, -me, -şe. Basit olanların da esasen bileşik olduğu düşünülmek istenmektedir. Bu arada -ni ve -li soneklerinin fiil çekimleri dışında kullanılması dikkati çeker; aşağıdaki isim çekimine ilişkin verilenler buna örnektir. İsimler: Geçişsiz cümle öznesi, tekil: Minua=ni, çoğul: *ereli=li

“krallar”: geçişli cümlelerin nesnesi, tekil: KURmana=ni “Mana Ülkesi”, çoğul: huradini=li “askerler”. İşaret sıfatı ini: Geçişli cümle nesnesi olarak çoğul ini=li “bunlar”. Kişi zamiri: Geçişli cümlelerin nesnesi ma(ni)=ni “onu”, 3. tekil şahıs eklenti zamiri aluş(e)=ni “kim-onu”, mei=ni “ve onu”.

Buradan bu eklerin ortak bir zamirsel kökeni olduğu sonucuna varılabilir. Bu noktada Hurrice sonekleri -n(na) ve -l(la) ile etimolojik bir bağlantı da ortaya çıkar. Geçişsiz fiilin nesnesi un=a=l-la=an (Mit. I 115) “ve geliyorlar” (karşılaştırınız Urartuca nuna=li “geldiler”); mann=a=l-la=man (Mit. III 102), “onlardır”, Urartuca manu=li gibi. Geçişli cümle nesnesi, tekil şen=iw-wu=şša (<ş+nna)=man Mane=n teh=uş=a (Mit. II 100) “kardeşim onu, Mane’yi haberdar etti”; çoğul şen=iwwu=(ş=)lla=an haş=i=en (Mit. I 113) “kardeşim onları dinlesin”.

Tekil ve çoğulun belirtici olarak -nna ve -lla Urartucada -ni ve -li’ye uymaktadır: anti=lla=an Şimike=ne=ş ar=et=a (Mit. I 106) “ve bunları Şimike verecek”; eni=lla=an (Mit. IV 65) “ve tanrı-lar”; KUR umini=na şua=lla=man (Mit. III 25 ve passim) “tüm ülkeler”; tiwe=na^{MES} şua=lla=man (Mit. I 108) “bütün şeyler”; KUR umini şua=nna=man (Mit. III 24) “bütün ülke”.

Şimdiye kadar söylenenler, Urartu krallarının geçmişte olan olayları ve yaptıklarını, yani bitmiş olan eylemleri ifade eden geçmiş zaman kipine (praeterium) ilişkindir.

-Uş- ile geçmiş zamanı, -et- ile gelecek zamanı ifade eden Mitanni-Hurri dilinden farklı olarak Urartuca zaman ifadesi içermez; diğer noktalarda olduğu gibi bu noktada da Urartuca “Eski Hurrice”ye daha yakındır.

Geçmiş zaman kipi (praeterium) olarak kabul hali, belirli bir sonekle şimdiki zaman (praesens) veya gelecek zaman (futurum) hali, diğer şekillerden ayrılabilen bir durum değildir. Gelecek zaman (futurum), beddua veya koşul cümlelerinde (-li/-le ile kurulu haller) ve kurban yazıtlarında bulunmaktadır (bkz. Salvini 1977). Örnekler: aluşe ini DUB-te tu=le “kim bu yazıyı yok ederse”; aluşe ulişe tiu=le “kim bir başkası olarak derse”; aluşe niri-bi istini=hau=le “kim buradan sürü götürürse”; aşe şali meşu=li

“eğer üzüm(ler) toplanırsa(?)”; aše LUGÁL^{MEŠ}-i KASKAL zadu=li “eğer krallar bir sefer yaparlarsa”; aše ^dḪaldi=e ašh=ašt=u=li “eğer Ḫaldi’ye kurban verilirse”. Bu haller literatürde farklı yorumlanır: Şimdiki ya da gelecek zaman 3. tekil şahıs veya potansiyel ifadesi olarak. I. I. Meščaninov’un bir bitirilmiş geniş zaman kipi (aoristum)= diğer gramerlerde geçmiş zaman kipi (praeterium) ve bir de bitirilmemiş (= şimdiki zaman [praesens], gelecek zaman [futurum]) olmak üzere 2 eylem görünüşünden (aspekt) söz eden çözümlemesi, bana tercih edilebilir görünmektedir (Meščaninov 1962: 33 vd, 68 vd).

Urartu dilindeki yazın çeşitleri bu çalışmada sıkça ele alınan savaş metinlerinin yanı sıra aşağıdaki çeşitler de belgelenmiştir: Öncelikle sıkça savaşa ilişkin anlatılarla birlikte aynı yazılı anıt üzerinde bulunan yapı yazıtları belirtilmelidir; bu tip yazıtlar ayrıca yapıların açıklanması ve tarihlenmesi açısından da çok önemlidir.

Hem kayalara hem de yapı taşlarına kazınmış olan yapı yazıtları içinde kurban metinlerine de rastlanabilir. Bu türün en önemli örneği Meher Kapı’daki açık hava tapınağının nişinde bulunur (3.3.3). Tümü adak yazıtları olarak da görülebilir. Nitekim hem zaferler ve hem de yapılar, kanal inşaatları veya tarımsal çalışmalar baştanrı Ḫaldi veya Urartu pantheonunun diğer tanrılarına adanmaktaydı. Bunun dışında silah veya koşum takımları ya da bunun gibi nesneler üzerinde de adak yazıtları bulunmaktadır.

Kil üzerine yazılmış mektup ve yönetsel emirlerin yazılı olduğu bir gruptan daha söz edilebilir. Bunlar, kil tablet ve bullalar üzerinde yer alan küçük notlardır, ki şimdiye kadar 7. yüzyıla tarihlenmektedir (Diakonoff 1963, Salvini 1979a, b). Tahıl depolamada kullanılan büyük küpler üzerindeki kısa içerik notları, hem çivi yazısı hem de hiyeroglifle (5.1.4.1.) yazılmıştır ve daha eski dönemlere de ait olabilirler.

Bu bölümün sonunda, içinde yapı ve savaş haberlerini içeren bir metnin doğrusal transkripsiyonu ve çevirisi verilecektir.

Körzüt’te Minua’ya ait tapınak yazıtı (Hchl 18-20; Dinçol 1976: 19 vd; Salvini 1980c: 137 vd):

(S. 1) ^dHaldi=i=ni=ni uşmaşi=ni ¹Minua=şe İşpuini=hi=ni=şe al=e iu ^dHaldi=i=na=ue *şeşti=na=ue (KA) ima 'ahu=bi iu ^dHaldi=i=ni=li *şeşti=li (KA) şidu=bi suluştia=di ^dHaldi=e hutia=di ^dHaldi=edi nu[na=bi ¹İrekua=hi ebani] ušta=di (S. 2) ¹İrekua=hi=ni=edi hau=bi ^{URU}Luhıuni=ni ¹İrekua=hi=ni=ei ebani=i ^{KUR}Etiuni=ini zagşu=bi ¹Minua=şe ¹İşpuini=hi=ni=şe al=e ^{URU}Luhıuni=ni pata[rı *ereli=n(i)=usi ¹İrekua=hi=ni=ei (S. 3) ali ui aişei ainiei qabqarsu=(u)l=alani aru=ni ^dHaldi=şe ¹Minua=a ¹İşpuini=hi=ni=e hau=ni ^{URU}Luhıuni 'aldu=ni ^{KUR}Etiuni=ni meşi=ni pi 50 ati[bi x LIM x ME x 'aşe ^{LÜ}uediani tarşu]wa=ni (S. 4) şali=i aliki zaşgu=bi aliki şeheri agu=bi 1LİM 7ME 33AN-ŞE.KUR.RA ^{MES}7 LİM 6 ME 19 ^{GUD}pahini atibi 5 LİM 3ME 20 ^{UDU}şuşe inani ereli=e nuna=bi mei ali huradi=na[şe irb(u)=itu iu ebani aş=ul=a=bi ^dHaldi=i=ni=ni] uşmaşi=ni (S. 5) ¹Minua=şe ¹İşpuini=hi=ni=şe al=e [x- x-]sai ^{URU}Tuşpa(=*i) patar(=*i) ute aişei ereli=şe i-za-a-ni ^{LÜ}uediani tarae par(u)=alani guni ¹Minua=şe ¹İşpuini=hi=ni=şe ^{URU}Luhıuni=ani [edini ka-am-ni? ^{LÜ}uediani 'aşi=ni=ε]i ^{URU}Tuşpa=ni=*? manu ^{LÜ}uediani=ei gu-ur-da-ri-e ^{URU}Aelia ^{KUR}Di-ru-ni u-ni ka-am-ni 'aşi=ni=ei ^{URU}Aelia manu gu-ur-da-ri ^{URU}'Altuquia ^{KUR}Siad=hi=ni=i (ebani=ei?) ^dHaldi=i=ni=ni alsuışı=ni ¹Minua=ni ¹İşpuini=hi LUGÁL DAN-NU LUGÁL alsuini LUGÁL ^{KUR}Biai=na=ue alusi ^{URU}Tuşpa=*i patar=*i

Çevirisi

“(S. 1) Haldi'nin gücüyle İşpuini oğlu Minua konuşuyor: Haldi Kapısı'nın (yani tapınağının) temelini attığımda, Haldi Kapısı'nı inşa ettiğimde, Haldi önünde eğildim ve Tanrı Haldi'ye dua ettim.

İrakua Ülkesi (sıraya?) geldi. (S. 2) İrakua (Ülkesi'ne) yürüdüm. İrekua Ülkesi'nin Luhıuni Kenti'ni aldım. Etiunu Ülkesi'ni yok ettim. İşpuini oğlu Minua konuşuyor: İrakua (Ülkesi'nin) daha önce (S. 3) kimsenin kuşatmadığı kraliyet kenti Luhıuni'yi Haldi bana, İşpuini oğlu Minua'ya verdi. O Luhıuni Kenti'ni aldı (ve) Etiuni Ülkesi'ne (aşağıdaki) haraç yükümlülüğü verdi: 50 bin [+ x bin ve y 100 erkek ve kadın in]san (S. 4) yılında bazılarını öldürdüm, başkalarını sağ olarak sürdürdüm (ayrıca) 1.733 at, 7.616 sığır, 15.320 koyun. Askerlerin [ülkeyi işgal ettiklerinde

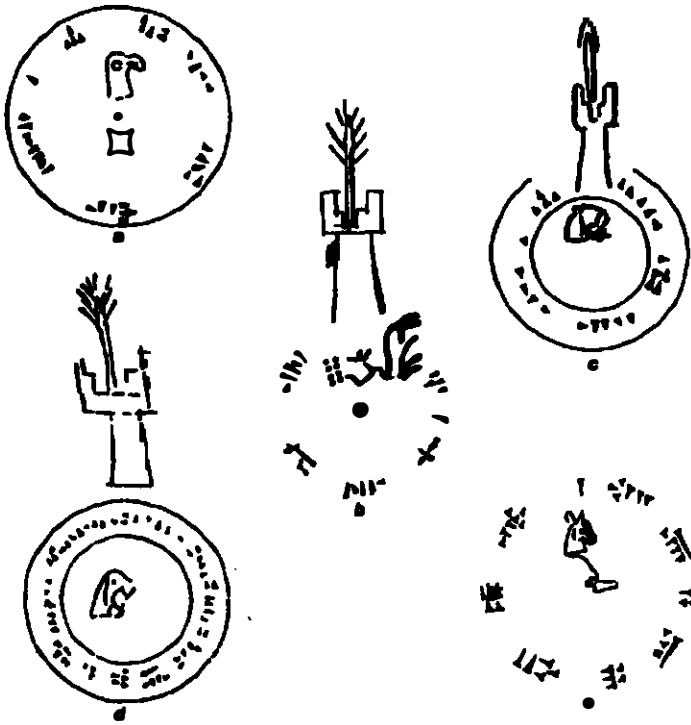
yağmalayıp] aldıklarından başka bu(nlar) krala geldi. Haldi'nin büyüklüğüyle (S. 5) İspuini oğlu Minua konuşuyor. Tuşpa Kenti'nin [hare]mine(??) daha önce hiçbir kral bu kadar kadın getirmedi. Gerçekten İspuini oğlu Minua bunu (yaptı). Luhiuni Kenti'nden ... [çevirilemeyen unvanlar: Olasılıkla kısmen Tuşpa kısmen de Diruni ve 'Altuquia ve Siad ülkelerinin kentlerinden sürülen kadın ve erkeklerden söz edilmektedir.] ... Haldi'nin büyüklüğüyle ben, İspuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili kralı, Tuşpa'nın efendisi”.

5.1 Urartu Hiyeroglifleri

Tıpkı 2. bindeki Hititler gibi Urartular da Aşşur'dan aldıkları çivi yazısının yanı sıra yerel bir hiyeroglif yazı sistemi geliştirmişlerdi. Hiyeroglif Hititçesi, daha doğru bir deyimle hiyeroglif Luwicesi 30'lu yıllardan beri çözülmüş ve çoğunlukla Geç Hitit Dönemi'nden (1. binin ilk yarısı) kalma anıtsal taş yazıtlar ile küçük mühür yazıları ile belgelenmişken, Urartu hiyerogliflerinden henüz çözülmesi gerçekleşmemiş, sadece az sayıda ve dar içerikli belgelere sahibiz.

Sınırlı çözme girişimlerini göz önüne sermek için burada birkaç örnek vermek yeterli olacaktır. Ancak görelî olarak daha uzun olan 2 metine burada değinilmeyecektir: Toprakkale'de ele geçen 2,5 satır uzunluğunda (Lehmann-Haupt 1907: 108) ve Berlin'de Vorderasiatisches Museum'da korunan bir kil tablet ile tekil figürlerinin üzerinde en fazla 6 işaret bulunan, takdim sahnesinin verildiği, Cenevre'de özel mülkiyette bulunan bir tunç disk (Barnett 1974).

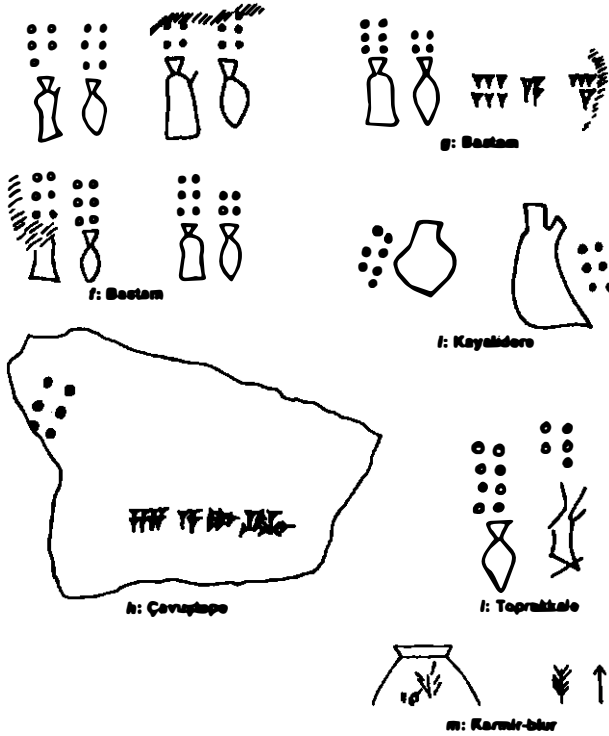
Karmir-blur'da ele geçen fincanlar üzerinde yer alan çivi yazısındaki kral isimlerinin bir veya daha fazla hiyeroglif işareti ile (Çizim 16, a-e) ilişkili olduğu yolundaki mantıklı görülebilen varsayım, iyimser olarak “çift dilli”lerden söz edilmesini mümkün kılar. Gerçekten de kısa çift dilli yazılar söz konusudur; ancak ne hiyerogliflerin Urartuca dışında başka bir dille yazıldığı ne de işaretler (semboller?) ve kral isimleri arasında (I. Argiştı [a], II. Sarduri [b-c] ve II. Rusa [d-e]) doğrudan bir ilişki olduğu kanıtlanmış değildir.

Çizim 16a: Urartu Hiyeroglifleri.

Neredeyse bütün Urartu yerleşmelerinde depolarda ele geçmiş, içinde erzak saklanan büyük küplerin gövde veya kenarlarında, sıvılara ilişkin miktar ifadeleri çiviyazısıyla kazınmıştır; bunlar *x aqarqi* ve *y çirusi* biçiminde olup sıkça akrofonik* olarak *a* ve *ti* olarak ifade edilir. Bazen bunlar hiyeroglifler ile birlikte karşımıza çıkar. Burada sayılar, küçük daire veya noktalar olarak verilir. Einar von Schuler (von Schuler 1970: 95 vd) bu durumdan yararlanarak çiviyazısındaki ölçü birimleri *aqarqi* ve *çirusi* terimleriyle, 2 ayrı stilize kap deseni arasında ilişki kurmuştur (Çizim 16, f ve g: Solda *aqarqi* kabı, sağda *çirusi* kabı). Bastam ve Çavuştepe'de bulunmuş olan çift yazıtlı pithoslar bu eşleştirmeyi onayla-

* Rakamların ve sayıların şekillerle yazılması. (r.n.)

Çizim 16b: Urartu Hiyeroglifleri.

yabilmektedir; çiviyazısı olarak 6 a 4 [ti] (Çizim 16, g) ve 8 a-qar-qi (Çizim 16, h) ifadeleri okunabilmektedir.

Ancak burada piktogramların mı (resimlerin bir *aqarqi* veya *ti-rusi* birimleri taşıyan kapları vermesi), yoksa ideogram/logogramların mı (işaretlerin doğrudan *aqarqi* ve *ti-rusi* anlamına gelmeleri) söz konusu olduğu bir sorundur. Yoksa bunlar sadece birer hece olarak a ya da ti midir? Ancak bu sonuncusu en zayıf olasılıktır; nitekim bu, hiçbir hiyeroglif bağlamdan bugüne kadar ortaya çıkmış değildir.

Bu yazıların çözülmesine yönelik bir diğer deneme Sovyet araştırmacı A. A. Vayman (1978) tarafından yapılmıştır. Çizim

16b'de Karmir-blur'daki bir kap üzerinde yer alan 3 işaretten ortadaki testi işaretini tahıl için bir birim olarak yorumlamış, bunun içine tahıl ambarı kuruluş yazıtlarından bir karşılaştırma yapmıştır; burada *x kapi ištini* "şu kadar kapi burada korunmaktadır" biçiminde bir ifade mevcuttur. *Kapi* tahıl için bir birim olduğundan, buradaki 3. işareti de *ištini* olarak yorumlar. Aynı işarete, üzerinde bir ağaç büyümüş olan kule işaretiyle ilişkili olarak tunçtan kaselerde de rastlanır (Çizim 16a, b-d). Vayman burada *ištini* işaretinin ikinci bir anlamı olarak "için" sözcüğünü önermektedir ve *hule* sözcüğü ise "*pars pro toto*" mantığıyla "kale" olarak anlaşılmalıdır. Yazıt bu nedenle -çeviri bu gerekçelendirmeye dayanmaktadır- söz konusu kabın kale için olduğunu ifade eder.

* Latince, "bütün yerine parça" anlamında (r.n.)

URARTU VE ASSUR ARASINDAKİ EŞZAMANLILIKLAR

Assur Kralları

- I. Salmanassar (1274-1245)
I. Tukulti-ninurta (1244-1208)
I. Tiglatpileser (1114-1076)
Assur-bel-kala (1073-1059)
II. Adad-nērārī (911-891)
II. Assurnasirpal (883-859)
III. Salmanassar (358-824)

V. Samsi-Adad

- IV. Salmanassar 781-772
V. Assur-nērārī (754-745)
III. Tiglatpileser (744-727)
Sargon (721-705)

Asarhaddon (618-627)
Assurbanipal (669-627)

Assur Kaynaklarının Tarihi

Uruaṭri'nin 8 ülkesi (farklı şekli Uraṭri)
Nairi Ülkesi'nin 40 kralı
Nairi Ülkesi'nin 23 kralı, Nairi Ülkesi'nin 60 kralı
Uruaṭri
Uraṭri
Nairi, Uraṭu
Nairi Ülkesi'nin Kralı Kakia (858)
Uraṭulu Aramu (858, 856, 844)
Uraṭulu Seduri, (832)
Uspina (821)

Argistu, Argisti

Sarduri, Sardaurri, Sardaurri (743, 735, ?)
Argista (708), Irgis [ti]
Ursā (673/672)
Rusā (652)
Sarduri (643)

Urartu Kaynaklarının Tarihi*

- = I. Sarduri (840-830), Lutipri'nin oğlu
= Išpuini, (830-820) Sarduri'nin oğlu
Išpuini ve Minua'nın ortak yönetimi, (820-810)
Minua (810-785/780), Išpuini'nin oğlu
Inuṣpua (vcliaht prens?) Minua'nın oğlu
= I. Argišti (785/80-756), Minua'nın oğlu
II. Sarduri 756-730, Argišti'nin oğlu
= II. Sarduri
= I. Rusā (730-714/3), Sarduri'nin oğlu
= II. Argišti (713-?), Rusā'nın oğlu
= II. Rusā, Argišti'nin oğlu Erimeña
= III. Rusā, Erimeña'nın oğlu
= III. Sarduri, Rusā'nın oğlu
IV. Sarduri, Sarduri'nin oğlu

Urartu Hakkında Son Haberler ve Ülke Adının Devamı

Nabopolassar (625-605)
Sedekias, Yuda Kralı (598-587)
6. yy. Babil kaynaklarında

Uraṣtu (608-607)
'rrt (594)
LÚUraṣtaja (Nisbe)
Dareius (521-486)
Kserkses (485-464)
II. Darcus (424-404)

Urastu/Armina
Urastu
Urastu

* Urartu kralları için verilen tarihler yaklaşıktır.

KISALTMALAR

<i>AA</i>	Artibus Asiae, Ascona
<i>ActAnt</i>	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
<i>AfO</i>	Archiv für Orientforschung, Graz
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology, Boston
<i>AMI</i>	Archäologische Mitteilungen aus Iran, Berlin
<i>AnAr</i>	Anadolu Araştırmaları, Ankara
<i>AnSt</i>	Anatolian Studies, Londra
<i>AoF</i>	Asiatische Forschungen, Berlin
<i>ArchAnz</i>	Archäologischer Anzeiger, Berlin
<i>AST</i>	Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara
<i>BagMitt</i>	Baghdader Mitteilungen, Berlin
<i>Belleten</i>	Türk Tarih Kurumu. Belleten, Ankara
<i>BiblMes</i>	Bibliotheca Mesopotamia, Malibu
<i>BiOr</i>	Bibliotheca Orientalis, Leiden
<i>BJV</i>	Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Berlin
<i>DrVos</i>	Drevnij Vostok, Erivan
<i>FuB</i>	Forschungen und Berichte, Berlin
<i>Hchl</i>	F.W. König, Handbuch der chaldäischen Inschriften, AfO Beiheft 8, Graz 1955-57
<i>IFZ</i>	Istoriko-filologičeskij žurnal, Jerewan
<i>Iran</i>	Zeitschrift "Iran", Londra
<i>Iranica</i>	"Iranica Antiqua, Gent
<i>Iraq</i>	Zeitschrift "Iraq", Londra
<i>IstMitt</i>	Istanbul Mitteilungen, Istanbul/Tübingen
<i>JA</i>	Journal Asiatique, Paris
<i>JAOS</i>	Journal of the American Oriental Society, New Haven
<i>JCS</i>	Journal of Cuneiform Studies, New Haven

<i>JDAI</i>	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
<i>JFA</i>	Journal of Field Archaeology, Boston
<i>JNES</i>	Journal of Near Eastern Studies, Chicago
<i>KST</i>	Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara
<i>MDOG</i>	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
<i>Mit</i>	Sigel des Mittanni-Briefes, s. Friedrich 1932, 7-32
<i>MMJ</i>	Metropolitan Museum of Art Journal, New York
<i>MVAG</i>	Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, Berlin, später Leipzig
<i>MVAeG</i>	Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Leipzig 1922-1944
<i>Or</i>	Orientalia, Roma
<i>Or Ant</i>	Oriens Antiquus, Roma
<i>RGTC</i>	Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes (Beihefte zum TAVO), Wiesbaden
<i>RHA</i>	Revue Hittite et Asianique, Paris
<i>RLA</i>	Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Berlin
<i>SA</i>	Sovetskaja Archeologija, Moskova
<i>SAA</i>	States Archives of Assyria, Helsinki
<i>Situla</i>	Situla, Ljubljana
<i>SMEA</i>	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma
<i>Sumer</i>	Zeitschrift "Sumer", Bağdat
<i>TAVO</i>	Tübinger Atlas zum Vorderen Orient (Sonderforschungs-bereich der Universität Tübingen), Wiesbaden
<i>UF</i>	Ugarit-Forschungen, Kevelaer
<i>UKN</i>	G. A. Melikišvili, Urartskie ktinoobraznye nadpisi, Moskova 1960
<i>UKN II</i>	Ergänzung zu UKN: in VDI 1971, Hefte 3 und 4
<i>UPD</i>	I. M. D'jakonov, Urartskie pis'ma i dokumenty,

	Moskova-Leningrad 1963
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moskova
VONA	Vestnik obščestvennych nauk. Akkad. nauk ArmSSR, Jerewan
ZA	Zeitschrift für Assyriologie, Berlin
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Leipzig, später Wiesbader.

KAYNAKÇA

- AKURGAL, Ekrem, 1961, *Die Kunst Anatoliens*. Berlin (bes. S. 23-69: Urartäische Kunst).
- 1966, *Orient und Okzident*. Baden-Baden.
 - 1968, *Urartäische und altiranische Kunstzentren*. Ankara.
- AMANDRY, Pierre, 1956, "Chaudrons à protomes de taureaux en Orient et en Grèce", *The Aegean and the Near East*. Studies Presented to Hetty Goldmann, Locust Valley, N.Y.: 239-261.
- 1958, "Objets orientaux en Grèce et en Italie", *Syria* 35: 73-109.
 - 1978, "L'art ourartien et ses relations avec le monde grec", *Proceedings of the 10th International Congress of Classical Archaeology (Ankara-Izmir, September 1973)*. Ankara 1978:1-8.
- AMIET, Pierre, 1982, *Antiquités orientales au Louvre. Les bronzes ourartéens*, Mémorial Atatürk. Paris: 13-25.
- AMIRAN, Ruth, 1966, "Two Luristan Fibulae and an Urartian Ladle from old Excavations in Palestine", *IrAnt* 6 [= Melanges Ghirshman I].
- ANDRÉ-Salvini, Béatrice e Mirjo Salvini, 1992, "Gli Annalidi Argišti I-Note e collazioni", *SMEA*30: 9-23 (Tav. I-IV).
- ARAKELJAN, Babken N., 1971, "Aicuni risultati della ricerca archeologica ad Armavir", *SMEA*14: 41-55.
- ARUTJUNJAN, Nikolaj Vasilievič, 1959, "Novaja klinopisnaja tabletka iz ras-kopok Karmir-blura", *Festschrift Johannes Friedrich*. Heidelberg: 35-51.
- 1960, "K interpretacii nadpisi na glinjanjoj bulle Karmir-blura", *IFZ* 1 (8): 223-229.
 - 1964: *Zemledelie i skotovodstvo Urartu*. Jerewan.
 - 1966, *Novye klinoobraznye nadpisi iz Karmir-blura*. Jerewan.
 - 1970, *Biainili (Urartu)*. Jerewan.
 - 1974, "Problèmes concernant la dernière période de l'histoire d'Urartu", *ActAnt*, 22, 1-4: 415-428.
 - 1982, "La nouvelle inscription ourartéenne", *Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien*. (hrsg. von H. Klengel), *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients* 15, Berlin: 89-93.
 - 1985, *Toponimika Urartu (Churriti i Urarty 1)*. Jerevan.
 - 1988, "Novye dannye v urartskich pis'mach iz Bastama", *DrVos* 5: 85-92.

- ARUTJUNJAN, Nikolaj V. / Konstantin L. Oganesjan, 1970, "Novye urartskie nadpisi iz Erebuni", *VDI* 1970/3:107-112.
- ASTOUR, Michael C., 1979, "The Arena of Tiglath-Pileser III's Campaign Against, Sarduri II, (743 B.C.)", *Assur* 2: 69-88.
- AZARPAY, Guitty, 1964-65, "Two Urartian Boot-Shaped Vessels", *AA* 27: 61-71.
- 1968, *Urartian Art and Artifacts, a Chronological Study*. Berkeley-Los Angeles.
- BACHMANN, Walter, 1913, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*. Leipzig.
- BACIEVA, S. M., 1953, "Bor'ba mežu Assiriej i Urartu za Siriju", *VDI* 1953/2: 17-36.
- BALKAN, Kemal, 1960, "Ein urartäischer Tempel auf Aznavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften", *Anatolia* 5: 99-158 (Taf. XXXI-XXXIV).
- BÂNATEANU, Vlad, 1961, "Beiträge zum Studium der urartischen Ortsnamen in der armenischen Toponymie", *Handes Amsorya*. Wien, 1961, 10-12, Sp. 1051-1078.
- 1962, "Problema lexicului urartic din limba armeană", *Studii și cercetări lingvistice* 13. Bukarest: 254-274.
- BARNETT, Richard D., 1950, "The Excavations of the British Museum at Toprakkale, near Van", *Iraq* 12: 1-42.
- 1954, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale. Addenda", *Iraq* 16: 3-22.
- 1956, "Ancient Oriental Influences on Archaic Greece", S. S. Weinberg (ed.), *The Aegean and the Near East. Studies Presented to Hetty Goldman*. Locust, Valley, N.Y.: 212 ff.
- 1956, "The Treasury of Ziwiye", *Iraq* 18: 111-116.
- 1959, "Further Russian Excavations in Armenia", *Iraq* 21: 1-19.
- 1963, "The Urartian Cemetery at Igdyr", *AnSt* 13: 154-198.
- 1965, "An Urartian Mirror", *AnAr* 2: 51-54.
- 1972, "More Addenda from Toprak Kale", *AnSt* 22: 163-178.
- 1974, "The hieroglyphic writing of Urartu", *Fs. H. G. Güterbock*. Istanbul: 43-55.
- 1982, "Urartu", *The Cambridge Ancient History*, Second Edition, vol. III, Chapter 8: 314-371 (Bibliographic S. 930-948).

- 1986, "Sirens and Rephaim", J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridway, T. Stech (eds.), *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development*. Essays in Honor of M. J. Mellink. Madison.
- BARNETT, Richard D. / Nuri Gökçe, 1953, "The find of Urartian bronzes at Altintepe near Erzincan", *AnSt* 3: 121-129.
- BARNETT, Richard D. / W. Watson, "Russian Excavations in Armenia", *Iraq* 14: 132-147.
- BARSEGHIAN, L. A., 1967, "Ob urartskoj ieroglifičeskoj pis'mennosti", *VONA* 1967, 2: 85-89.
- 1968, "Armenian Writing before the Time of Mashtotz", V. P. Alekseev (e. a.), *Contributions to the Archaeology of Armenia*: 219-221.
- BAŞARAN, Sait, 1979, "Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı", *AnAr* 7: 79-88 (Lev. I-W).
- BELCK, Waldetnar, 1899, "Die Rusas-Stele von Topzawä (Sidikan)", *Zeitschrift für Ethnologische Verhandlungen*: 99-132.
- 1901, *Beitrage zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens*. Leipzig.
- 1904, *Die Kelischin-Stele und ihre chaldisch-assyrischen Keilinschriften* (Anatole. Zeitschrift für Orientforschung. Heft 1), Freienwalde a.O. und Leipzig.
- BELLİ, Oktay, 1976-77, "Van Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri", *AnAr* 4-5: 177-212.
- 1978, "Ürartu Sanatının Sosyo-ekonomik Açidan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", *AnAr* 6: 45-95.
- 1979a, "Urartular'da Totemcilik Sorunu", *AnAr* 7: 29-41.
- 1979b, "Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme", *AnAr* 7: 61-73.
- 1980a, "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi (Die Entdeckung der Stadt Alniunu und ihres Steinateliers)", *AnAr*, 8: 115-127.
- 1980b, "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı", *AnAr* 8: 237-246.
- 1983 a, "Urartu Kralı İşpuini'ye Ait Çivi Yazılı ve Resimli Tunç Eserler", *AnAr* 9: 325-256.
- 1983b, "Van'da (Tuşpa) Bulunan Urartu Krallarına Ait Çivi Yazılı Zırh Göğüslükleri", *AnAr* 9: 361-371.
- 1983c, "Oynar Yanaklıklılı Urartu At Gemleri", *AnAr* 9: 373-384.
- 1983d, "Nairi-Hubuškia Ülkesi Araştırmaları", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul 23-26 Mayıs 1983: 31-39, 221-225.

- 1984, "Van Ovasında Yeni Urartu Merkezleri", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İzmir, 16-20 Nisan 1984: 163-178.
- 1986, "Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in Hubuškia", *AnAr* 10: 271-299.
- 1989, "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri / Monumentale Felszeichen im Bereich Urärtaischer Festungsanlagen", *AnAr* 11: 65-105 (+ 16 Tafeln).
- 1992, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1991-1992", *Arkeoloji ve Sanat* 58: 3-32.
- 1993, "Der beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli", M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç (eds.), *Studies in Honor of Nimet Özgüç*. Ankara: 61-67.
- BELLİ, Oktay / Ali Mustafa Dinçol, 1980, "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları (Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der Burg von Nieder-Ziwistan)", *AnAr* 8: 167-182.
- 1992, "Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *Arkeoloji ve Sanat* 54/55 (Jahrgang 18): 13-30.
- BELLİ, Oktay / Hans-Jörg Kellner, 1986, "Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften", *AnAr* 10: 317-326.
- BENEDICT, Warren C., 1958, *Urartian Phonology and Morphology*. University of Michigan, Ph. D., Ann Arbor.
- 1960, "Urartians and Humans", *JAOS* 80: 100-104.
- 1961, "The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin", *JAOS* 81: 359-385.
- 1965, "Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan", *JCS* 19: 35-40.
- BERAN, Thomas, 1961, "Urartu", Hartmut Schmökel, *Kulturgeschichte des Alten Orient*. Stuttgart: 606 ff.
- 1966, "Die Inschrift Sardurs III bei İzoli", *IstMitt* 7: 133-145.
- BERGHE, Van den, bkz. Van den Berghe.
- BIAGOV, L. N., 1978, "Über die Natur des Gottes Haldi und der Göttin 'Arubani-Bagbartu'", *Oikumene* 2 (Budapest): 149-152.
- BİLGİÇ, Emin / Baki Ögün, 1964, "Excavations at Kef-Kalesi of Adilcevaz", *Anatolia (Anadolu)* 8: 93-124.
- 1965, "Second season excavation at Kef-Kalesi of Adilcevaz", *Anadolu (Anatolia)* 9: 11-28.

- BOEHMER, Reiner Michael, 1964, "Volkstum und Städte der Mannäer", *BagMit* 3: 11-24.
- 1965, "Zur Lage von Parsua im 9. Jahrhundert vor Christus", *BJV* 5: 187-198.
 - 1973, "Zur Lage von Musasir", *BagMitt* 6: 31-40.
 - 1979a, "Zur Stele von Topzawä", *BagMitt* 10: 51-52.
 - 1979b, "Eine neue Statue aus Mudjesir", *BagMitt* 10: 143-144.
- BOEHMER, Reiner Michael / Helmut Fenner, 1973, "Forschungen in und um Mudjesir (Irakisch-Kurdistan)" *ArchAnz* 1973, 4: 479-521.
- BOESSNECK, Joachim / Mostefa Kokabi, 1988, "Tierknochenfunde", şurada: W. Kleiss 1988, Kap. VIII: 175-262.
- BORGER, Rieke, 1956, "Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien", *AfO Beiheft* 9, Graz.
- 1964, *Einleitung in die assyrischen Königsinschriften*, Erster Teil. Das zweite Jahrtausend v. Chr. (Handbuch der Orientalistik). Leiden-Kd'ln.
- BORŽAK, Kšvan, 1978, "Vozniknovenie i otgoloski legendy o Serairamide", *Drevnij Vostok* 3: 212-217.
- BOTTA, Paul Emile / Eugene Flandin, 1849-50, *Monument de Nineve*. (5 Bande), Paris.
- BOYSAL, Yusuf, 1961, "Anzavur'da Defnecilerin Meydana Çıkardığı", *Belleten* 25: 199-212.
- BROWN, St. C., 1986, "Media and Secondary State Formation in the neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem", *JCS* 38: 187-217.
- BURNEY, Charles A., 1957, "Urtian Fortresses and Towns in the Van Region", *AnSt* 7: 35-53.
- 1966, "A First Season of Excavations at the Urtian Citadel of Kaya-lidere", *AnSt* 16: 55-112.
 - 1970, "Excavations at Haftavan tepe 1968", *Iran* 8: 157-171.
 - 1972a, "Excavations at Haftavan tepe 1969. Second Preliminary Report", *Iran* 10: 127-142.
 - 1972b, "Urtian Irrigation Works", *AnSt* 22: 179-186.
 - 1973, "Excavations at Haftavan tepe 1971. Third Preliminary Report", *Iran* 11: 153-172.

- 1974, "Report on the 1973 season of Excavations at Haftvan Tappeh", *Proceedings of the IIInd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran (29th October – 1st November 1973)*: 102 ff.
 - 1977, "The Economic Basis of Settled Communities in North-Western Iran", *BiblMes* 7 (Mountains and Lowlands). Mah'bu: 1-7.
- BURNEY, Charles A. / David Marshall Lang, 1971, *The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus*. Londra.
- BURNEY, Charles A. / G. R. J. Lawson, 1958, "Uratian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, near Birecik", *AnSt* 8: 211-218.
- 1960, "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AnSt* 10: 177-196.
- BURNOUF, Eugene, 1836, *Mémoire sur deux inscriptions cunéiformes trouvées près de Hemedan et qui font maintenant partie des papiers du Dr Schulz*. Paris.
- CALMEYER, Peter, 1974, "Zur Genese altiranischer Motive II. Der leere Wagen", *AMI* 7: 49-77.
- 1975a, "Barsombündel im 8. und 7. Jahrhundert v. Chr.", *Wandlungen. Studien zur antiken und neueren Kunst*. Waldsassen (Bayern): 11-15.
 - 1975b, "Zur Genese altiranischer Motive III. Felsgraber", *AMI* 8: 99-113.
 - 1976, "Ikonographie und Stile urartäischer Bildwerke", *şurada*: Hans-Jörg Kellner 1976: 45-52.
 - 1979a, "Zu den Eisen-Lanzenspitzen und der Lanze des Haldi", *şurada*: Kleiss 1979: 183-193.
 - 1979b, "Zum Tongefäß in Form eines Gazellenkopfes", *şurada*: Kleiss 1979: 195-202.
 - 1988, "Zu einem zislierten Bronzeheim des 8. Jahrhunderts", *AMI* 19: 79-86 (Taf. 15-20).
- CALMEYER, Peter / Ursula Seidl, 1983, "Eine frühurartäische Siegesdarstellung", *AnSt* 33: 103-114.
- CALMEYER-Seidl, Ursula 1986, "Zu einem Pferde-Pektorale des Išpuini", *AnAr* 10: 309-319.
- CHACIKJAN, Margareta, 1984, "Towards the Categories of Aspect and Version in Hurro-Urartian", *ZA* 74: 92-97.

- 1985, *Churritskij i urartskij jazyki* (Churrity i Urarty 2). Erevan.
- 1988, "O sootnošenii churritskich iurartskichdialektov, *DrVos* 5: 213-223.
- CHARLESWORTH, Martin F., 1980, "Three Urartian Tombs at Paiu in Turkey", *AMI* 13: 91-97.
- CHODZAS', Svetlana Ismajlovna, 1968, "Keramika Erebuni", *Soobsce-nija Gosudarstvennogo Muzeja Izobrazitel'nyh Iskusstv im. Puski-na*, 4: 134-163.
- 1971, "Schizzi preparatori per gli affreschi di Erebuni", *SMEA* 14: 61-64.
- 1973, "Novyj sjužet v iskusstve Urartu", *Iskusstvo* 2. 1973: 64-67.
- 1974, "Die bildenden Künste in Erebuni", *Internationale Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder*, Budapest 23.-25. April 1974, Zusammenfassung der Vorträge: 89-95.
- 1975, "Amulet boga Besa iz Erebuni", *DrVos* 1 (Festschrift M. A. Ko-rostovcev). Moskova: 154-156.
- 1977, "Assirijskaja pečiat' iz Erebuni", *Iskusstvo Vostoka i Antičnost'*. *Sbornik statej*. Moskova: 48-50.
- 1982, "Urärtäische Toilettenkästchen aus Erebunin", *şurada*: Klengel 1982: 95-97.
- 1982a, "Das Leben in der urartäischen Stadt Erebuni", *AfO*, Beiheft 19: 271-274 (4 Abb.).
- CHODZAS', Svetlana Ismajlovna / Nadežda Stepanova Truchtanova / Konstantin Levonovič Oganješjan, 1979, *Erebuni. Pamjatnik urarts-kogo zodečstva VIII-VI v. do n.e.*, Moskva.
- ÇİLINGİROĞLU, Altan, 1976-77, "The Eighth Campaign of Sargon", *AnAr* 4-5: 252-271.
- 1978, "Urartu Apadanasmin Kökeni", *AnAr* 6: 97-110.
- 1984, "The Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin", *AnSt* 34: 129-139.
- 1994, *Urartu Tarihi*. Bornova (İzmir).
- CİNER, R., 1965, "Altintepe (Urartu) İskeletlerine Ait Kalıntılann Tekti-ki", *Belleren* 114: 225-243.
- COZZOLI, Umberto, 1968, *I Cimmeri*. Roma.
- de FRANCOVICH, Geza, 1966, "Problems of Achaemenidian Architec-ture", *East and West* 16: 201-260.

- DELLER, Karlheinz. 1984, "Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II.", şurada: Pecorella-Salvini 1984: 97-122.
- DEL MONTE, Giuseppe / Johan Tischler, 1978, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte (RGTC 6)*. Wiesbaden,
- de MORGAN, Jean, 1896, *Mission scientifique en Perse IV*. Paris.
- DEMSKAJA, A. A. 1968, "Kladovye Erebuni", *Soobsćenija Gosudarstvennogo Muzeja Izobrazitel'nych Iskusstv im. Puškina*, 4: 176-182.
- DIAKONOFF, Igor M, 1951a, "Poslednye gody urartskogo gosudarstva po assiro-vavilonskim istočnikam", *VDI*, 1951/2: 29-39.
- 1951b, "Assiro-vavilonskie istočniki po istorii Urartu", *VDI* 1951/2: 257-356; 3: 207-252; 4: 283 ff.
 - 1956, *Istorija Midii*. Moskova-Leningrad.
 - 1963, *Urartskie pis'ma i dokumenty*. Moskova-Leningrad.
 - 1968, *Predistorija armjanskogo naroda*. Jerewan.
 - 1971, *Hurrisch und Urärtisch*. München.
 - 1978a, "Churrito-urartskij i vostoč'no-kavkazskie jazyki", *DrVos* 3: 25-38.
 - 1978b, "Zameč'anija k urartskim ieroglifičeskim nadpisjam iz Altintepe", *DrVos* 3: 150-152.
 - 1983, "K voprosu o simvole Chaldi", *DrVos* 4: 190-194.
 - 1984a, *The Pre-History of the Armenian People*. (čev. Diakonoff 1968) New York.
 - 1984b, "Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian", *JAOS* 105: 597-603.
 - 1988, "O nekotorych napravlenijach v urartskom jazykoznanii i novyx urartskix tekstach", *DrVos* 5: 133-180.
 - 1989, "On some new trends in Urartian philology and some new Urartian texts", *AMI* 22: 77-102.
 - 1991, "Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448) - Lights on the Social History of Urartu", *AMI* 24: 13-21.
- DIAKONOFF, Igor M. / N. B. Jankowska, 1990, "An Elamite Gilgamesh Text from Argigehinele, Urartu (Armavir-blur, 8th century B.C.)", *ZA* 80: 102-123.
- DIAKONOFF, Igor M. / Salmas M. Kashkai, 1981, "Geographical Names According to Urartian Texts", *RGTC* 9.
- DIAKONOFF, Igor M. / Inna N. Medvedskaja, 1987, "The Kingdom of

- Urartu" (Besprechungsartikel zu Haas, Volkert [1986], *BiOr* 44, N 3/4: 386-394).
- DIAKONOFF, Igor M. / S. A. Starostin, 1986, *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*. München.
- DİNÇOL, Ali M., 1976, "Die neuen urartäischen Inschriften aus Korzüt", *IstMitt* 26: 19-30.
- DİNÇOL, Ali M. / Belkis Dinçol, 1992, "Die Urartäische Inschrift aus Kanak (Kars)", *Festschrift Sedat Alp*. Ankara: 110-117 (mit 5 Abb.).
- DİNÇOL, Ali M. / Ersin Kavaklı, 1978a, "Die neuen Inschriften aus der Umgebung von Van", *Jahrbuch für kleinasiatische Forschungen*, Beiheft 1. Istanbul.
- 1978b, "Neuere urartäische Inschriften aus dem Dorfe Karahan", *AnAr* 6: 19-32.
- DONBAZ, Veysel, 1990, "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş", *Museums, Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project* 8: 5-24.
- DREWS, Robert, 1976, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *Journal of Hellenic Studies* 96: 18-31.
- DYSON, Robert H., 1965, "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu", *JNES* 24: 193-217.
- 1968, Hasanlu et les vallées de Solduz et Ushnu. Douze années d'exploration, *Archéologie Vivante* 1, n 1, sept.-nov. 1968, 83-102.
- 1974, "Hasanlu, 1974", *Proceedings of the Illrd ...Symposium*. Teheran: 179 ff.
- 1989, "Rediscovering Hasanlu", *Expedition* 31, Nos 2-3: 3-11.
- DYSON, Robert H. / Oscar W. Muscarella, 1989, "Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV", *Iran* 27: 1-27.
- EDMONDS, C. J., 1966, "Some Ancient Monuments on the Iraqi-Persian Boundary", *Iraq* 28: 159-163.
- EICHLER, Seyyare, 1984, *Goiter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*. Berlin.
- EL'NICKIJ, L. A., 1949, "Kimmerijcy i kimmerijskaja kultura", *VDI* 1949/3: 14-26.
- EMRE, Kutlu, 1969, "The Urartian Pottery from Altintepe", *Belleten* 131: 279-301.
- ERZEN, Afif, 1962, "Untersuchungen in der urartäischen Stadt Toprakale bei Van in den Jahren 1959-61", *ArchAnz* 1962: 383-414.
- 1973, "Giyimli (Hirkanis)", *AnSt* 23: 37-39.

- 1976-77, "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", *AnAr* IV-V: 1-25 (Lev. I-XVI).
- 1978, *Çavuştepe* I. Ankara.
- 1988, *Çavuştepe* I. *Urtian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Ages*. (çev. Erzen 1978), Ankara.
- ESAJAN, S. / A. Kalandarjan 1976, "Pozdneurartskoe pogrebenie ošakanskogomogil'nika, *IFŽ* 1976/3: 268-275.
- ESAJAN, S. / A. N. Bjagov / S. G. Amakjan / A. G. Kanecjan, 1991, *Bi-ajskaja grobnica v Erevane*. Jerewan.
- FORBES, Thomas B., 1983, *Urtian Architecture*. Oxford.
- FORBİGER, Albert, 1843, *Handbuch der alten Geographie*, aus den Quellen bearbeitet. Zweiter Band, *Politische Geographie der Alten Asia, Africa*. Leipzig.
- FOSSEY, Charles 1904, *Manuel d'Assyriologie, tome premier*. Paris.
- FRANKEL, O., 1979, *The Ancient Kingdom of Urartu*. Londra.
- FREYDANK, Helmut, 1976, "Novye dannye ob otnosenijach sredncassirjskogo carstva s severnymi i severo-zapadnymi stranami", *DrVos*2: 86-88.
- FRIEDRICH, Johannes, 1931, "Beiträge zu Grammatik und Lexikon des Chaldischen", *Caucasica* 7: 53-86; 8: 114-150.
- 1932, "Chaldische (Urtäische) Texte", *Kleinasiatische Sprachdenkmaler*. Berlin: 40-49.
- 1933, "Einführung ins Urtäische", *MVAeG* 37/3.
- 1936, "Chalder oder Urtäer?", *ZDMG* 90: 60-92.
- 1940, "Aus verschiedenen Keilschriftsprachen. 2. Die Namen des urartäischen Sonnen- und Mondgottes", *Orientalia* 9: 211-218.
- 1955, "Neue urartäische Inschriften", *ZDMG* 105, 1: 53-73.
- 1969, "Urtäisch", *Handbuch der Orientalistik, Altkleinasiatische Sprachen*: 31-53.
- GARBRECHT, Günter, 1980, "The Water Supply System at Tuija (Urartu)", *World Archaeology* 11/3 (February 1980): 306-312.
- 1987, "Die Talsperren der Urtäern", *Historische Talsperren*. Stuttgart: 139-145.

- 1988, "Water management for irrigation in Antiquity (Urartu 850 to 600 B.C.)", *Irrigation and Drainage Systems* 2: 185-198.
 - 1991, "Das Alter der Talsperre 'Faruk Bendi' in Ost-Anatolien", *Historische Talsperren*. Band 2, Stuttgart: 277-294.
- GHIRSHMAN, Roman, 1962, "La civilisation achéménide et l'Urartu, *Trudy XXV meždunarodnogo kongressa vostokovedov*. Moskova 1960, 1: 312-314.
- 1963a, *Perse: Protoiraniens, Mèdès, Achéménides*. Paris.
 - 1963b, "Resümee und Rez. von Boris B. Piotrovskij, Vanskoe carstvo (Urartu)", *IrAnt* 3. Moskova 1959: 60-82.
 - 1964, "Invasion des nomades sur le Plateau Iranien aux premiers siècles avant J.-C.", *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C. Studies in Iranian and Anatolian Archaeology*. (M. L. Mellink ed.), Istanbul: 3-8.
 - 1964-65, "Deux oeillères en bronze des rois d'Urartu", *AA* 27: 49-60.
 - 1966, "Deux bronzes des rois d'Urartu", *AA* 28: 219-220.
- GLASSNER, Jean-Jacques, 1993, *Chroniques mésopotamiennes*. Paris.
- GODARD, André, 1950, *Le trésor de Ziwiyé (Kurdistan)*. Haarlem.
- GOTZE, Albrecht, 1930, "Zur Kelischin-Stele", *ZA* 5: 99-128.
- 1935, "Some Notes on the Corpus Inscriptionum Chaldicarum", *JAOS* 55: 294-302.
 - 1936a, "Indefinite and Negation, Prohibitive and Imperative in the Urartean Language", *RHA* 3 (fasc. 22): 179-198.
 - 1936b, "On Some Urartean Verbal Forms", *RHA* 3 (fasc. 24): 266-282.
 - 1957, *Kleinasien*. (2. Aufl.), München.
- GOLDMAN, Bernard, 1965, "Persian Fire Temples or Tombs", *JNES* 24: 305-308.
- GRAYSON, A. Kirk, 1972, *Assyrian Royal Inscriptions*, Vol. I. From the Beginning to Ashurresha-ishi I. Wiesbaden.
- 1975, *Assyrian and Babylonian Chronicles*. Locust Valley-New York.
 - 1976, *Assyrian Royal Inscriptions*, Vol. II. From Tiglath-pileser I to Ashurnasirapli II. Wiesbaden.
 - 1980, "The Chronology of the Reign of Ashurbanipal", *ZA* 70: 228-245.

- 1987, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods Vol. I). Toronto.
 - 1991, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. 1114-859 B.C.)*. (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods Vol. II). Toronto.
- GROPP, Gerd, 1981, "Ein Pferdegeschirr und Streitwagen aus Urartu", *IrAnt* 16: 95-123.
- 1991, "Urarte Miszellen", *AMI* 22, 1989, (ersch. 1991): 103-124.
- GUNTER, Ann, 1982, "Representation of Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs", *Iran* 20: 103-112 (Pl. I-VIII).
- GUTERBOCK, Hans Gustav, 1963, "Urartian Inscriptions in the Museum of Van", *JNES* 22: 268-272.
- GUYARD, Stanislav, 1883, "Inscriptions de Van. Les estampages de M. Deyrolle", *Journal Asiatique*, 8c série, tome premier: 517-523.
- HAAS, Völkert, 1986, "Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.", *Xenia* 17, Konstanz. Mit Beiträgen von V. Haas, M. Salvini, K. Kessler, M. Wäfler, G. Wilhelm, S. Eichler.
- HAERINCK, E. und B. J. Overlaet, 1984, "Zur Funktion einiger urartäischer Bronzegegenstände", *JrAnt* 19: 54-70 10 Taf.
- HAMILTON, R. W., 1965, "The Decorated Bronze Strip from Gushchin", *AnSt* 15: 41-51.
- HANCAR, Franz, 1966, "Das urartäische Lebensbaummotiv. Eine neue Bedeutungstradition?", *IrAnt* 6: 92-108.
- HANFMANN, George M. A., 1959, "Four Urartian Bull's Heads", *AnSt* 6: 205-213.
- HARUTJUNJAN, bkz. Arutjunjan.
- HAWKINS, David, 1974, "Assyrians and Hittites", *Iraq* 36: 67-83.
- 1982, "The Neo-Hittite states in Syria and Anatolia", *The Cambridge Ancient History*. Vol. III, Part 1, Cambridge: 372-441.
- HERRMANN, Hans-Volkmar, 1966, "Urartu und Griechenland", *JDAI* 81: 79-141.
- HINZ, Walther, 1974, "Die Behistan-Inschrift des Darius", *AMI* 7: 121-134 (Taf. 29-30).

- HOFFMANN, Georg, 1880, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Martyrer*. Leipzig.
- HOFFANN, Herbert, 1960, "King Rusa's Candelabrum", *Illustrated London News*, 19 Nov. 1960: 896-897.
- 1971, "An Urartian Decorated Bronze Strip from Diyarbakir", *Studies Presented to George M. A. Hanfmann*. Mainz: 69-76.
- HOFFMANN, Herbert / Johannes Friedrich, 1961, "Der urarte Kandelaber in Hamburg und seine Keilinschrift", *ZDMG* 111 (NF 36): 283-287.
- HOPF, Maria / Ulrich Willerding, 1988, "Pflanzenreste", *şurada*: Kleiss 1988a: 263-318.
- HOROWITZ, Wayne, 1988, "The Babylonian Map of the World", *Iraq* 50: 147-165.
- HOVHANNISJAN, Konstantin L., 1955, *Karmir-blur IV. Architektura Teişebaini*. Jerevan.
- 1958, "Urartskoe poselenie v seie Aragac, Izvestija Akademii Nauk Armjanskoj", *SSR*, 4/1958: 77-92.
 - 1961, *Arinberd I. Architektura Erebuni*. Jerevan.
 - 1966, "Assirourartskoe srazenie na gore Uauš (714 do n.e.)", *IFZ* 1966/3: 107-118.
 - 1971, "Frammenti di affreschi parictali da Erebuni (Arin-bcrd)", *SME-A* 14: 65-70.
 - 1973a, *Erebooni*. Jerevan.
 - 1973b, *Rospisi Erebuni*. Jerevan.
 - 1980, *Krepost' Erebuni* (782 g. do n. e.). Jerewan.
- HROUDA, Barthel, 1971, *Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien* (Handbuch der Archäologie). München.
- HUFF, Dietrich, 1968, "Das Felsgrab von Eski Dogubayazit", *IstMitt* 18: 58-86.
- HUGHES, M. J. / J. E. Curtis / E. T. Hall, 1981, "Analyses of some Urartian Bronzes", *AnSt* 31: 141-145.
- HULIN, Peter, 1958, "Urartian Stones in the Van Museum", *AnSt* 8: 235-244.
- 1959, "New Urartian Inscriptions from Adilcevaz", *AnSt* 9: 189-207.
 - 1960, "New Urartian Inscribed Stones at Anza", *AnSt* 10: 205-207.
- IKEDA, Yutaka 1979, "Royal Cities and Fortified Cities", *Iraq* 41: 75-87.

- IŞIK, Cengiz, 1985, "Untersuchungen zu einem urartäischen Gottertypus", *AMI* 18: 75-86 (Taf. 30-33).
- 1986, "Neue Beobachtungen zur Darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rollstempelsiegeln", *JDAI* 101: 1-22.
 - 1987, "Habibuşağı nekropolu/Die Nekropole von Habibuşağı", *Belleten* 51: 549-580.
- IŞIK, Fahri, 1987a, "Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler", *AnSt* 37: 163-178.
- 1987b, "Şirinlikale, eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten* 51: 497-533.
- KAFADARJAN, Korjun, 1967, "Novye dannye po architekture Urartu (Po materialam Argistihinili)", *SA* 1967/4: 237-247.
- KANTOR, Helene, 1960, "A fragment of a gold applique from Ziwiye and some remarks on the artistic traditions of Armenia and Iran during the early first millennium B.C.", *JNES* 19: 1 ff.
- KARAGEZJAN, O. O. 1976, "Lokalizacija urartskogo carskogo goroda Arzaşku", *VONA* 1976/5: 67-97.
- KASHKAY, Salmas M., 1974, "General outlines of the material culture of the Nakhichevan zone and of Iranian Azerbaijan", *ActAnt* 22: 349-351.
- KASHKAJ, Salinas, 1976, "O gorodach-krepostjach na territorii Manny", *DrVos* 2: 89-97.
- KELLNER, Hans-Jörg 1974, "Ein neuer Medaillon-Typus aus Urartu", *Situla* 14/15: 45-51.
- 1975-76, "Ein datierter Silberfund aus Urartu", *Anadolu* 19, 1975-76 (ersch. 1980): 57-63.
- KELLNER, Hans-Jörg (Hrsg.), 1976, *Urartu. Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*. Katalog der Ausstellung München 8. Sept.-5. Dez. 1976- Ausstellungskataloge der Prahistorischen Staatssammlung München 2: 45-52.
- 1977, "Pectorale aus Urartu", *Belleten* 41: 481 ff.
 - 1980, "Ein neues Goldmedaillon aus Urartu", *AMI* 13: 83-89.
 - 1981, "Gedanken zu den bronzenen Blechvotiven in Urartu", *AMI* 14: 79-95.
 - 1982, "Bemerkungen zu den Helmen in Urartu", *AnAr* 8, 1980 [ersch. 1982]: 205-216 (16 Taf.).

- 1985, "Kopfschmuck oder Brustschmuck? Bemerkungen zu neuen Funden aus Urartu, *Pro Arte Antiqua*", *Fs. für Hedwig Kenner*, Band 2, Wien: 226-229 (Taf. 13-16).
 - 1986, "Votives from Urartu", *IX Türk Tarih Kongresi*. Ankara: 311-315 (Taf. 119-122)
- KELLNER, Hans-Jörg, 1987, *Datierungsfragen zu Urartu, Skythika* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Abh. NF 98), München.
- 1989, "Ein bemerkenswertes Medaillon", *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. (ed. by K. Emre, B. Hrouda, M. Mellink, N. Özgüç), Ankara: 235 f. (Pl. 46).
 - 1990, "Gürtel in Urartu", *X. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: 153-161 (Taf. 121-124).
 - 1991, *Gürtelbleche aus Urartu*. Stuttgart.
- KENDALL, T., 1977, "Urtartian Art in Boston", *Boston Museum Bulletin* 75: 26-55.
- KENT, Roland G., 1953, *Old Persian*. New Haven.
- KESSLER, Karlheinz, 1969, "Geographische Notizen. I. Statthalter der Na'iri-Länder oder des Na'iri-Landes?", *ZA* 69: 217-218.
- 1980, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr.* Wiesbaden.
 - 1986, "Zu den Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien", *şurada*: V. Haas (yay.) 1986: 59-86.
- KLEIN, Jeffrey J., 1974, "Urtartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe", *AnSt* 24: 77-94.
- KLEISS, Wolfram 1963-64, "Zur Rekonstruktion des urartäischen Tempels", *Ist-Mitt* 13-14: 1-14.
- 1969-70, "Zur Ausbreitung Urtartus nach dem Osten", *IstMitt* 19/20: 125-136.
 - 1970, "Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969, Urtartäische bis vorachamenidische Plätze", *AMI* 3: 112-121.
 - 1972, "Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971, Urtartäische bis vorachamenidische Plätze", *AMI* 5: 144-172.
 - 1973 a, "Bericht... 1972, Urtartuzeitliche und urartäische bis vorachamenidische Plätze", *AMI* 6: 20-41.

- 1973b, "Planaufnahmen urartäischer Burgen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1972", *AMI* 6: 81-89.
- 1973c, "Ein urartäisches Gazellenkopf-Trinkgefäß aus Bastam", *AMI* 6: 91-93.
- 1974, "Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973", *AMI* 7: 79-114,
- 1975, "Planaufnahmen urartäischer Burgen und urartäische Neufunde in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1974", *AMI* 8: 51-70.
- 1976a, "Urartäische Architektur", *şurada*: H.-J. Kellner 1976: 28-44.
- 1976b, "Urartäische Plätze in Iran (Stand der Forschung Herbst 1975)", *AMI* 9: 19 ff.
- 1977a, "Urartäische Plätze in Iran; A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976)", *AMI* 10: 53-83.
- 1977b, "Alte Wege im West-Iran", *AMI* 10: 137-151.
- 1979a, *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, mit Beiträgen von P. Calmeyer, St. Kroll, M. Salvini, U. Seidl, Chr. Strauss, Berlin.
- 1979b, "Vermessene urartäische Plätze in Iran (West-Azerbaidjan) und Neufunde (Stand der Forschung 1978), A. Architektur", *AMI* 12: 183-223.
- 1981a, "Vorgeschichtliche, urartäische und mittelalterliche Burgen in Ost-azerbaidjan (Ein Nachtrag zu den Ergebnissen 1978)", *AMI* 14: 9-19.
- 1981b, *Eine urartäische Schnabelkanne aus Toprakkale (Van)*. ebd. 21-22.
- 1981c, Felszekken im Bereich urartäischer Anlagen, ebd. 23-25.
- 1982, "Darstellungen urartäischer Architektur", *AMI* 15: 53-77.
- 1983, "Großenvergleiche urartäischer Burgen und Siedlungen", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien*, Festschrift für Kurt Bittel. Mainz: 283-290.
- 1988a, *Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, mit Beiträgen von St. Kroll, P. Zimansky, M. Salvini, U. Seidl, J. Boessneck / M. Kokabi, M. Hopf / U. Willerding und, A. Selmeier. Berlin.
- 1988b, "Aspekte urartäischer Architektur", *IrAnt* 23: 181-215.

- 1989, "Zur Ausdehnung von Hubushkia nach Osten", *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of T. Özgüç*. Ankara: 258-262 (Taf. 47-48).
- KLEISS, Wolfram / Harald Hauptmann et alii, 1976, "Topographische Karte von Urartu. Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie", *AMI* Erg. 3. Berlin.
- KLEISS, Wolfram / Stephan Kroll, 1979, "Früharmenische Burgen in Nordwest-Azerbaidjan", *AMI* 12: 289-302.
- 1980, "Die Burg Libliuni (Seqindel), A. Architektur", *AMI* 13: 21-33.
- KLENGEL-Brandt, Evelyn, 1978, "Urartäische Denkmäler im Vorderasiatischen Museum, Berlin/DDR", *The Second International Symposium on Armenian Art, Erevan 1978*. Vol. I: 172-180.
- KONIG, Friedrich Wilhelm, 1953, "Die Götterwelt Armeniens zur Zeit der Chaldeer-Dynastie (9.-7. Jahrhundert v. Chr.)", *Archiv für Völkerkunde* 8: 142-171.
- 1954a, "Gesellschaftliche Verhältnisse Armeniens zur Zeit der Chaldeer-Dynastie (9.-7. Jahrhundert v. Chr.)", *Archiv für Völkerkunde* 9: 21-65.
- 1954b, "Ein Festkalendarium aus dem armenischen Alpenland im 9. bis 7. Jahrhundert v. Chr.", *Festschrift Julius Franz Schutz*. Graz-K51n: 59-68.
- 1955-57, "Handbuch der chaldäischen Inschriften", *AfO*, Beiheft 8. Graz (Abk. Hchl).
- KORFMANN, Manfred / Wolfgang Schiele, 1977, *Die Ausgrabungen von Kirsopp und Suva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Bergfelsen von Van (Tuspa) und in Kalecik*. Der Verlauf der Arbeiten an Hand von Briefen, Photographien und einem Plan. Zusammengestellt von M. K., Photographische Bearbeitung von W. S., Berytus 25 (ersch. 1978): 173-200.
- KRISTENSEN, Anne K. G., 1988, *Who were the Cimmerians, and where did they come from? Sargon II, the Cimmerians and Rusa I*. Copenhagen (The Royal Danish Academy of Sciences and Letters).
- KROLL, Stephan, 1975, "Eine Schüssel der *Triangle Ware* aus Azerbaidshan", *AMI* 8: 71-74.
- 1976a, "Keramik urartäischer Festungen in Iran", *AMI* Erg. 2. Berlin.
- 1976 b, "Urartäische Keramik", *şurada: Kellner* 1976: 62-63.
- 1976c, "Zur Vorgeschichte Transkaukasiens", *şurada: Kellner* 1976: 25-27.

- 1977, "Die Oberflächenfunde des Urartu-Surveys 1976", *AMI* 10: 83-118.
 - 1978, "Urartäische Plätze und Anlagen des 2. – 1. Jahrtausends v. Chr. In Iran, B. Die Oberflächenfunde", *AMI* 11: 60-71.
 - 1979a, "Zur Pferdehaltung in Urartu", *Akten des VII. Internationalen Kongresses für iranische Kunst und Archäologie*, München 7.-10. September 1976.
 - 1979b, "Vermessene urartäische Plätze in Iran (West-Azerbaidjan) und Neufunde (Stand der Forschung 1978), B. Die Oberflächenfunde", *AMI* 12: 224-243.
 - 1979c, "Grabungsbericht", *şurada*: Kleiss 1979a: 99-114.
 - 1979d, "Die Kleinfunde", *şurada*: Kleiss 1979a: 151-182.
 - 1979e, "Die urartäische Keramik aus Bastam", *şurada*: Kleiss 1979a: 203-220.
 - 1979f, "Gefäßmarken in urartäischer Hieroglyphenschrift und Keilschrift aus Bastam", *şurada*: Kleiss 1979a: 221-228.
 - 1979g, Meder in Bastam, *şurada*: Kleiss 1979a: 229-234.
 - 1980, "Die Burgen von Libliuni (Seqindel), B. Die Oberflächenfunde", *AMI* 13: 33-61.
 - 1984a, "Urartus Untergang in anderer Sicht", *IstMitt* 34: 151-170.
 - 1984b, "Archäologische Fundplätze in Iranisch-Ost-Azerbaidjan", *AMI* 17: 13-133.
 - 1988a, "Grabungsbericht", *şurada*: Kleiss 1988: 75-106.
 - 1988b, "Die Kleinfunde", *şurada*: Kleiss 1988: 155-164.
 - 1988c, "Die Keramik", *şurada*: Kleiss 1988: 165-174.
- KUFTİN, B. A., 1943, *Urartskij "kolumbarij" u podogvy Ararata i Kuro-Araskij eneolit*. Tbilisi (bkz. Barnett 1963).
- KYRIELEIS, Herrmann 1966, *Zum altorientalischen Kesselschmuck*, Marburger Winckelmann-Programm 1966: 1-25 (9 Tafeln).
- 1965, "Urartäische Elfenbeinreliefs aus Nimrud", *Berliner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte*: 5: 199 ff.
 - 1977, "Stierprotomen – orientalisches oder griechisch?", *Athenische Mitteilungen* 92: 71-89 (Taf. 29-39).
- LAKE, Kirsopp / Silva Lake 1939, "The Citadel of Van (Van Kalesi), Asia", *The Magazine of the Orient* 39. New York: 74-80.

- LAESSOE, Jorgen, 1951, "The Irrigation System at Ulhu, 8th Century B.C.", *JCS* 5: 21-32.
- LAMBERT, Wilfried G., 1961, "The Sultantepe Tablets (continued). VIII. Shalmaneser in Ararat", *AnSt* 9: 143-158.
- LANFRANCHI, Giovanni B., 1983, "Some new texts about a revolt against the Urartian king Rusa I", *OrAnt* 22: 123-135.
- 1990, *I Cimmeri. Emergenza delle élites militari iraniche nel Vicino Oriente (VIII-VII sec. a. C.)*. Padova.
- LANFRANCHI, Giovanni B. / Simo Parpola, 1990, *The Correspondence of Sargon II*, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces (SAA, Vol. V). Helsinki.
- LANG, David Marshall, 1970, *Armenia, Cradle of Civilisation*. Londra.
- LANGLOIS, Victor, 1887, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*. Paris.
- LAROCHE, Emmanuel, 1971, "Les hieroglyphes d'Altintepe", *Anadolu* 15. Ankara 1973: 55-61.
- LAYARD, Henry, 1853a, *Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon with travels in Armenia, Kurdistan and the desert*. Londra.
- 1853b, *The Monuments of Niniveh*. vol. II, Londra.
 - 1867, *Niniveh and Babylon. A Narrative of a Second Expedition to As-syria During the Years 1849, 1850 and 1851*. Londra.
- LEHMANN-Haupt, Carl Friedrich, 1907, *Materialien zur alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*. Berlin.
- 1910-1931, *Armenien einst und jetzt*. Berlin-Leipzig (Bd. 1, 1910; Bd. II/1, 1926; Bd. II/2, 1931).
 - 1917, "Musasir und der achte Feldzug Sargons II. (714 v. Chr.)", *MVA-eG* 21: 119-151.
 - 1920, "Das urart-chaldische Herrscherhaus", *ZA* 33: 27-51.
 - 1921, "Kimmerier", *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 21. Halbband, Sp. 397-434, Stuttgart.
 - 1928-35, *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*. Berlin-Leipzig.
 - 1929, "Der vorarmenisch-chaldische Bronze-Kandelaber des Hamburgischen Museums für Kunst und Gewerbe", *Kulturgeschichtliche Stu-*

- dien und Skizzen aus Vergangenheit und Gegenwart. Fs. zur Vierjahrhundertfeier des Johanneum zu Hamburg 1529-1929: 212-237.
- LEICHTY, Erie, 1991, "Esarhaddon's, Letter to the Gods", *Scripta Hierosolymitana* 33 (Fs. H. Tadmor): 52-57.
- LEVINE, Louis D., 1969, *Contributions to the historical geography of the Zagros in the neo-assyrian Period*. University of Pennsylvania, Ph. D.
- 1974, *Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros*, Royal Ontario Museum and the British Institute of Persian Studies. Toronto and Londra.
 - 1977a, "Sargon's Eighth Campaign" *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (BiblMes 7). ed. by L. D. Levine and T. Cuyler Young, Malibu.
 - 1977b, "East-West Trade in the Late Iron Age: A View from the Zagros", *Le plateau iranien et l'Asie centrale des origines à la conquête islamique*. Leurs relations à la lumière des documents archéologiques, Paris 22-24 mars 1976. Paris: 171-186.
- LEWY, Julius, 1926, "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. VI: 347-349.
- LIE, Arthur Gotfred, 1929, *The Inscriptions of Sargon II King of Assyria*, Part I. The Annals. Paris.
- LIEBIG, Michael, 1991, "Zur Lage einiger im Bericht über den 8. Feldzug Sargons II. von Assyrien genannter Gebiete", *ZA* 81: 31-36.
- LIGABUE, Giancarlo / Sandro Salvador, 1977, "Oriental Bronzes in Private Collections in Venice", *Rivista di Archeologia* 1 1-2. Roma: 7-15 18 Abb.).
- LIPPERT, A. 1979, "Die österreichischen Ausgrabungen am Kordlar-Tepe in Persisch-Westazerbaidjan 1971-1978", *AMI* 12: 103-137.
- LOON, van bkz. van Loon.
- LUCKENBILL, Daniel David, 1926-1927, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. Vol. I 1926, Vol. II 1927, Chicago.
- LYNCH, H. F. B., 1901, *Armenia. Travels and Studies*. London (zwei Bände).
- MAASS, Michael, 1978/80, "Bin Stierkopf aus Bronze", *Anadolu XXI* (Festschrift E. Akurgal). ersch. 1987: 203-211.
- 1987, "Helme, Zubehör von Wagen und Pferdegeschirr aus Urartu", *AMI*: 20.
- MANCEVIC, A. P. 1958, "Golovka byka iz kurgana VI v. do n. e. na r. Kalitve", *SA* 1958/2: 196 ff.

- MARR, Nikolaj / I. Orbeli, 1922, *Archeologičeskaja ekspedicija 1916 goda v Van. Raskopki dvuch nis na Vanskoj Skale i nadpisi Sardura vtorogo iz raskopok zapadnoj nisi*. Petersburg.
- MARTIROSIAN, Arutjun Artasjesovič, 1961, *Gorod Teisebaini po raskopkam 1947-1958*. Jerewan.
- 1972, "K social'no-ekonomičeskoj strukture goroda Argištinili", *SA* 1972/3: 38-55.
 - 1973, "Drevneuratskaja metallurģičeskaja masterskaja v gorode Argištinili", *IFŽ* 1973/1: 133-168.
 - 1974, *Argištinili*. Jerewan.
- MARTIROSIAN, Arutjun Artasjesovič, et alii, 1975, "Vodočranilišče Argištinili i nekotorye voprosy uratskogo gidrostroitel'stva", *VO-NA* 1975, N10: 51-66.
- MAXWELL-Hyslop, K. R., 1956, "Uratian Bronzes in Etruscan Tombs", *Iraq* 18: 150-167.
- MAYER, Walter, 1978, "Gedanken zum Einsatz von Streitwagen und Reitern in neuassyrischer Zeit", *UF* 10: 175-186.
- 1979, "Die Finanzierung einer Kampagne (TCL 3: 346-410)", *UF* 11: 571-595.
 - 1980, "Sargons Feldzug gegen Urartu - 714 v. Chr.: Eine militar-historische Würdigung", *MDOG* 112: 13-33.
 - 1983, "Sargons Feldzug gegen Urartu - 714 v. Chr. Text und Übersetzung", *MDOG* 115: 65-132.
- MEDVEDSKAYA, Inna, 1988, "Who destroyed Hasanlu IV?", *Iran* 26: 1-15.
- 1989(?), "K voprosu o vlijanii Assirii na kul'ture Urartu", *DrVos* 6 ...
 - 1989a, "K utočneniju maršruta pochoda Sargona v 714 g. do n.e.," *VDI* 1989/2: 100-117.
 - 1989b, "The End of Uratian Presence in the Region of Lake Urmia", *Archaeologia Iranica et Orientalis, Miscellanea in honorem Louis Vanden Berghc.* edenda curaverunt L. De Meyer, E. Haerinck, Gent: 439-454.
 - 1991, "Once more on the destruction of Hasanlu IV: Problems of Dating", *IrAnt* 26: 149-162.
- MEISSNER, Bruno, 1922, "Die Eroberung der Stadt Ulū auf Sargons achtem Feldzug", *ZA* 34: 113-122.
- MELIKISVILI, Georg A., 1948, "Musasir i vopros o drevnejšem očage uratskichpiemen", *VDI* 1948/2: 38-48.

- 1949, "Nekotorye voprosy istorii manejskogo carstva", *VDI* 1949/1: 57-72.
 - 1951a, "Urtartovedceskie zametki", *VDI* 1951/3: 174-181.
 - 1951b, "Nekotorye voprosy social'no-ekonomičeskoj istorii Nairi-Urtartu", *VDI* 1951, 4: 22-40.
 - 1954, *Nairi-Urtartu* (Drevnevostočnye materialy po istorii narodov Zakavkaz'ja I). Tbilisi.
 - 1960, *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskva (Abk. UKN).
 - 1962, "La population des régions septentrionales de Nairi-Urtartu et son rôle dans l'histoire de l'Ancien Orient, Trudy XXV meždunarodnogo kongressa vostokovedov, Moskva 1960", *Tom 1*. Moskva: 298-306.
 - 1963, "Assirija i strany Nairi na rubeže XII-XI vv.", *VDI* 1963/2: 114-129.
 - 1965, "Die Gotterpaartrias an der Spitze des urartäischen Pantheons", *Orientalia* 34: 441-445.
 - 1968, *The Ethnogenesis of the Ancient Population of the Transcaucasia and Asia Minor*, VIII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Tokio, September 1968. Moskva 1968.
 - 1971a, *Die urartäische Sprache*. (Aus dem Russischen übersetzt von Karl Sdrembek). Mit einem Anhang von Mirjo Salvini. Herausgegeben von A. Kammenhuber und M. Salvini, Roma.
 - 1971b, "Urartskie klinoobraznye nadpisi II. Otkritija i publikacii 1954-1970 gg.", *VDI* 1971/3: 229-255; 4: 267-293 (Abk. UKN II).
 - 1975, "Nekotorye aspekty voprosa o social'no-ekonomičeskom stroe drevnich bližnevostočnych obščestv", *VDI* 1975/2: 18-45.
- MELLAART, James, 1978, *The Archaeology of Turkey*. Londra-Sydney-Toronto 1978.
- MELLINK, M. J., 1966, "The Hasanlu Bowl in Anatolian Perspective", *IrAnt* 6: 72-87.
- MERHAV, Rivka (Ed.), 1991, *Urtartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C. E.*, Jerusalem (Katalog der Ausstellung, mit Beiträgen von O. Belli, P. Calmeyer, H.- J. Keilner, K. Kohlmeyer, R. Merhav, A. Ruder, M. Salvini, U. Seidl, R. B. Wartke, G. Zahlhaas).
- MERHAV, Rivka and Arie Ruder, 1991, "The Construction and Production of a Monumental Bronze Candelabrum of King Menua of Urtartu", A. Çilingiroğlu-D. French (ed.), *Anatolian Iron Ages, Orbow Monographs* 13. 1991: 75-96.

- MEŠCANINOV, I. I., 1932, *Ciklopiceskie sooruzenija Zakavkaz'ja*, Izvestija Gosudarstvennoj Akademii istorii material'noj kul'tury, XIII, 4-7, Moskva.
- 1958, *Grammatičeskij stroj urartskogo jazyka*. Čast' pervaja: Imennye časti reči, Moskova-Leningrad.
 - 1962, *Grammatičeskij stroj urartskogo jazyka*. Čast' vtoraja: Struktura glagola. Moskova-Leningrad.
- METDEPENNINGHEN, Catheline, 1989, "The Urtian Belts: A Reconstruction and the Evidence about some Urtian Belt-Workshops", *Archaeologia Iranica et Orientalis, Miscellanea in honorem Louis Vanden Berghe*. edenda curaverunt L. De Meyer et E. Haerinck, Gent: 421-437.
- MEYER, Gerhard Rudolf, 1955, "Ein neuentdeckter urartäischer Brustschmuck", *Das Altertum* 1: 205 ff.
- 1957, "Die sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir(e)puni", *Wissenschaftliche Annalen* VI/2: 834-851.
 - 1967, "Zur Bronzestatuette VA 774 aus Toprakkale", *FuB* 8: 7-11.
 - 1968, "Bemerkungen zu einigen urartäischen Bronzen aus Toprak-kale", *Festschrift Werner Caskel*. Leiden: 212-223.
- MEŽLUMJAN, S. K. / A. A. Martirosjan, 1972, "Einige archaologische Angaben über die urartäische Medizin", *IFZ* 1972/1: 235-252.
- MICHEL, Ernst, *Die Assur-Texte Salmanassars III. (858-824)*. Die Welt des Orients 1, 1-2 1947 bis IV 1967-68, in 11 Fortsetzungen. Nach Textnummernzitiert.
- MİK'AJELJAN, G. H., 1968, *Sevani avazani kiklopjan amrots'ner = Ciklopiceskie kreposti sevanskogo bassejna*. Erevan.
- MITCHELL, T. C., 1983, "An Urtian Lead Figurine from Toprak-Kale", *AnSt* 33: 157-162.
- MOSES von Chorene, 1869, *Des Moses von Chorene Geschichte Groß-Armeniens*. Aus dem Armenischen übersetzt von Dr. M. Lauer, Regensburg.
- MUSCARELLA, Oscar White, 1962, "The Oriental Origin of Siren Cauldron Attachments", *Hesperia* 31: 317-329.
- 1965, "A Fibula from Hasanlu", *AJA* 69: 233-240.
 - 1968, "Winged Bull Cauldron Attachments from Iran", *MMJ* 1968/1: 7-18.

- 1971a, "Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran", *Expedition* 13 (3-4: Spring-Summer 1971): 44-49.
 - 1971b, "Hasanlu in the Ninth Century B.C. and its Relations with other Cultural Centers of the Near East", *AJA* 75: 263-266.
 - 1974, "The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran", *MMJ* 1974/9: 35-90.
 - 1977, "'Ziwiye' and Ziwiye: the Forgery of a Provenience", *JFA* 4: 197-219.
 - 1978, "Urartian Bells and Samos", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University* 10: 61-72.
 - 1980, *The Catalogue of Ivories from Hasanlu, Iran*. Philadelphia.
 - 1986, "The Location of Ulû and Uîše in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B.C.", *JFA* 13: 465-475.
 - 1988a, "The Background to the Luristan Bronzes", J. Curtis (Ed.), *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.* Londra-New-York: 33-44.
 - 1988b, "The Background to the Phrygian Bronze Industry", ebd: 177-192.
 - 1989, "Warfare at Hasanlu in the late 9th Century B.C.", *Expedition* 31, Nos 2-3: 24-36.
 - 1991, "Besprechung von Kleiss 1988", *AJA* 111.1: 141-144.
- NA'AMAN, Nadav, 1991, "Forced Participation in Alliances in the Course of the Assyrian Campaigns to the West", *Scripta Hierosolymitana* 33 (Festschrift H.Tadmor), Jerusalem: 80-98.
- NAGEL, Wolfram, 1959/60, "Ein urartäischer Helm aus dem Argisti-Magazin", *AJO* 19: 144-147.
- NASHEV, Khaled, 1991, *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit (RGTC 4)*. Wiesbaden.
- NAUMANN, Rudolf, 1968, "Bemerkungen zu urartäischen Tempeln", *IstMitt* 18: 45-57.
- NYLANDER, Carl, 1965-66, "Remarks on the Urartian Acropolis at Zernaki Tepe", *Orientalia Suecana* 14-15: 141-154.
- GATES, David and Joan Oates, 1988, "An Urartian Stamp Cylinder Seal from North-Eastern Syria", *IrAnt* 23: 217-218.
- OGNESJAN: Bkz. Hovhannisjan.
- OGÜN, Baki, 1961, "Kurze Geschichte der Ausgrabungen in Van und die

- Türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprakkale 1959", *ZDMG* 111: 254-282.
- 1967, "Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilcevaz und einige Bemerkungen über die urartäische Kunst", *ArchAnz*: 481-503.
 - 1970, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*. Ankara.
 - 1975, "Urtian Burial Customs", *Actes du XXIXe Congrès international des Orientalistes, Assyriologie, Section organisée par D. Arnaud*. Paris: 30-34.
 - 1978a, "Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *Proceedings of the Xth Congress of Classical Archaeology*, Ankara 23-30.9.1973. Vol. I, Ankara 1978: 61-67 (+ 2 Karten und Taf. 25-32).
 - 1978b, "Die urartäischen Bestattungsbrauche", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens* (Festschrift F. K. Dörner). 2. Bd., Leiden: 639-678.
 - 1979, "Urartäische Fibeln", *Akten des VII. Internationalen Kongresses für iranische Kunst und Archäologie, München 7.-10. September 1976*, AMI, Erg. 6, Berlin: 178-188.
- OGÜN, Baki / Emin Bilgi, 1973, "Adilcevaz", *AnSt* 23: 13-14.
- OPPENHEIM, A. Leo, 1960, "The City of Assur in 714 B.C.", *JNES* 19: 133-147.
- OSTEN, bkz. von der Osten.
- OTTO, Heinz, 1941, "Die amerikanischen Ausgrabungen am Burgfelsen von Van", *AfO* 14: 87-95.
- OVERLAET, B. J., 1979, "Pointed Helmets of the Iron Age from Iran", *IrAni* 19: 51-65 (PL I-IV).
- ÖZGEN, Engin, 1983, "The Urartian chariot reconsidered: I. Representational evidence, 9th-7th centuries B.C.", *Anatolica* 10: 111-131.
- 1984, "The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9th~7th Centuries B.C.", *Anatolica* 11: 91-154.
- ÖZGÜÇ, Nimet, 1974, "The decorated bronze strip and plaques from Altın-tepe", *Melanges Mansel*. Ankara: 847-860.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, 1966, *Altın-tepe*. Architectural Monuments and Wall Painting. Ankara.
- 1969, *Altın-tepe* II. Tombs, Storehouses and Ivories. Ankara.
 - 1989, "Horsebits from Altın-tepe", *Archaeologia Iranica et Orientalis*,

- Miscellanea in honorem Louis Vanden Berghe. edenda curaverunt L. De Meyer et E. Haverninck, Gent: 409-419.
- PALLOTTINO, Massimo, 1955, "Gli scavi di Karmir-blur in Armenia e il problema delle connessioni tra l'Urtu, la Grecia e l'Etruria", *Archeologia Classica* 7: 109-123.
- 1958, "Urtu, Greece and Etruria", *East and West* 9: 29 ff.
- PARPOLA, Simo, 1970, *Neo-Assyrian Toponyms*. Neukirchen-Vluyn.
- 1987, *The Correspondence of Sargon II*, Part I. Letters from Assyria and the West (SAA I). Helsinki.
- PARPOLA, Simo / Kazuko Watanabe, 1988, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (SAA II)*. Helsinki.
- PARROT, Andre, 1961, *Assur*, Paris.
- PECORELLA, Paolo Emilio, 1980a, "Un frontino urarteo del regno di Menua", *SMEA* 22: 191-199.
- 1980b, "L'Urtu sulle rive del lago Urmia. Una relazione preliminare su tre campagne nell'Azerbaigian iranico", *ibid.*: 337-347.
- PECORELLA, Paolo Emilio / Mirjo Salvini, 1982, "Researches in the Region between the Zagros Mountains and Urmia Lake", *Persica* 10: 1-35.
- 1984, *Tralo Zagros e l'Urmia, Ricerche storiche ed archeologiche nel Azerbaigian iraniano*. Roma.
- PIEPKORN, Arthur Carl, 1933, *Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal*. Chicago.
- PIOTROVICZ, Louis, 1929, "L'invasion des Scythes en Asie Anté rieure au VII e siècle av. J. C.", *EOS, Commentarii Societatis Philologiae Polonorum* 32. Leopoli: 473-508.
- PIOTROVSKIJ, Boris Borisovič, 1939a, *Visapy. Kamennye statui v gorach Armenii*. Leningrad.
- 1939b, "Urartskie bronzovye statuetki sobranija Ermitaža", *Trudy Otdela Vostoka* 1. Leningrad: 44-60.
 - 1950, *Karmir-blur I. Rezul'taty raskopok 1939-1949*. Jerewan.
 - 1952, *Karmir-blur II. Rezul'taty raskopok 1949-1950*. Jerewan.
 - 1955, *Karmir-blur III. Rezul'taty raskopok 1951-1953*. Jerewan.
 - 1959, *Vanskoe carstvo (Urartu)*. Moskova.
 - 1960, "Bronzovye izdelija s nadpisjami Sarduri II iz raskopok na Karmir-blure", *Sbornik v čest' akademika I. A. Orbeli. Issledovamja po*

- istorii kul'tury narodov Vostoka*. Moskova-Leningrad: 119-122.
- 1962, *Iskusstvo Urartu*. Leningrad.
 - 1966, *Il regno di Van (Urartu)*. (übersetzung von Vanskoe carstvo [1959], durch M. Salvini), Roma.
 - 1967, *Urartu. The Kingdom of Van and its Art*. (übersetzung von Iskusstvo Urartu [1962] durch P. S. Gelling), Londra.
 - 1969, *The ancient civilisation of Urartu*. (translated by J. B. Hogarth), Londra.
 - 1970a, *Urartu / Ourartou (Archaeologia Mundi)*.
 - 1970b, *Karmir-blur. Al'bom*. Leningrad.
 - 1989, "Skify i Urartu", *VDI* 1989/4: 3-10.
- POSTGATE, J. Nicholas, 1973a, "The Inscription of Tiglath-Pileser III at Mila Mergi," *Sumer* 29: 47-59.
- 1973b, "Assyrian texts and fragments", *Iraq* 35: 13-36.
- Reade, Julian, 1978, "Kassites and Assyrians in Iran", *Iran* 16: 137-143.
- 1979, "Hasanlu, Gilzanu and related considerations", *AMI* 12: 175-181.
- RECLUS, Elisée, 1884, *L'Asie Antérieure* (Nouvelle Géographie Universelle IX). Paris.
- REDER, D. G., 1987, "Rol' rnucacirskogo chrama v ekonomike Urartu i Assirii v VIII v. do n. e.", *VDI* 1987/1: 147-158.
- REILLY, E. B., 1940, "Test Excavations at Tilkitepe 1937", *Türk Tarih, Arkeologija ve Etnografya Dergisi* 4: 156-165.
- RIEMSCHEIDER, Margareta, 1965, "Urartäische Bauten in den Königsinschriften", *Orientalia* 34: 312-335.
- RIGG, H. A., 1942, "Sargon's Eighth Military Campaign", *JAOS* 62: 130-138.
- Rolle, Renate 1976, "Urartu imd die Steppenvölker", *şurada: Kellner* 1976: 22-24.
- 1977, "Urartu und die Reiternomaden", *Saeculum* 28: 291-339.
- RDLIG, Wolfgang / Frihwald Schlaich, 1992, *Ostriches Kleinasien – Das Urartaereich (9. bis 7. Jahrhundert v. Chr.)*. Karte B IV12 des TAVO, Wies-baden.
- RUSSEL, H. F., 1984, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian Sources", *AnSt* 34: 171-201.

- 1979d, "Una 'bilingue' assiro-urartea", *Studia Mediterranea Picro Meriggi dicata*. vol. I, Pavia: 575-593.
- 1979e, "Das susi-Heiligtum von Karmir-blur und der urartäische Turmtempel", *AMI* 12: 249-269.
- 1979f, "Confronti lessicali fra hurrico e urarteo", *Florilegium Anatomicum* (Fs. E. Laroche). Paris: 305-314.
- 1979g, "Problemi di morfologia nominale in urarteo, *AIQN*. Annalidel Seminario di Studi del Mondo Classico", *Sezione Linguistica*, 1: 97-115.
- 1980a, "Eine beschriftete Tonbulle aus Toprakkale", *FuB* 20/21: 271-272.
- 1980b, "L'uso dell'assiro nel regno di Urartu", *Vicino Oriente* 3: 153-167.
- 1980c, "Un testo celebrativo di Menua", *SMEA* 22: 137-168.
- 1980d, "Note sulle nuove epigrafi urartee del distretto di Van", ebd: 169-180.
- 1980e, "Iscrizioni cuneiformi urartee su oggetti di metallo", ebd.: 181-190.
- 1982a, "Bemerkungen liber die Thronfolge in Urartu", *Gesellschaft und Kultur im Alten Vorderasien* (Hrsg. H. Klengel): 219-227.
- 1982b, "Eine vergessene Felsinschrift mit einem assyrischen Opfer-text", *Societies and Languages of the Ancient Near East*, Studies in Honour of I. M. Diakonoff. Warminster: 327-332.
- 1982c, "Forschungen in Azerbaidjan. Ein Beitrag zur Geschichte Urartus", *AfO*, Beiheft 19: 384-396.
- 1982d, "Die Felsinschrift Sarduris II. in Seqendel (Libliuni)", *AMI* 15: 97-100.
- 1984a, "Storia della regione in epoca urartea", şurada: Pecorella-Salvini 1984: 9-51.
- 1984b, "I documenti", şurada: Pecorella-Salvini 1984: 55-134 (Tav. I-XVI).
- 1986, "Tuschpa, die Hauptstadt von Urartu", şurada: V. Haas 1976: 31-44.
- 1986a, "Assyrian and Urartean Written Sources for Urartean History", *Sumer* 42: 155-159.
- 1987, "La formation de l'état urarteen", *Hethitica* 8: 393-411.
- 1987b, "L'Urartu fra Oriente e Occidente", *Diaioghi di Archeologia*. III. serie, No. 2: 29-35.

- SAGGS, H. F. W., 1958, "The Nimrud Letters, 1952 – Part IV: The Urartian Frontier", *Iraq* 20: 182-202.
- SAINT-Martin, J., 1828, "Notice sur le voyage littéraire de M. Schulz en Orient, et sur les découvertes qu'il a faites récemment dans des mines de la ville de Sémiramis en Arménie", *JA*, sept. 1828: 161-188.
- SALVATORI, Sandra, 1976a, "Notes on the Chronology of Some Urartian Artifacts", *East and West* 26: 77-96.
- SALVATORI, Sandro, 1976b, "An Urartian Bronze Strip in a Private Collection", *East and West* 26: 97-107.
- SALVINI, Mirjo, 1967, *Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*. Roma.
- 1968, "Studi sul verbo urarteo", *SMEA*, 5: 97-127.
 - 1969, "Nuove iscrizioni urartee dagli scavi di Arin-berd, nell'Armenia sovietica", *SMEA* 9: 7-24.
 - 1972, "Le testimonianze storiche urartee sulle regioni del medio Eufrate. Melitène, Kommagène, Sofène, Tomisa". *La Parola del Passato*: 142-144, 100-111.
 - 1973, "Urartäisches epigraphisches Material aus Van und Umgebung", *Belleten* 37: 279-287.
 - 1977, "Eine neue urartäische Inschrift aus Mahmud-Abad (West-Azerbaidjan)", *AMI* 10: 125-136.
 - 1978a, "Die Ausdehnung Urartus nach Osten, The Second International Symposium on Armenian Art", *Erevan*, vol. 1: 162-171.
 - 1978b, "A Dedicatory Inscription of the Urartian King Išpuini", *Assur* I: 171-174.
 - 1978c, "Hourrite et Urartéen", *Actes de la 24e Rencontre Assyriologique Internationale*, Paris 1977: Les Hourrites, *RHA* 36: 157-172.
 - 1979a, "Die urartäischen Tontafeln aus Bastam", *šurada*: Kleiss 1979a: 115-131.
 - 1979b, "Die beschrifteten Tonbullen aus Bastam", *ebd*: 133-136.
 - 1979c, "Die urartäischen schriftlichen Quellen aus Iranisch-Azerbaidjan", *Akten des VII. Internationalen Kongresses für iranische Kunst und Archäologie*, München 7.-10. September 1976, *AMI*, Erg. 6, Berlin: 170-177.

- 1988a, "Die urartäischen Schriftdenkmäler aus Bastam 1977-1978", *şurada*: Kleiss 1988a: 125-144.
 - 1988b, "Sulla formazione dello stato urarteo", *şurada*: *Stato, economia e lavoro nel Vicino Oriente antico* (Istituto Gramsci Toscano. Seminario di Orientalistica antica). Firenze: 270-287.
 - 1989a, "Conférences de M. Mirjo Salvini, Annuaire de la Section des Sciences Religieuses de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes", *Tome XCVII* 1988-1989. Paris: 175-178.
 - 1989b, "Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état", *Studi Epigrafici e Linguistici* 6: 79-89.
 - 1990, "Conférence de M. Mirjo Salvini, Annuaire..", *Tome XCVIII* 1989-1990: Paris: 198-201.
 - 1991a, "Una nuova iscrizione urartea", *Orientalia* 60: 344-346.
 - 1991b, "Betrachtungen zum hurritisch-urartäischen Verbum", *ZA* 81: 120-132.
 - 1992a, "Il segno LIŠ nel cuneiforme urarteo", *Orientalia* 61: 100-101 (Tab. VI).
 - 1992b, "Nuovi confronti fra hurritico e urarteo", *SMEA* 29: 217-225.
 - 1992c, "Il canale di Semiramide", *Geographia Antiqua* 1: 67-80.
 - 1993a, "Le iscrizioni di Sarduri II a Karataş", *Orientalia* 62: 71-79 (Tab. I-II).
 - 1993b, "Reflections About the Urartian Shrines of the Stelae", M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç (Ed.), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*: 543-548 (Pl. 93).
 - 1993c, "Una dedica di Išpuini e Minua al dio Ua", *SMEA* 31: 143-148.
- SARKISJAN, D. N. 1976, "Strana šubria v urartskich nadpisjach", *DrVos* 2: 121-133.
- 1978, "O pričinach pochoda Asarchaddona na šubriju", *DrVos*: 168-178.
- SAYCE, Archibald H., bkz. *die Urartu-Bibliographic bei Benedict* 1958, 219 f.
- SCHÄFER, Hans-Peter, 1973/74, "Zur Stele Menuas aus Bagm (Balm)", *IstMitt* 23/24: 33-37.
- SCHÄFER, Hans-Peter, 1977, "Die Inschrift Rusa II. Argištehinis in Mazgirt-Kaleköy (UKN 279 = HCHL127)", *SMEA* 18: 249-268.

SCHRAMM, Wolfgang, 1973, *Einleitung in die assyrischen Königsinschriften*, Zweiter Teil (934-722 v. Chr.), (Handbuch der Orientalistik). Leiden-Köln.

SCHULER, von bkz. von Schuler.

SCHULZ, Friedrich Eduard, 1840, "Mémoire sur le lac de Van et ses environs, JA, série III, 9: 257-323, + VII planches (envoyé à Paris le juin 1828)

SCHURLOCK, J. A., 1990, "Herodots Median Chronology again? (sun 'including', or, 'excluding')", *Iranica Antiqua* 25: 149-163.

SEIDL, Ursula, 1974, "Torschützende Genien in Urartu", *AMI* 7: 115-119.

- 1979, "Die Siegelbilder", şurada: Kleiss 1979a: 137-149.

- 1980, "Einige urartäische Bronzezyylinder (Deichselkappen?)", *AMI* 13: 63 ff.

- 1986, "Ein Pferde-Pektorale", *BiblMes* 21 (Fs. E. Porada: 229-236 [Pl. 53-56]).

- 1988a, "Die Siegelbilder", şurada: Kleiss 1988a: 145-154.

- 1988b, "Urartu as a bronzeworking centre", J. Curtis (Ed.), *Bronze-Working Centres of Western Asia c. 1000 - 539 B.C.*, Londra-New York.

- 1993, "Urartäische Bauskulpturen", M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç. (eds.), *Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Ankara: 557-564 (Taf. 98-100).

- (Baskıda) "Achaemenidische Entlehnungen aus der urartäischen Kultur", H. Sancisi-Weerdenburg.a. (ed.), *Achaemenid History*, X.

SEIDMANN, Jakob, 1935, *Die Inschriften Adadnirâris III.* (Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft, IX. Band, Heft 3), Leipzig.

SELMEIER, Alfred, 1988, "Holzfunde", şurada: Kleiss 1988a: 319-326.

SEVIN, Veli, 1979, "Assur ve Urartu At Koşum Takımları Üzerine Bir Not / A comment on the Assyrian and Urartian horse trapping", *AnAr* 6 1978. İstanbul, 111-132.

- 1981, "Menua'nın Oğlu InuSpua / Inushpua, the son of Menua", *AnAr* 7 1979. İstanbul: 1-11.

- 1982, "Van Kalesi'nden Bir Kaya Mezarı ve Urartular'da Ölü Yakma Geleneği / A rock-cut columbarium from Van Kale and the Urartian Cremation Rite", *AnAr* 8 1980, İstanbul: 151-164.

- 1985, "Van Bölgesi Yüzey Araştırması", 1984, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 20-24 Mayıs 1985: 287-295.

- 1987, "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anadolu Demir Çağları / Anatolian Iron Ages*. (Ed. Altan Çilinoğlu), İzmir: 35-52 (+ 18 resim).
- 1993, "An Urartian Lion from Gevas, Van", M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç (eds.), *Studies in Honor of Nimet Özgüç*. Ankara: 565-567 (Taf. 101).
- SEVİN, Veli / Oktay Belli, 1977, "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi / Urartian sacred area and fortress at Yeşilalıç", *AnAr* 4-5. 1976-77. İstanbul: 367-393.
- SPANOS, Peter Z., 1991, "Besprechung von Kleiss 1988", *Gnomon* 63: 712-716.
- SPYCKET, Agnes, 1981, *La statuaire du Proche-Orient Ancien*. Leiden.
- STARR, Ivan, 1990, *Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria (SAAIV)*. Helsinki.
- STEINHERR, Franz, 1958, "Die urartäischen Bronzen von Altintepe", *Anatolia* 3: 97-102.
- STRAUSS, Christine, 1979, "Die Keramik der mittelalterlichen Burg Bastam", şurada: Kleiss 1979a: 235-260.
- STRECK, Maximilian, 1916, *Assurbanipal* (3 Teile), Leipzig.
- STRONACH, David, 1967, "Urartian and Achaemenian Tower Temples", *JNES* 26: 278-288.
- SUMER, Osman, 1961-62, "Urartu Pışmış. Toprak Eserleri Hakkında", *Anatolia* 6: 245-248.
- TANRET, Michel, 1983, "Un nouveau roi urartén?", *Akkadica* 32: 1-4.
- TARHAN, M. Taner, 1979, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: 355-369.
- 1982, "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri= Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler", *AnAr* 8. 1980, İstanbul: 69-114.
- 1988, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1987", *X. KST I*, Ankara 23-27 Mayıs 1988: 369-428.
- TARHAN, M. Taner / Veli Sevin, 1975a, "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağntı / The relation between Urartian Temple Gates and monumental rock niches", *Belleten* 39: 389-400.
- 1975b, "İstanbul Arkeoloji Müzesindeki Urartu At Koşum Parçaları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*. S. 6, İstanbul: 45-62.
- 1977a, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I). Askeri ve Sivil Mi-

- mariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr* 4-5, 1976-77. İstanbul: 273-345.
- 1977b, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II). Konut Mimarlığı", ebd.: 347-360.
 - 1989, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları - 1988", *XI. KST I*, Antalya 18-23 Mayıs 1989: 355-375.
- TAŞYÜREK, Orhan Aytuğ, 1974, "The Bronze Urartian Helmet in the Gaziantep Museum", *Türk Arkeoloji Dergisi* 21, 1: 177-179.
- 1975a, "Adana Bölge Müzesindeki Karahasan Bronz Urartu Kemer / The Karahasan Bronze Urartian belt in the Adana Regional Museum", *Anadolu (Anatolia)* 17, 1973: 197-205.
 - 1975b, *Adana Bölge Müzesindeki Urartu kemerleri / The Urartian belts in the Adana Regional Museum*. (Preface by Ekrem Akurgal), Ankara.
 - 1975c, "Some inscribed Urartian Bronze Armour", *Iraq* 37: 151-155.
 - 1977a, "Ein kaukasischer Gürtel in Adana", *AMI* 10: 119-123.
 - 1977b, "Urartian polychrome pottery in the Adana Museum", *Türk Arkeoloji Dergisi* 24/1: 181-194.
 - 1978a, "Darstellungen des urartäischen Gottes Haldi", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Festschrift für F. K. Dörner. Leiden: 940-955.
- 1978b, "Examples of Offering Plaques from Giyimli (Hirkanis)", *Belle-ten* 42: 221-238 (48 Abb.).
- 1979a, "A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates", *Iraq* 41: 47-53.
 - 1979b, "The Urartian Bronze Hoard from Giyimli", *Expedition* 19/4: 12-20.
 - 1980a, "Eine aus Giyimli stammende Weihplatte", *ZA* 69: 244-256.
 - 1980b, "Some Iranian Elements on Urartian Bronze Offering Plaques from Giyimli", *SMEA* 22: 201-214.
- TEXIER, Charles, 1852, *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie*. Paris.
- THUREAU-Dangin, François, 1912, *Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.) [TCL III]*. Paris.

- 1930, "L'inscription des lions de Til-Barsib", *RA* 27: 11-21.
- TIRACJAN, Gevorg A., 1976, "Novye archeologič eskie materialy posle-urart-skogo vremeni na territorii zapadnoj Armenii (Turcija) i ich mesto v istorii drevnearmjanskoj kul'tury", *DrVos* 2: 134-157 (engl. Resümee S. 293-295: New archaeological finds of post-Urartian period in Western Armenia (Turkey) and their place in the history of ancient Armenian culture).
- 1978a, "Urartskij Armavir (Po dannymi archeologič eskich raskopok)", *Kul'tura Vostoka. Drevnost' i rannee srednevekov'e*. Leningrad: 106-114.
- 1978b, "Urartu i Armenija (k voprosu o preemstvennosti material'noj kul'tury)" (armen. mit russ. Resümee), *IFZ* 1978/1: 43-60.
- TOZER, Henry Fanshawe, 1881, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. Londra.
- TRUCHTANOVA, Nadežda Stepanova, 1971, "Un idolo di pietra da Ere-buni", *SMEA* 14: 57-59.
- TRUCHTANOVA, Nadežda Stepanova / Svetlana Izmajlovna Chodžaš / Konstantin Levonovič Oganessian, 1968, "Rospisi Ere-buni", *Soobsce-nija Gosudarsvennogo Muzeja Izobrazitel'nich Iskusstv im. Puskina*, 4: 164-174.
- TSERETHELI, George, 1939, *The Urartean Monuments in the Georgian Museum Tbilissi* (G. V. Cereteli, Urartskie pamjatniki Muzeja Gruzii), Tblisi.
- TSERETHELI, M. v. 1928, *Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu (um 750 v. Chr.)*. Ein Beitrag zur Entzifferung des Haldischen (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Jahrgang 1927/28, 5. Abh.), Heidelberg.
- VAJMAN, A. A., 1978, "Urartskaja ieroglifika", *Kul'tura Vostoka. Drevnost' i rannee srednevekov'e*. Leningrad: 100-105.
- VANDEN, Berghe, Louis, 1982, "Un carquois urartéen", J. Quaegebeur (Hrsg.), *Studia Paulo Naster Oblata II. Orientalia Antiqua* (Orientalia Lovanensia Analecta 13). Leuven: 245-257 (Taf. XVI-XIX).
- VANDEN Berghe, Louis / Leon De Meyer, 1982, *Urartu. Een vergeten cultuur uit het bergland Armenie*. Gent.
- VAN LOON, Maurits Nanning, 1966, *Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.

- 1974a, "The Euphrates mentioned by Sarduri II of Urartu", *Festschrift Güterbock*. Istanbul: 187-194.
 - 1974b, "Urartu", *Encyclopedia Britannica*, XVII: 1041.
 - 1975a, "Die Kunst von Urartu", Winfried Orthmann, *Der Alte Orient, Propyläen Kunstgeschichte* 14: 453-466.
 - 1975b, "The Inscription of Ishpuini and Menus at Qalatgah, Iran", *JNES* 34: 201-207.
 - 1977, "The Place of Urartu in First-Millennium B.C. Trade", *Iraq* 39: 229-231.
 - 1985, Besprechung von Pecorella-Salvini 1984, *BiOr* 44: 252-261.
 - 1991, *Anatolia in the Earlier First Millennium B.C. Urartian Iconography*: 15-25 (Pl. 18-30).
- VON DER Osten, Hans Henning, 1940, "Neue urartäische Bronzen aus Erzincan", *Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 1939*; 225-229.
- 1952-1953, "Die urartäische Topferei und die Möglichkeit ihrer Einordnung in die Anatolische Keramik", *Orientalia* 21, 1952: 307-328; 22, 1953: 329-354.
- VON GALL, Hubertus, 1967, "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Arch-Anz* 1967: 504-527.
- 1979, "Bemerkungen zum Kyrosgrab in Pasargadae und zu verwandten Denkmälern", *AMI* 12: 271-279.
- VON Schuler, Einar, 1972-1975, "Hieroglyphen, urartäische", *RLA IV*: 400-401.
- 1970, "Urartäische Inschriften aus Bastam", *AMI* 3: 93-106.
- WÄFLER, Markus, 1975, *Nicht-Assyrer neuassyrischer Darstellungen (AOAT 26)*. Neukirchen-Vluyn.
- 1980-81, "Zum assyrisch-urartäischen Westkonflikt", *Acta Praehistorica et Archaeologica* 11/12: 79-97.
- WARTKE, Ralf B., 1985, "Die Berliner Kesselatlasche VA2988", *AoF* 12: 87-100.
- 1990, *Toprakkale*. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin. Berlin.

- 1993, *Urartu. Das Reich am Ararat*. Mainz.
- WATERMAN, Leroy, 1930-31, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire*. (3 Bände), Ann Arbor.
- WEIDNER, Ernst, 1932-33, "Assyrische Beschreibungen der Kriegs-Reliefs Aššurbanaplīs", *AfO* 8: 175-203.
- 1933, "Der Staatsvertrag Aššurnirāris VI. von Assyrien mit Matī'ilu von Bit-Agusi", *AfO* 8: 17-34.
- 1938/39, "Neue Bruchstücke des Berichtes über Sargons achten Feldzug". *AfO* 12: 144-148.
- 1939, "Jojachin, König von Juda, in babylonischen Keilschrifttexten", *Melanges Syriens offerts à René Dussaud*. Band 2, Paris 923-935.
- 1959, "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger", *AfO*. Beiheft 12, Graz.
- WEIßBACH, F. H., 1911, *Die Keilinschriften der Achameniden*. Leipzig.
- WILHELM, Gernot, 1976, "Zur urartäischen Nominalflexion", *ZA* 66: 105-119.
- 1980, "Der Komitativ des Urartäischen", *SMEA* 22: 133-136.
- 1982, *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*. Darmstadt.
- 1986, "Urartu als Region der Keilschrift-Kultur", V. Haas (Hrsg.), *Das Reich Urartu*. Konstanz: 95-116.
- WINTER, Irene, 1973, *North Syria in the Early First Millennium B.C., with special reference to ivory carving*, Columbia University, Ph. D., Fine Arts.
- 1989, "The 'Hasanlu Gold Bowl': Thirty Years Later", *Expedition* 31, No. 2-3: 87-106.
- WISEMAN, D. J. 1956, *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum*. Londra.
- WRIGHT, E. M., 1943, "The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C.)", *JNES* 2: 173-186.
- WUNSCH, Joseph, 1889, "Wan. Bin kleinasiatisches Stadtbild", *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*: 73-78.
- YILDIRIM, Recep, 1987, "Urartu at gemleri / Urartäische Trensen", *Belleten* 51: 441-496.
- YOUNG, Rodney S., 1964, "The Nomadic Impact: Gordion", M. L. Melink (Ed.), *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.*, Studies in Iranian and Anatolian Archaeology. Istanbul: 51-57.

YUSIFOV, Y. B., 1982, "On the Scythians in Mannea", *Societies and Languages of the Ancient Near East*. Studies in Honour of I. M. Diakonoff. Warminster: 349-356.

ZACCAGNINI, Carlo, 1981, "An Urartian Royai Inscription in the Report of Sargon's Eighth Campaign", *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons*. ed. F. M. Fales, Roma: 259-292.

ZADOK, Ran, "1985, "Geographical Names According to New- and Late-Babylonian Texts", *RGTC* 8. Wiesbaden.

ZIMANSKY, Paul E., 1985, *Ecology and Empire: the Structure of the Urartian State*. Chicago.

- 1988, "MB2/OB5 Excavations and the Problem of Urartian Bone Rooms", şurada: Kleiss 1988a: 107-124.

- 1990, "Urartian Geography and Sargon's Campaign", *JNES* 49: 1-21.

DİZİN

- Adak levhaları 205
Adak Yazıtları 197, 215
Anabasis 64, 81
Araba Malzemeleri 189
Argiştî Yıllıkları 66, 67, 73, 80, 81, 164
Arpa 26, 75, 143
Arslan 106, 123, 149, 172, 178, 180, 184, 187, 193, 202, 203, 204
At Koşum 189, 191, 204
At Pectorali 186
Atalar Kültü 169
Atamhan Kaya Yazıtı 78
Atlar 83, 185
Ay Tanrısı 200, 204
Babil Dünya Haritası 11
Bağlar 26, 53, 114, 119, 134, 139
Baraj Gölü 78, 119, 139
Beddua 73, 75, 79, 197, 201, 202, 214
Bitişkenlik 208
Boğa 122, 149, 171, 179, 184, 187, 188, 189, 191, 193, 202, 203, 204
Boğa biçimli eklentiler 191
Boş Araba Steli 43
Boyunduruk süsü 188
Bölge planlamacılığı 134
Buğday 26, 103, 143
Bulla 193, 207, 215
Çiftçi 143, 144
Çiftlik 143
Çiviyazısı 16, 17, 45, 46, 57, 106, 114, 117, 142, 153, 170, 206, 207, 215, 217, 218
Çömlek 103, 143, 144
Demir 27, 81, 108, 136, 137, 190, 207
Demir metalurjisi 34
Denizler 113
Depo (magazin) 142
Doğadışı yaratıklar 184, 188, 192, 193, 202
Edilgen fiil düşüncesine 211
Ergativ yapı 210
Eski Ahit 115, 130
Eyalet valileri 65, 121
Mektup 45, 94, 101
Pectoral 204, 207
Eylem aspekte 215
Fırtına Tanrısı 34, 48, 49, 54, 67, 78, 82, 116, 140, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 208
Fildişi 14, 106, 107, 111
Göller 25, 39, 91, 200
Gümüş 15, 27, 64, 66, 78, 81, 83, 106, 107, 169, 170, 175
Gümüş madalyon 175
Gümüş pectoraller 169, 175
Güneş Tanrısı 48, 53, 54, 67, 78, 82, 96, 117, 168, 180, 196, 197, 199, 200, 204

- Güneş Tanrısı'na dua 67, 78, 82, 117
- Ḫaldi Kapısı 63, 134, 143, 157, 159, 161, 182, 196, 198, 201, 216
- Ḫaldi Tapınağı 92, 105, 106, 107, 149, 150, 154, 161, 162, 171, 193, 199, 201
- Ḫaldi'nin ana tapınım merkezi 34, 46, 48, 53, 107, 197, 198
- Haldice 18
- Hanak Kaya Yazıtı 69
- Hayvan motifi 149, 188, 189, 204
- Hayvan türleri 144
- Hayvancılık 26, 134, 161
- Heykeller 92, 106, 107, 171, 172, 173, 174
- Hiyeroglif yazısı 112, 142, 198, 205, 215, 217, 218, 219
- Hurri-Urartu dili 22, 47
- Hurrite 13, 22, 48, 57, 107, 196, 197, 203, 208, 210, 214
- İkonografi 173, 175, 186, 202, 203
- Kale 125, 144, 220
- Kalkanlar 106, 116, 120, 122, 187, 188, 193
- Kanallar 119, 137, 140
- Kanatlı güneş 186, 188, 202, 203
- Kapı koruyan cinler 204
- "Kapı" olarak adlandırılan tapınım yerleri 199
- Karahan 58, 63, 135, 183
- Kaya mezarları 159, 163, 169, 174, 176
- Kazan parçaları 189
- Kefaret nesnesi 197
- Kelisin Steli 16, 52, 161
- Kemer levhası 148
- Kenk 41
- Kent kurma 71, 112
- Kent planlama 134, 135, 140
- Kerpiç 143, 148, 149, 150, 154, 162
- Kil bulla, bkz. bulla
- Kızılkaya Steli 181
- Kil tabletler 79, 80, 91, 101, 114, 120, 127, 207
- Kireçtaşı 43, 44, 145, 146, 150, 153, 155, 175
- Kolagran 91
- Koşul cümleleri 214
- Köşe çıkmaları 147, 150, 162
- Köşk Steli 182
- Kral mühürü 123, 125
- Kule tapınak 88, 111, 150, 198, 207
- Kuleler 144, 146, 147, 148, 151, 152, 178
- Kurban (hayvan kurbanı) 175, 204, 205
- Kurban listesi 199, 200, 203
- Kurban metinleri 197, 215
- Kurban yazıtları 214
- Kurkh Steli 37, 40

- Kutsal ağaç 182, 185, 186
- Libasyon (sıvı sunulması sahnesi) 182
- Libasyon sunağı 201
- Liman seti 151
- Logogram 144, 161, 218
- Madalyon 169, 175, 186, 187, 188, 203
- Magazin 142
- Mağara mezarlar 169
- Mektuplar 65, 91, 92, 94, 95, 99, 101, 110
- Merdivenli (basamaklı) tüneller 145, 160
- Mergeh Karvan Anıt Stelleri 92, 161, 181
- Metaller 27, 106
- Minua Kanalı 65, 132, 138, 139
- Minua Yıllıkları 63
- Mobilya 106, 184, 193
- Modül mimari 163
- Mozole 67, 68, 169, 176
- Musasir'deki Haldi Tapınağı 92, 162, 171, 201
- Mücevher 106, 107, 169, 185
- Mühür 81, 105, 114, 120, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 170, 182, 201, 204, 207, 217
- Mülkiyetini belgeleyen yazı 207
- Nekropol (mezar alanı, mezarlık) 167, 168, 170, 204
- Ortak krallık 48, 57, 58, 63, 64, 70, 146, 170, 183
- Rusa I'nın Çiftidilli Yazıtı 28, 93, 94, 202
- Ölü gömme gelenekleri 167, 169, 196
- Özel Mülkiyet 15, 217
- Palu Kaya Yazıtı 181
- Payeli salon 162, 177
- Pektoral 169, 175, 186, 204, 207
- Piktogram 218
- Pithos 142, 162, 218
- Prens 37, 66, 79, 90, 97, 100, 111, 120, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 163, 172, 176, 183, 184
- Prens mühürleri 123
- Eiseba'nın Kenti 198
- Salmanassar III'in seferi 38, 103
- Salmanassar'ın Siyah Obeliski 41
- Saray 125, 144, 160
- Sargon Yıllıkları 89, 92, 99, 112
- Sargon'un 8. Seferi 38, 39, 40, 53, 55, 56, 90, 92, 93, 94, 107, 201
- Savaş Tanrısı 53, 198
- Sebze ve meyve bahçeleri 134, 135, 137, 138
- Semiramis Arkı 65, 119, 132, 138
- Seqendel 82
- Seqendel yazıtları 79
- Silahlar 41, 53, 75, 83, 106, 184, 200
- Sinkretizm (bileşikçilik?) 201

- Sirenler 189, 190
 Sissian 113
 Situla 170
 Spor 15
 Stel sıraları 182
 Stel tapınağı 201
 Steller 15, 53, 61, 63, 68, 69, 92, 111, 134, 135, 137, 157, 180, 181, 182, 183, 198, 199, 206
 Sütun 47, 68, 132, 137, 146, 180, 206
 Şamdan 198
 Şamdan ayakları 184, 193
 Şarap 26, 75, 162, 182, 201
 Şarap mahzeni 103, 142
 Tahıl 114, 119, 142, 143
 Tarım 25, 26, 30, 47, 53, 58, 63, 65, 71, 103, 119, 134, 135, 139, 140, 143, 161, 215
 Taş Yontu 171, 204
 Teokrasi 198
 Kaya basamakları 156, 166
 Kaya yazıtları 81, 113, 159, 160, 206, 268
 Qumenu tanrıları 199, 201
 Şölen takvimi 201
 Tanrı Kapısı 199
 Tanrı tahtı 193, 195
 Tanrı üçlemesi 196
 Tanrılar listesi 54
 Tiglatpileşar III. Yıllıkları 83
 Tohumlama" sahnesi 124, 125, 149, 170, 178, 202
 Toprakkale'deki "Hadım Heykeli" 173, 184
 Topzawä Steli 18, 92, 161
 Tsovinar Kaya Yazıtı 97
 Tunç diskler 188
 Tunç eşya 106, 107
 Tunç heykelcikler 120, 172, 191
 Tunç kalkan 83, 116, 122, 123, 187, 188
 Tunç levha 20, 162, 164, 189, 202, 204
 Tunç miğfer 106, 170, 175, 198
 Tunç şamdan ayakları 184, 193
 Urartuca 10, 11, 18, 19, 22, 24, 28, 42, 45, 48, 49, 52, 53, 57, 60, 63, 78, 88, 97, 114, 116, 117, 123, 132, 133, 144, 160, 161, 180, 197, 198, 200, 207, 208, 210, 211, 214, 217
 Urne 167
 Vişapy 173
 Yakarak ölü gömme 167, 168
 Yalancı pencere 162, 163, 178
 Yazı tipi 16, 217
 Yazın çeşitleri 215
 Yıllıklar 13, 14, 19, 30, 31, 32, 33, 36, 56, 59, 63, 64, 66, 67, 68, 73, 74, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 97, 99, 102, 108, 109, 111, 112, 118, 128, 129, 152, 164
 Zafer sahnesi 42, 185, 187, 203
 Zafer stelleri 49, 53
 Zanaatkâr 136, 143, 144, 190, 206

Zivin Steli 181

Ziyafet Steli 35

2. TANRI ADLARI DİZİNİ

'Arubani 203

Adaruta 54, 200

Artu'arasau 54, 199

Aššur 11, 14, 101

Ba!-ba-a 200

Bagbartu 49, 106, 107, 172, 200

Elipuri 180

Ḫaldi (Ḫaldia) 14, 18, 30, 34, 46

Ḫaldi betimleri 149, 202, 203

İrmuṣini 199

İubša 70

Nalaini 199

Quera 139, 180

Teiṣeba 48, 54, 196, 202, 204

Tešub 48, 196

Tušpa 200, 201

Ua 199

Ura 182, 200

Ḫuṭuini 180, 182

Šebitu 54, 199

Šelardi 200

Šimigia 48

Šiuini 49, 54, 180, 182, 196, 199, 202

3. ŞAHİS ADLARI DİZİNİ

Abliuqnu 100

Adrammelekh 115

Ahat-abiša 98, 99

Araḫu 133

Arame 36

Aramu, Arame 35, 36, 40, 41, 42, 44, 45, 48, 176

Arda-mulišši 115, 116

Argiṣti 79, 164, 186, 191, 193, 199, 217

Argiṣta 71

Arpad'lılar Mati'-ilu 83

Asia 41

Assarhadon 96, 115, 116, 117, 118, 122

Aššur-bēl-kala 30, 31

Aššur-rēšūja 96

Aššur-uballiṣ 129

Aššurbanipal 35, 120, 121, 122, 127, 128

Dadani 57

Dadaršu 132

Daiukku 90

Dareios 132, 133, 163

Data(na) 57, 71

Deiokes 90

Diuṣini 76, 81

Ehli Tešup 33

Erimena 121, 122, 123, 125, 127

Gurgum'lu Tarhulara 83, 87

Ḫaldita 133

Ḫilaruada 70, 76, 78, 79, 211

Ḫut-Tešup 110

- I. Argišti 49, 54, 56, 59, 61, 64, 65, 66, 68, 71, 72, 73, 77, 81, 113, 116, 135, 140, 142, 147, 149, 154, 159, 176, 188
- I. Rusa 28, 53, 55, 56, 65, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 101, 110, 112, 119, 161, 199, 202
- I. Salmanassar 29
- I. Tiglatpilesar 30, 31, 33, 42
- II. Argišti 15, 88, 95, 110, 111, 112, 113, 114, 123
- II. Aššurbanipal 35
- II. Rusa 21, 30, 47, 80, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 139, 140, 147, 155, 168, 177, 178, 179, 180, 191, 193, 197, 198, 202, 204, 206, 217
- II. Sarduri 14, 19, 49, 59, 62, 65, 66, 72, 73, 75, 77, 80, 81, 83, 89, 91, 97, 110, 112, 113, 127, 143, 147, 152, 159, 161, 176, 186, 187, 199, 217, 268
- III. Adad-nērārī 32, 61, 71
- III. Salmanassar 35, 36, 37, 38, 40, 45, 61, 64, 103, 173, 186
- III. Tiglatpilesar 62, 71, 72, 83, 87, 89, 110, 111
- Phrygial'lı Midas 88, 111, 112
- II. Sargon 31, 53, 55, 56, 65, 88, 89, 95, 98, 99, 101, 110, 118, 171
- III. Rusa 121, 122, 123, 125, 188, 207
- III. Sarduri 121, 124, 127
- Ik-Tešub 116
- İnušpua 15, 47, 57, 58, 66, 170, 182, 213
- İranzu 89
- Išpuini 209, 216
- IV. Sarduri 124, 127, 128
- Kalparunda 70, 79
- Kue'li Urik(ki) 83, 111, 112
- Kummuḫu'lu Kuštašpi 83, 84, 87
- Kummuḫu'lu Mutallu 88, 110, 112
- Kuštašpi'li Qumaḫalḫi 83
- Kyaksares 128, 131
- Lutibri 44, 176
- Melartua 100
- Minua 15, 37, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 79, 84, 85, 110, 113, 114, 119, 129, 132, 134, 135, 138, 139, 141, 142, 144, 146, 147, 153, 154, 157, 160, 161, 170, 180, 181, 182, 183, 188, 193, 202, 212, 213, 215, 216
- Nabonidus 132, 133
- Nabopolassar 128, 129, 132
- Nebukad 133
- Nebukadnezar 129, 131
- Pisiris 83, 88, 109
- Qaqqadanu 95, 98
- Rusa Rusahi 125, 127, 128
- Sammuramat 61
- Samsi-İlu 61, 71

Sanherib 90, 97, 98, 99, 115
 Sardurihi 20, 88, 120, 121, 127,
 128, 140, 147, 151, 160, 213
 Sarezer 115
 Sedur 43
 Semiramis 16, 61, 65, 119, 132,
 135, 138, 180
 Sinalibi 76, 78
 Sulumal Milidu'lu 83, 84
 Tabal 70, 106, 109, 112, 198
 Tabal'lı Ambaris 99, 109, 112
 Tabal'lı Uassurme 87
 Titia 65
 Tukulti Ninurta 31, 32, 33
 Tuwanuwa'lı Warpalawa 111
 Uišdiš Beyi Bagdatti 89
 IV. Salmanassar 71
 Kserkses 16, 133, 152, 163
 Sedekia 130
 Ultudianu 82
 Urpalla'nın (Tuwanuwa'lı
 Warpalawa) 111
 Ursa (Rusa I) 89, 103, 171
 Urzana 90, 92, 93, 94, 95, 98,
 99, 104, 105, 106, 116, 172
 Ušpina 47
 Utupursini 64, 68
 V. Aššur-nerari 76, 77, 78, 86,
 87
 Yahudalı Yehoyakim 131
 Zikirtulu Metatti 89

4. KLASİK VE ORTAÇAĞ YAZARLARI DİZİNİ

Chorene 135, 180
 Herodotos 26, 90, 95, 96, 108,
 133
 Hovhannisyan 141, 147, 148,
 149
 Ksenophon 64
 Ptolemaios 49, 70
 Ramusio 26, 27
 Strabon 26
 Yereimiya 130

5. ESKİ YER ADLARI DİZİNİ

'Altquia 63, 216
 'Aza 71, 116, 140
 (A)madaja 35
 Abelan 81
 Abiliani 76, 77, 81
 Adahuni 91
 Adaruta 54, 200
 Agisteirdu 113
 Aiadi 38, 103
 Akhaimenid 21, 129, 130, 133,
 141, 162, 163, 174
 Ala(ni) 117
 Alia 139
 Aliani 119
 Alistu 70
 Alniunu 43, 44, 150
 Alzi 30, 33, 59, 60, 65
 Amuša 113

Andaria 121
 Andarutta Andarutu) 55
 Andia 90, 102
 Anzitene 40
 Aramale 38
 Aramiler 36, 39
 Ararat 18, 24, 25, 115, 130, 136
 Arbailu 32, 39, 40
 Arbela 32, 38, 121
 Ardini 53, 57, 161, 196, 199, 201, 212
 Argistihinili 71, 113, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 160
 Arhu 113
 Armarili 38, 103
 Arme 76, 78
 Armenia 24, 26, 136, 137
 Armina 133
 Arpad 61, 83, 84, 86
 Arquqini 91
 Arsania 39
 Arsaskun 40, 41, 42
 Arsaskun(u) 36, 38, 40, 45
 Arsaskunu 148
 Arsuniui(ni) 182
 Arsuniuini 63, 134, 135, 146
 Arsuniuni 45, 58, 64, 201
 Aşkenas 130
 Aşkaia 102
 Babilu 71, 76, 80
 Bansadini 82
 Baruata 71, 76, 80
 Biainili 28, 29, 48, 52, 67, 78, 82, 198, 217
 Biajnili 23
 Büyük Ermenistan 26, 135
 Bit Adini 34, 36, 39
 Bit Agusi 34, 36
 Bit Burutaş 109, 112
 Bit Zamani 36, 39
 Buqu 113
 Daiaeni 32, 40, 41, 64
 Daiazuna 38
 Delphi 189
 Diau(e)hi 32
 Diauehi 64, 68, 69, 81
 Dirgu(ni) 62
 Dirria 62
 Dur-Sarrukin'deki (Khorsabad) 15, 105
 Elam 121, 122
 Elamunia 104
 Enzi 41, 59
 Enzite 38, 39, 40, 41
 Er(e)buni (İr/e)puni (Arinberd) 70, 71, 116, 142, 147
 Eriahi 69, 76, 77, 81, 82, 213
 Erikua(hi) (İrikua) 63
 Erikuahi 76, 80
 Eritia 38
 Etiu(hi/ni) 50, 63, 70, 76, 77, 80, 81, 212, 216
 Etruria 190
 Fırat kaynaklarının başı 42

- Gamir(ra) 98
 Gamira 96, 97
 Gamirra 96, 98
 Gilzanu 35, 37, 38, 41
 Gimirra 95
 Gordion 21, 190
 Gugunaini 140
 Guria 97
 Guriana 97
 Guriani 97
 Guriania 96
 Habhi 30, 33, 104, 106, 107
 Khalybler 81, 190
 Kilikia Pedias 111
 Kilikia Trakheia 109
 Ħaldiei URU 58, 63, 135, 182
 Haliṭu 119
 Halizones 119
 Halpi 83, 84, 85
 Halys (ayrıca bkz. Kızılırmak) 131
 Hanigalbat 30, 33, 206
 Hate 70
 Hatti 86, 119
 Hilakku 109, 112
 Hiptuna 38
 Hubuškia 32, 33, 34, 35, 37, 38, 44, 56, 57, 71, 96, 98, 104, 118
 Idi 46
 Igani 69, 77, 81
 Ildamuša 81
 Ildarunia 119, 140
 İran 16, 19, 20, 24, 25, 35, 40, 51, 52, 56, 59, 60, 61, 66, 69, 88, 89, 92, 96, 97, 102, 110, 113, 117, 118, 131, 133, 160, 163, 164, 167, 175, 190, 191
 İrdua 113
 Iritia 38
 İskitler 96, 97, 118, 130
 İzbia 89, 90
 İzirtu 89
 İšala 62, 129
 Kalhu 35, 94, 97, 101, 111
 Karkemiš 34, 36, 83, 109, 131, 190
 Katarza 49
 Katarzēnē 49
 Kašari Dağlan 31
 Kimmerler (Gamir, Gamirra) 92, 95, 96, 97, 99, 100, 110, 118
 Kirruri (Habruri) 32, 38
 Kistan 84, 85
 Kišan 83
 Kolkhis 81, 82
 Kommagene 34, 61, 62, 77, 82, 85, 86, 87, 110, 112
 Kullar Dağları 102
 Kullimeri 121
 Kumme 34, 35, 49, 62, 201
 Kummuhi 86
 Kummuhu 83, 84, 86, 87, 88, 110, 112
 Libliuni 77, 82
 Lueruhi 91

- Iuluba 102
 Luša 49
 Mana 35, 61, 66, 71, 76-77, 80, 88-90, 92, 96-97, 99, 102, 112, 118, 130-131, 214
 Manna Ülkesi / Bölgesi 55, 59-61
 Maqaltuni 81, 88
 Med'ler 26, 35, 90, 96, 102, 131
 Media 46, 61, 96
 Melidi (Malatya) 41
 Mesta 35, 50-52, 55
 Mini 72
 Minuahinili 64, 142
 Mitanni 30, 33-34, 36, 45, 196, 206, 214
 Muski 88, 108, 111-112, 119
 Muşşir 34-35, 38, 41, 46, 48-49, 53, 55-57, 91-94, 98-100, 104, 107-109, 116, 133, 161-162, 171-174, 194, 199-201, 212
 Na'iri 31, 104
 Nairi 23, 25, 28, 31-33, 37-38, 41, 44-46, 48, 52, 56, 62, 104, 130, 141
 Nairi Denizi 37, 39
 Nairi'nin Aşağı Denizi 25
 Nairi'nin Yukarı Denizi 25, 31
 Nairi-Hubuskia 33
 Namri 80
 Nihiria 76, 78
 Obordene 70
 Olympia 15, 21, 108, 189
 Parala 86
 Parsua 35, 50, 51, 52, 55, 66, 71, 102
 Persler 35, 51, 55, 71, 133
 Praeneste 189
 Puluadi 77, 82, 87
 Qehuni 70
 Qilba 117, 193, 200
 Qubluni 119
 que 27
 Qulha 76, 77, 81, 87
 Qumaha 77, 82, 87
 Qumenu 30, 49, 62, 199, 201
 Quriani 77, 97
 rrt 25
 Rihisa 76, 80
 Rusa Gölü 139
 Rusahinili/Toprakkale 18, 117, 119, 139, 191, 193
 Rusai URU.TUR/Batsam 20, 117, 120, 193
 Sagunia 36, 37, 41, 42, 45
 Samos 21
 Sardurihinili 20, 88, 140, 147, 151, 160
 Sasilu(ni) 64, 181
 Sebeteria 60, 85, 181
 Semiramis kenti 16
 Senga 86
 Singas 86
 Sinope 81

Sinzi 84, 86
 Sophene 60
 Subria 60, 80, 110, 115, 116, 117, 118, 121, 122
 Suhme 39, 41
 Suhni 41
 Suluqu 113
 Supa 70
 Supa(ni) 60
 Tabal 70, 87, 98, 99, 106, 109, 112, 198
 Taokhoi 32, 64
 Teisebaini 198, 208
 Teišebai URU/Karmir-blur 20, 116, 140, 198, 208
 Tigra 132, 133
 Tigranokerta 133
 Tomisa 79
 Tosp 24
 Trabzon 81, 190
 Tuatehi 70
 Tulihu 76, 78
 Tumiski 78, 79
 Tumme 31, 32
 Tunibuni 41, 42
 Turuspa 84, 100
 Tušpa 24, 42, 43, 44, 48, 52, 63, 65, 68, 85, 88, 92, 101, 110, 119, 122, 135, 139, 150, 151, 157, 159, 160, 172, 176, 196, 198, 199, 200, 201, 216, 217
 Tuwanuwa 111
 Uaus 89, 90, 102
 Uazaun 98, 101
 Uburda 70
 Uelikuhi 76, 78, 91
 Uesi 95, 97, 99
 Ugišti 102, 207
 Uhimeali 88
 Uiais 38
 Uita 83, 86
 Uiteruhi 49, 69, 77, 82
 Uiyama 132
 Uištiš 207
 Ukkalı 98
 Ulhu 103
 Uliba(ni) 62
 Ulluba/Ulliba 62, 84, 85
 Uppume 121
 Ura 182, 200
 Urastu 129, 130, 132, 133
 Uratri 29
 Urme 76, 80
 Uruatri 29, 30, 31, 33
 Uškaia 102
 Ušulu 113
 Vetulonia 21, 189, 190
 Zanziuna 38
 Zikirtu 89, 90, 102
 Zingun 29, 30
 Ziqunu 30
 Ziuquni 30, 200
 Ziuquni Ülkesi 30, 117
 Zuzu 132

6. ÇAĞDAŞ YER ADLARI DİZİNİ

Adilcevaz 30, 114, 117, 119, 120,
148, 162, 163, 177, 178, 179,
204

Ağrı 25, 26, 54, 64, 140, 142,
167, 169

Ahurjan 26

Al Mina 190

Alişar 164, 168, 191

Altintepe 20, 21, 110, 111, 112,
149, 164, 166, 167, 168, 169,
170, 182, 189, 190, 201, 204

Anzaf 145, 146, 147

Anzavurtepe 59, 60, 64, 65

Aragats 142

Aras 19, 25, 26, 58, 66, 71, 113,
119, 135, 140, 141

Aras Vadisi 26, 71, 113

Arin-berd 54, 116, 122, 141,
144, 147, 148, 149, 161, 199,
202, 204, 207

Armavir/Argıştihinili 20, 122,
141, 142, 143, 147, 178

Atabindi 167, 168

Atamhan 78

Ayanis 114, 117

Bahçeler kenti Van 138

Bastam/Rusai URU.TUR 20, 24,
114, 117, 120, 123, 124, 128,
145, 147, 148, 175, 193, 218

Batman Suyu 60, 122

Batı Azerbaycan 24, 54, 91

Bendimahı Çayı 60, 63, 64, 134,

135, 201

Berkri 135

Birecik 85

Bisütun 132, 133

Botan Suyu 34

Büyük Zap 32, 34, 37, 104

Çavuştepe/Sardurihinili 20, 88,
140, 145, 147, 151, 160, 162,
163, 199, 207, 218

Dağlık Karabağ 113

Davti-blur 141, 142, 143, 160

Doğu Habur 34, 62, 84

Doğu Toros 25, 32, 48, 61, 72,
88, 113, 129

Ecmiadzin 119

Ergani/Maden 40

Erivan 19, 23, 70, 116, 166, 182

Eski Doğubayazıt 163, 174, 175,
176, 204

Evoğlu Köyü 175

Farhad Zaqasi 168

Fırat 11, 23, 25, 26, 32, 34, 39,
40, 41, 42, 58, 60, 70, 76, 78,
79, 82, 83, 85, 86, 87, 103,
190

Gevaş 172

Giyimli 20, 175, 204

Godar Çay 51, 52, 56, 72

Göksu 86

Gölbaşı 86

Gusci 164, 168

Habibuşağı 78, 79

Halfeti 85

- Hanak 69
- Harapköy Tepe 146
- Hasanlu 35, 37, 46, 51, 52, 55
- Hayots-Dzor 138
- Hazine Piri Kapısı 197
- Horsabad ayrıca bkz.
Dursarrukin
- Hoşap Suyu 88, 140
- Iğdır 167, 169
- Ka'bah-i-Zerduşt 162, 163
- Kaleköy-Mazgirt 167, 168
- Kamo 91
- Karacadağ 62, 129, 132
- Karagündüz 50, 51, 52, 181
- Karahan 58, 63, 64, 135, 181,
182, 183
- Karakala 141
- Karmir-blur 19, 23, 114, 116,
123, 124, 125, 127, 128, 134,
140, 141, 142, 144, 145, 147,
148, 149, 173, 175, 180, 187,
193, 194, 197, 198, 202, 204,
207, 208, 217, 219
- Kars 64, 69, 81, 181
- Kayalıdere 20, 60, 167, 168, 174
- Kefkalesi 20, 114, 117, 120, 148,
162, 163, 168, 177, 202, 204
- Kelişin 16, 18, 19, 28, 48, 52,
56, 92, 161, 181
- Kenk 41
- Keşiş Gölü 91, 119, 139, 140
- Kızılırmak 131
- Hankendi (Hankenti) 113
- Kale İsmail Ağa 97, 104, 140
- Kale Sangar 167
- Körzüt 63, 64, 70, 135, 146, 147,
154, 180, 215, 266
- Köşk 182, 201
- Küçük Zap 102, 104
- Küştam 85
- Liç 168, 170
- Luristan 190
- Lčašen 70, 141
- Malatya (Melitia) 41, 60, 61, 70,
76, 78, 79, 87
- Malazgirt 64, 139, 167, 176
- Masis 25
- Mecamor 141
- Meher Kapı 53, 54, 55, 155, 156,
157, 158, 159, 196, 197, 198,
199, 200, 201, 203, 215, 268
- Mergeh Karvan 92, 161, 181
- Mudjesir Köyü 35
- Muradiye 135
- Muş 60, 121, 174
- Nakş-ı Rüstem 162, 163
- Nor-Bayazıt 91
- Odzaberd 199
- Palu 60, 85, 160, 167, 168, 181
- Qa'leh Sangar 168
- Qalatgah 51, 52, 55, 103
- Qaleh İsmail Aqa 146
- Razdan 116, 119, 140
- Reşadiye 86
- Revandiz Çayı 37, 104

- Sabalan 113
- Semiramis Arkı 65, 132, 138
- Semiramis Kanalı 119
- Seqendel 82
- Sevan Gölü 25, 45, 70, 78, 91, 97
- Sidekan 104
- Sissian 113
- Solduz 52, 55, 72
- Şirinlikale 167, 168
- Taşburun 141, 142
- Taşköprü 81, 88
- Taştepe 51, 60
- Til Barsip 36, 39, 40, 150
- Toprakkale 17, 20, 114, 117, 120, 122, 123, 139, 145, 148, 155, 160, 162, 163, 172, 173, 178, 184, 187, 189, 191, 193, 200, 203, 217
- Toprakkale / Rusahinili 18, 119, 191, 193
- Topzawä 18, 92, 161
- Topzawe 181
- Transkafkasya 18, 49, 50, 54, 55, 63, 69, 70, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 88, 91, 96
- Tsovinar 97, 199
- Tur Abdin 31
- Urumiye Gölü 24, 25, 35, 37, 39, 41, 46, 50, 51, 55, 60, 80, 96, 97, 102, 103, 104, 146, 164, 188
- Uşnu Ovası (Uşnaviye) 35
- Van 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 39, 43, 65, 66, 67, 72, 73, 85, 88, 91, 114, 117, 119, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 145, 146, 150, 151, 155, 158, 164, 166, 168, 169, 176, 190, 200, 203, 207
- Van Gölü 16, 20, 21, 24, 25, 30, 31, 34, 37, 38, 39, 44, 48, 58, 60, 102, 113, 117, 138, 177, 181, 182, 199
- Van Kalesi 20, 137, 145, 147, 153, 155, 157, 159, 160, 163, 168, 169, 172, 174, 176
- Van Kalesi "Doğu Odası" 152, 169, 266
- Van Kalesi "Hazine Kapısı" 72, 73, 74, 75, 76, 152, 153, 156, 158, 159
- Van Kalesi "Horhor" 67, 152, 154, 159, 164
- Van Kalesi "İçkale Mezarı" 152, 169
- Van Kalesi "Madır Burcu" 150, 152
- Van Kalesi "Naft Kuyu" 152, 168, 169
- Van Kalesi "Sardur Kalesi" 135, 145
- Van Kalesi "Sarduri Kalesi" 42, 43, 44, 46, 49
- Van Kalesi "Tebriiz Kapısı" 66, 152, 154, 155, 157, 159
- Van Kalesi'nin İç Kalesi 147, 151
- Van Ovası 119, 135, 137
- Verachram bkz. Alişar

Varak Dağı 139, 200
 Yeşilaliç (Aşotakert) 155, 156, 160
 Yukarı Göçmez 168
 Yüksekova 37, 104
 Zagros (Zagros Dağları) 18, 25, 32, 34, 35, 37, 40, 46, 52, 54, 55, 56, 59, 62, 63, 71, 72, 80, 89, 102, 104, 112, 181, 196, 206
 Zaho 62, 98
 Zarineh-Ruā 102
 Zindan-i Süleyman 162
 Zivistan 145, 146, 147, 197
 Ziviye 90, 190
 Zvartnots 140

7. ÇİVİYAZISI DİZİNİ

Abarakku 62
 Al dannūtu 36
 Al šarrūtūšu 36
 Aqarqi 217, 218
 Arde=ni 57 '
 Ari=li 162
 Babani 200
 Bia 48
 Burganani 134, 160, 161, 182
 Daši 203
 dIM-ni URU 198
 É 198
 É ašihusi 161, 162, 178
 É.BARA 198
 É.GAL 65, 144, 161, 212

Euri 197
 Ewri 197
 ğis^usuri 198, 203
 Ħati=na 70
 İarani 198
 İni 212, 214
 İstini 219, 220
 Kapi 219
 KUR.URU 28
 L^uA.NIN-li 120, 123, 124, 128
 L^uENAM 14, 65
 m^usar5-du-ri 207
 m^uRu. URU.TUR 124
 Namburbi 197
 Nerebu 40
 Patari 57
 Piḫātu 130
 Pulusi 180, 181, 198
 Rusahi 125, 127, 128
 Rusahini=i 125
 Rusahinili 18, 117, 119, 139, 191, 193
 Sar<duri> Sardu<ri>hi 127, 128
 Sarduhi Sar 124
 Šarrani 31
 Šauri 203
 Susi 63, 88, 143, 157, 162, 163, 177, 180, 198, 199, 213
 Turtanu 40, 43, 61, 95, 100
 Tirusi 217, 218
 Uni 4

ÇİZİM, HARİTA VE LEVHA LİSTESİ

Çizim 1: Urartu'nun konumu ile birlikte Babil "Dünya Haritası", (B.M. 92687) (Harrowitz, 1988, 152).

Çizim 2: İÖ 714 yılında Musasir'deki Haldi Tapınağı'nın Asurlar tarafından yağmalanması (Botta-Flandin 1849-50, cilt II, taf.142).

Çizim 3: Minua Kanalı'nın Hoşab Suyu üzerinden geçişi (Lehmann-Haupt 1926, 98).

Çizim 4: Önemli anıtların işaretlendiği Van kayalarının şematik görünüşü (K ve S Lake'in planlarına [bkz. Korfmann-Schiele 1977, 174] ve yazarın gözlemlerine dayanarak).

Çizim 5: Van kayalarının kuzey yamacında bulunan Hazine Kapısı (bugün Analıkız) kaya binası kesit ve planı (taslak: M. Salvini, çizim: C. Florimont).

Çizim 6: İspuini ve Minua'nın yazıtlarını taşıyan Van yakınındaki Meher Kapısı açık hava tapınağı (yazarın bir fotoğrafına göre C. Florimont'un çizimi).

Çizim 7: Van Kayalarındaki "Büyük Horhor Mağrası"; plan ve kesit (Piotrovskij 1966, 303)

Çizim 8: Eski Doğubeyazıt'taki kabartma (bir fotoğrafa göre yazarın karakalem resmi)

Çizim 9: Kefkalesinden kabartmalı taş blok (Seidl 1993, 558)

Çizim 10: Adilceva Kapısının rekonstrüksiyon denemesi (U. Seidl 1974, 116)

Çizim 11: Adilceva tapınak cephesinin alternatif rekonstrüksiyonu

Çizim 12: Bir "erken Urartu zafer sahnesi"ni taşıyan tunç disk (Calmeyer-Seidl 1983)

Çizim 13: II. Sarduri'nin Karmir-blur'da ele geçen tunç kalkanı, Ermenistan Tarih Müzesi, Erivan (Piotrovskij 1967, 18).

Çizim 14: Doğa dışı bir canlı üzerinde duran bir tanrı heykeli (Louvre AO 1500; çizim: C. Florimont)

Çizim 15: Toprakkale'deki tanrı tahtının rekonstrüksiyonu (Barnett 1950, 43)

Çizim 16a: Urartu Hiyeroglifleri

Çizim 16b: Urartu Hiyeroglifleri

HARİTALAR

1- Urartu Kralları'nın Seferleri

2- Urartu Krallığının En Önemli Merkezleri

LEVHALAR

I: Minua'nın döneminden kalma bir Urartu kalesi: Van Gölü'nün kuzey-doğu ucunda yer alan Körzüt.

II: Kale ile birlikte Van Kayalarının güney yüzü, Naft Kuyu Osmanlı duvarı ve "Doğu Odası". Ön planda eski Van kentinin harabeleri

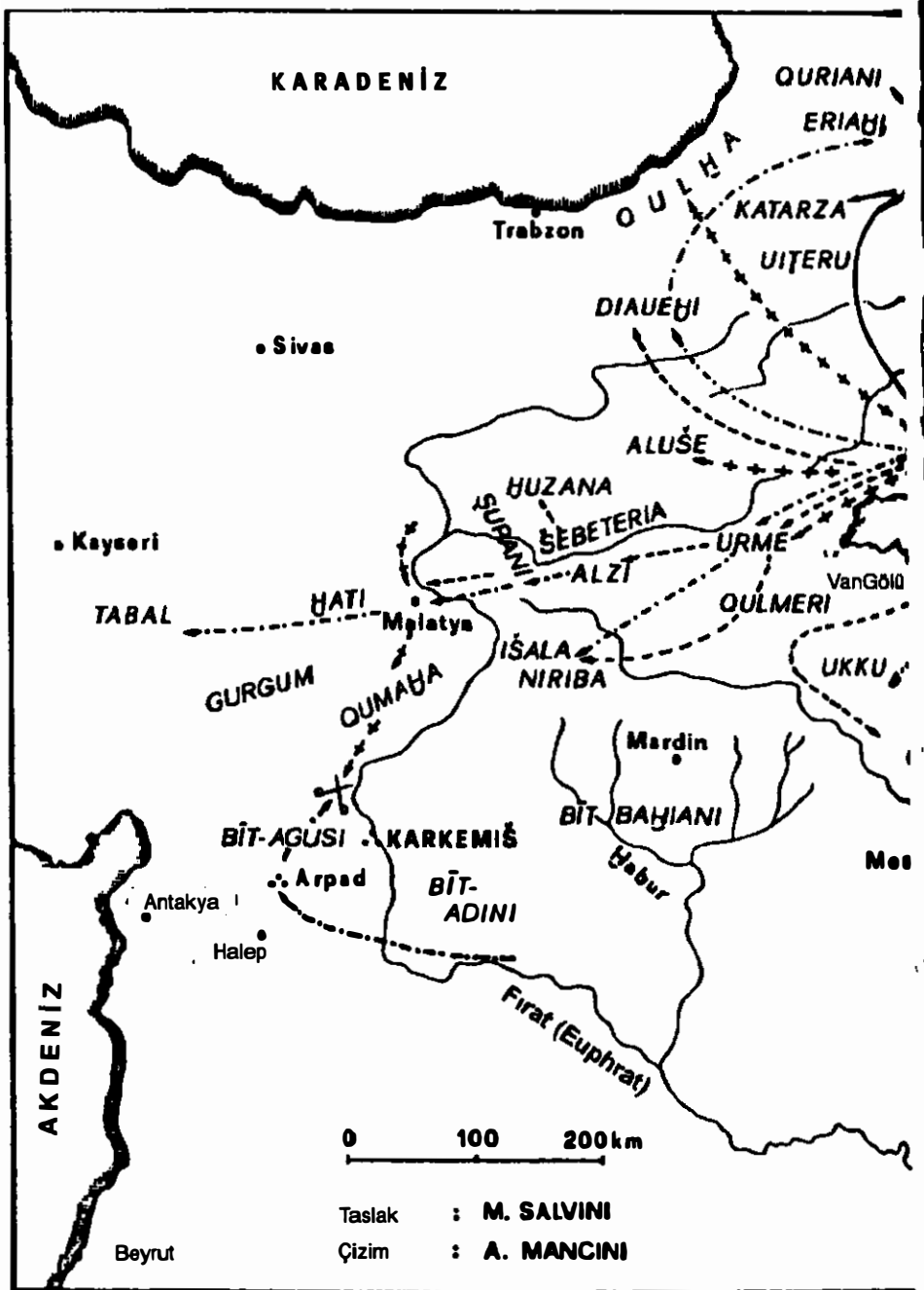
III: Van Kayalarındaki Urartu kalesi, güneyden görünüş

IV: Horhor'daki kaya odalarının büyük salonu, I. Argi_tı

V: II. Sarduri'ye ait kaya odaları, (Hazine Kapısı)

VI: Meher Kapısı'nda İspuini ve Minua'ya ait kaya yazıtlarından detay

HARİTALAR VE LEVHALAR

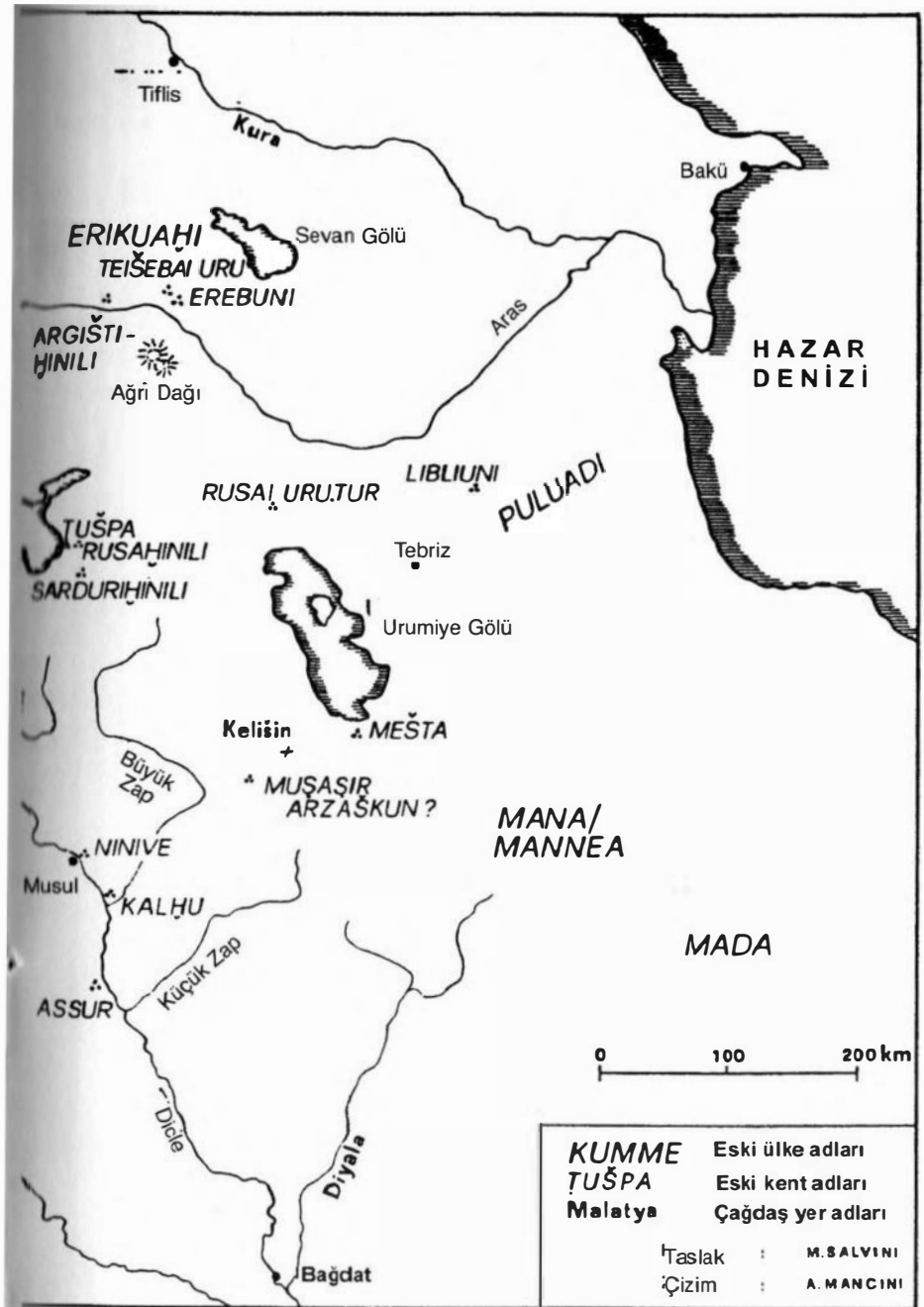

1- Urartu Kralları'nın Seferleri

2- Urartu Krallığının en önemli merkezleri.

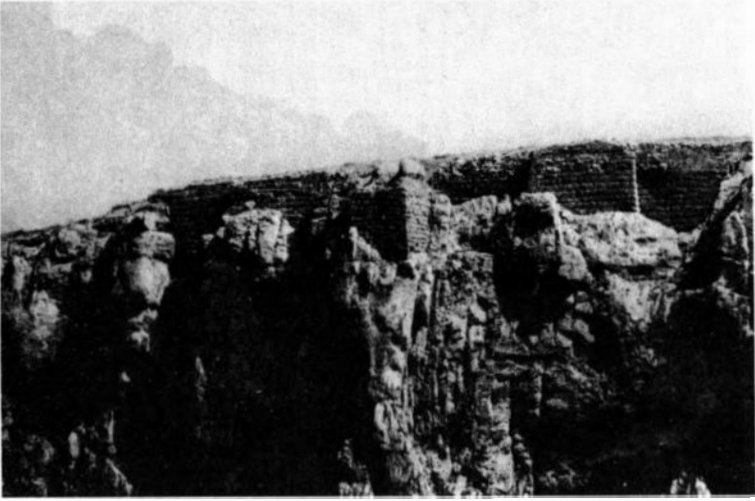

I: Minua'nın döneminden kalma bir Urartu kalesi: Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda yer alan Körzüt.

II: Kale ile birlikte Van kayalarının güney yüzü, Neft Kuyu, Osmanlı duvarı ve "Doğu Odası". Ön planda eski Van kentinin harabeleri.

III: Van Kayalarındaki Urartu kalesi, güneyden görünüş.

IV: Horhor'daki kaya odalarının büyük salonu, I. Arğişti.

V: II. Sarduri'ye ait kaya odaları, (Hazine Kapısı).

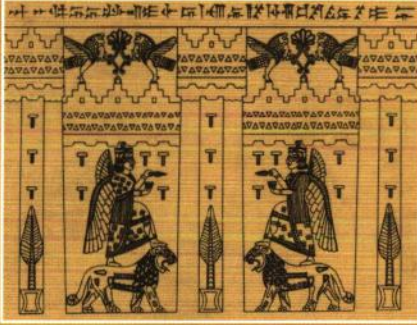
VI: Meher Kapısı'nda Ispuini ve Minua'ya ait kaya yazıtlarından detay.

MIRJO SALVINI 1938 yılında Trient'te doğdu. Floransa'da Eski Çağ Bilimleri, Berlin Freie Universität'te Eski Doğu dilleri ve kültürleri öğrenimi gördü. 1965'te Floransa'da doktora yaptı. DAAD ve Humboldt bursları aldı. 1966'dan beri Roma'da Ulusal Araştırma Konseyi'nde (Consiglio Nazionale delle Ricerche -CNR) araştırmacılığın yanı sıra, 1981-1986 yılları arasında Perugia Üniversitesi'nde Eski Doğu dilleri ve kültürleri dersi verdi. Araştırma yapmak amacıyla Ortadoğu'da pek çok defa bulundu. 1992'den beri Miken, Ege ve Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün (Studi di Micenei ed Egeo-Anatolici) başkanıdır.

Kitapları: *Nairi e Uru(a)tri* (1967); *Keilschrifturkunden aus Boghazköy* XLV (1975), XLVII (1977); A. Archi ve P. E. Pecorella ile birlikte: *Gaziantel e la sua Regione* (1971); P. E. Pocarella ile birlikte: *Tra lo Zagros e l'Urmia* (1984) ve I. Wegner ile birlikte: *Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler*, cilt 2 (1986) ve cilt 4 (1991). Ayrıca ChS, "SMEA" ve "Documenta Asiana" yayınlarının da editörlüğünü yapmaktadır.

BELGİN AKSOY lisans öğrenimini İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümü'nde yaptı ve Berlin Freie Universitaet'te Ön Asya Arkeolojisi ve Coğrafya öğrenimi gördü. Yüksek lisansını Ön Asya Arkeolojisi üzerine yaptı. Halen Uludağ Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde öğretim görevlisi.

Adlarına Assur kaynaklarında, *Uruatri* olarak en erken M.Ö. 1273 yılında rastlanan Urartular, M.Ö. 9-7. yüzyıllarda batıda Fırat Nehri'nden doğuda İran Azerbaycan'ına, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras vadisinden güneyde Toroslar'dan Urmiye Gölü'nün güneyine kadar geniş bir alanda egemen bir güç olarak, yakındoğunun büyük devletlerinden biri olmuştur. Urartu yerleşimleri yoğun olarak Doğu Anadolu başta olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan, İran ve Irak topraklarında

yayılmış durumdadır. Urartu Krallığının merkezi bugünkü eski Van Kalesinde yer alan Tuşpa şehridir.

Doğu Anadolu'nun dağlık coğrafyasının sert iklim koşulları altında kendilerine özgü bir kültür yaratan Urartular, özellikle mimarlıkta ve maden işçiliğinde özgün eserler yaratmışlardır. Taş, kemik ve keramikten, özgün eserler veren

Urartular bronz işçiliğinde de çağlarını aşan bir ustalığa erişmişlerdir. Yalçın kayalıklar üzerinde kurdukları görkemli kaleler, büyük saraylar, anıtsal tapınaklar ve çok odalı kaya mezarları eriştikleri üstün uygarlık seviyesini yansıtmaktadır. Tarım alanında da önemli işler başarmışlar, topraklarını sulamak için uzun kanallar açmışlar, suni göletler ve barajlar yapmışlar, nitelikli bağlar, bahçeler kurmuşlardır. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*'nın Belgin Aksoy'un çevirisiyle Türkçe'ye kazandırdığı "**Urartu Tarihi ve Kültürü**" eseri bu alanda yazılmış önemli başvuru kaynaklarından birisidir.

Eserin yazarı Mirjo Salvini, Urartu çivi yazısının dünyadaki önemli uzmanlarından biri olup aynı zamanda Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu başkanlığında yürütülen Van-Ayanis kazılarının da heyet üyesidir.

ISBN 9944-75-008-5

9 789944 750080